

№ 3 (83), 2017
Мамыр-маусым/May-June

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан/Turkestan
2017

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы

док., проф. М. Ылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. г. д., проф. У. Әбдібеков (А. Ясауи университеті, Түркістан).
техн. г. д., проф. Т. Раимбердиев (А. Ясауи университеті, Түркістан).
ф.г.д., проф. К. Ерғобек (А. Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т. Қожаоғлы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.г.д., проф. Т. Садықов (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек).
т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.г.д., проф. Б. Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан).
док., проф. С. Екер (Баикент университеті, Анкара).
ф.г.д., проф. Н. Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.г.д., проф. М. Х. Идельбаев (Ақмолла атындағы Башқұрт мем. университеті, Уфа).
ф.г.д., проф. В. Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск).
ф.г.д., проф. Д. Кенжетай (Евразия университеті, Астана).
док., проф. Я. Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Урімші).
ф.г.д., проф. Х. Миннегулов (Казан федеральді университеті, Казан).
ф.г.д., проф. К. Мусаев (РФА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.г.д., проф. А. Муминов (Еуразия университеті, Астана).
ф.г.д., проф. М. Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент).
ф.г.д., проф. А.Тыбықова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай).
ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик).
ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн).
доц.док. С. Гүндүз (Абант Иззет Байсал университеті, Болу).
ф.г.к., доц. А. С. Авруттина (Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург).
ф.г.д., проф. М. Н. Магомедов (Дағыстан).
проф. док. Б. Каракоч (Упсала, Швеция).
проф. док. Х. Өзден (ESOGU, Ескишехир).

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
филология ғылымдарының кандидаты
Сердар Дағыстан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

OWNER

K. A. Yassawi International Kazakh-Turkish University

Editorial Board

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan/Kazakhstan

Associated editor
Serdar Dağıstan
K.A.Yassawi International Kazakh-
Turkish University
Turkestan/Kazakhstan

Prof. Dr. M. Yıldız (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K.Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. T. Sadykov (K. Karasayev Humanitarian University, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova, Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Aknulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov, Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn).
Doç. Dr. S. Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).
Doç. Dr. A. S. Avrutina (S. Petersburg).
Prof. Dr. M. İ. Magomedov (Dagistan).
Prof. Dr. B. Karakoç (Uppsala, İsveç).
Prof. Dr. H. Özden (ESOGU, Eskişehir).

Құрметті оқырмандар!

2017 жылы Түркістан қаласы және университетіміз деңгейінде тіл, әдебиет, өнер және түркология саласы бойынша көптеген іс-шара ұйымдастырылды. Бұл іс-шаралар туралы мағлұматтар түрлі басылымдарда жазылып жатыр. Қазір жылына алты рет шығатын журналымыздың үшінші саны дайындалып отыр. Қыдықбаева мақаласында белгілі жазушы Шыңғыс Айтматовтың шығармаларын тіл білімі саласы бойынша сараптап, сипаттап шыққан. Өткен ғасырда жалғыз қазақ елінің ғана емес, бүкіл түркі әлемінің атақты ақын-жазушыларының бірі Мағжан Жұмабаевтың шығармаларын зерттеушілердің бірі Ерлан Жиенбаев мақаласында Мағжан өлеңдеріндегі ұлттық сана мәселесін қарастырған. Бұл мақала – тек әдеби зерттеу емес, әдеби мәтіндердің қалай сарапталу қажеттілігін көрсететін ғылыми жазба.

Македония – тарихта және қазіргі таңда Балқандағы ең маңызды әрі белді мемлекет. Сонау V ғасырдан бастап, әртүрлі түркі халықтарының мекені болған Македония 1389 жылы Осман мемлекетінің құрамына енді. Сонымен қатар, аталмыш мемлекеттің саяси, тіл, әдебиет, мәдениет және оқу-ағарту саласының орталығы болатын. Осман мемлекеті кезеңінде бұл өлкеден түрік тілінде жазатын көптеген ақындар шыққан. Бірнеше жыл Македонияда тұрған Фарук Гезгин мақаласында Македониядағы түркі әдебиетін әртүрлі бағыт бойынша сараптап, сипаттап шыққан. Ал Наиле Аскер мақаласында түркі халықтары арасында кеңінен тараған «Көрұғлы» дастанының ғашықтық және ерлік ерекшеліктерін зерттеген.

Қазақстан аймағында тіл, дін, мәдениет, өнер, сауда-саттық, экономика т.б. бағыттар дамығаны тарихтан белгілі. Тарихымыздағы үлкен мемлекеттер мен мәдениеттердің бірі Қарахан мәдениеті еді. Сатай Сыздықов Қазақ хандығының қалыптасуына өзіндік үлесін қосқан негізгі этникалық және тарихи оқиғаларды зерттеген. Сыздықовтың түрік, қазақ, орыс және араб тілдерінде жазылған еңбектерді қолдана отырып жазған мақаласын Қазақ хандығы туралы жазылған ең маңызды еңбек деп бағалаймын. Олжас Сүлейменов – Қазақстанның және әлемдегі атақты ғалымдардың бірі. Сонымен қатар, ол – ақын және мәдениет қайраткері. Оның қаламынан туған еңбектері мен пікірлері ғылым мен мәдениет әлемінде кеңінен танылған. Дастан Сәтбаев мақаласында Олжас Сүлейменовтың еңбектерін сараптап зерттеген.

Көптеген идеологиялық мемлекеттердегідей Кеңес Одағы да түркі халықтары тарихын зерттеуге және насихаттауға шектеу қойды. Кеңес кезеңінде түркі халықтарының көпшілігі шынайы тарихи материалдар мен мәліметтерге қол жеткізе алмады. Түрік, әзірбайжан, орыс, классикалық және қазіргі армян, ағылшын, француз, араб және парсы тілдерін еркін меңгерген тарихшы Телли Коркмаз мақаласында Кеңестік Қазақстан мен тәуелсіз Қазақстандағы тарихтың оқытылуын зерттеген. Мақала тарихты оқыту бойынша жоғары деңгейде жазылған еңбектердің бірі болып табылады.

Бегалинова мен Кокумбаева қазақ даласындағы мәдениет ерекшеліктері мен филогенетикалық дереккөздер туралы жазған. Мазмұны жағынан өте құнды еңбек болып саналатын бұл мақала өз жалғасын табады деген ойдамыз. Яссы, бүгінгі Түркістан аймағы тарихта тіл, әдебиет, өнер, ғылым т.б. салаларда ғалымдарды дайындаған аймақ екендігі баршамызға мәлім. Керім мақаласында XIII-XIV ғасырлардағы Түркістан өлкесінен шыққан ғалымдар мен олардың еңбектері, сонымен қатар, Мәмлүк кезеңі мен мемлекеті туралы мәлімет беріп өткен. Әсіресе Түркістан аймағынан шыққан ғалым Әл-Итқаниге кеңінен тоқталып, оның өмірі мен шығармашылығына орын берілген.

**Ізгі тілекпен
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш**

Saygıdeğer Okuyucular

2017 içinde gerek Türkistan şehrinde gerekse üniversitemizde dil, kültür, sanat, edebiyat ve genel olarak Türkoloji ile ilgili yoğun faaliyetler cereyan etmektedir; bu hareketlilik dergimizin içeriğine de yansımaktadır. Yılda altı sayı çıkan dergimizin üçüncü sayısı ile karşınızdayız. Bu sayıda şu makaleler yer almaktadır: K.Kıdıkbayeva makalesinde, geçen asrın ve içinde bulunduğumuz yüzyılın en önde gelen düşünür, edebiyatçı ve sanatçılarından biri olan Cengiz Aytmatov'un edebi ürünlerini dilbilimin çeşitli dallarına göre tahlil ve tasvir etmektedir. Geçen yüzyılın sadece Kazakların değil bütün Türk Dünyası'nın en önde gelen şair ve yazarlarından biri olan, idealleri ve şiirleri coşku ile okunan ve incelenen Mağcan Cumabayev'i en çok tahlil ve tasvir eden araştırmacıların başında gelen Y.Jiyenbayev, bu makalesinde Mağcan'ın şiirlerinde milli bilinç meselesini incelemektedir. Bu makale, sadece edebi bir inceleme değildir; edebi metinlerin nasıl incelenip tasvir edileceğinin de güzel bir örneğini teşkil eden akademik değeri yüksek bilimsel bir yazıdır.

Makedonya, tarihte ve günümüzde Balkanlar'ın en renkli ve en önemli ülkelerinden biridir. Daha beşinci asırdan itibaren çeşitli Türk halklarının yerleşim yerlerinden biri olan Makedonya 1389 tarihinde Osmanlı yönetimine girdi. Osmanlı Devleti'nin siyaset, dil, edebiyat, kültür ve eğitim bakımından en önemli bölgelerinden biri idi. Bu coğrafyada Osmanlı döneminde çok sayıda Türkçe yazan şair çıkmıştır. Kendisi uzun yıllar Makedonya'da bulunmuş olan Faruk Gezgin geniş makalesinde günümüzdeki Makedonya Türk edebiyatını bütün yönleriyle tahlil ve tasvir etmektedir. Naile Asker makalesinde, Türk halkları arasında yaygın olarak bilinen ve yaşatılan Koroğlu'nu aşık ve kahraman vasıflarıyla incelemektedir.

Kazakistan Coğrafyası, tarihte dil, din, kültür, sanat, ticaret, yazı, ekonomi vs. yönlerden büyük medeniyetlerin hüküm sürdüğü bir coğrafyadır, tarihteki büyük devletlerden ve medeniyetlerden biri de Karahanlılardır. Sızdıkov, Kazak Hanlığı'nın oluşumunda tesiri olan temel etnik unsurları ve tarihi hadiseleri incelemektedir. Sızdıkov'un Türkçe, Kazakça, Rusça ve Arapça temel kaynak eserleri kullanarak yazdığı bu makaleyi, Kazak Hanlıkları hakkında yazılan en nitelikli çalışmalardan biri olarak değerlendiriyorum. Olcas Süleymanov, Kazakistan'ın ve dünyanın önde gelen ilim adamlarından ve düşünürlerinden biridir. Aynı zamanda büyük bir şair ve kültür adamıdır; eserleri ve fikirleri ilim ve kültür aleminde yakından takip edilmektedir. Satbayev bu makalesinde Olcas Süleymanov'un eserlerini tahlil ve tasvir etmiştir.

Pek çok ideolojik devlette olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde de Türk halklarının tarihi, inceleme, yazım ve eğitim - öğretim bakımından taraflılıklardan kurtulamamıştır ve Sovyet dönemi boyunca Türk halkları büyük oranda gerçek tarihi kaynak ve bilgilere ulaşamamışlardır. Türkçe, Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Klasik ve Çağdaş Ermenice, İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsçaya hakim olan ve eserlerinde bu dilleri kullanan günümüzün önde gelen genç tarihçilerinden birisi olan Telli Korkmaz, bu makalesinde Sovyet Kazakistanı ve bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nde tarih eğitimi ve öğretimini incelemektedir. Bu makale bu alanda yapılmış en ciddi ve kapsamlı akademik çalışmalardan biridir.

Begalinova ve Kokumbayeva'nın Kazak Bozkır kültürünün özelliklerini ve filogenetik kaynaklarını tasvir eden bu makalesi, bu alanda yapılmış çalışmalardan biridir. Bilindiği gibi, bugünkü Yesi - Türkistan bölgesi tarihte dil, edebiyat, sanat, ilim vd. alanlarda büyük yazarlar çıkarmış çok zengin bir bölgedir. Kerim bu makalesinde, 13-14. yüzyılda Türkistan bölgesi, ilim adamları ve eserleri, Memlüklüler ve o dönemin diğer devletleri üzerinde durmuş ve ayrıntılı olarak Türkistanlı ilim adamı Al-İtqani'yi tahlil ve tasvir etmiştir.

En iyi dileklerimizle

Prof. Dr. Mehmet Kutalmış

ӘОЖ 821.512.154

**Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК
ӨҢҮТТӨ ИЛИКТЕП-ҮЙРӨНҮҮ ЗАРЫЛДЫГЫ ЖӨНҮНДӨ
IMPORTANCE OF LINGUISTIC RESEARCH IN
CH. AITMATOV'S WORKS**

Кенже КЫДЫКБАЕВА*

Аннотация

XX кылымдын – жарымынан баштап бүгүнкү күндөргө чейинки кыргыз маданиятынын, асыресе, улуттук адабиятыбыздын өнүгүүсү Ч. Айтматовдун ысымы менен тыгыз байланышта. Макалада Ч. Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык планда иликтеп-үйрөнүүгө алынган айрым эмгектер, мындай изилдөөлөрдүн зарылдыгы жана каралууга тийиш болгон маселелердин алкагы тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: Чыгарма, көркөм, тил, залкар, сөз, каражат, талант, өзгөчөлүк, маданият, көз караш, изилдөө.

Summary

The name, Cengiz Aytmatov is a strong reminder of the ties in the making of the Kyrgyz culture, especially national literature from the second half of the XX. Century up to the present day. The article discusses some scientific works, which study Ch. Aitmatov's writings from the angle of Linguistics. Also it claims about the necessity of such investigations. Besides, it discusses the problems to be investigated in future.

Key words: Work, artistic, word, language, outstanding, means, feature, culture, talent, opinion, research.

XX кылымдын – жарымынан баштап бүгүнкү күндөргө чейинки кыргыз маданиятынын, асыресе, улуттук адабиятыбыздын өнүгүүсү Ч.Айтматовдун ысымы менен тыгыз байланышта. Алакандай кыргыз жери менен аз сандуу, бирок көөнөрбөс тарыхы бар кыргыз элин, кыргыз адабиятын дүйнөлүк масштабга алып чыгып, тааныта алган залкар жазуучунун кайталангыс феномен катары кароого толук негиздер эчак эле пайда болгон. Белгилүү окумуштуу, айтматовтаануучу А.Акматалиевдин пикирине таянсак: «Айтматовдун феномени баарыдан мурда, анын көркөм дүйнөгө көз карашынын темасы-элдик салтка, “Манас” баштаган эн бай фольклорго азыктанып калганында жана ошону менен бирге бир эле убакта Батыш жана

---

* Доценттин милдетин аткаруучу, И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик университети, Бишкек-Кыргызстан.
associate Professor, I.Arabaev Kyrgyz State University, Bishkek-Kyrgyzstan.E-mail: kg.ady@mail.ru

Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң жакшы тажрыйбаларын ширелиштире билгенинде» [1, 6]. Ар кыл маданий жана адабий салттардын, тажрыйбалардын ширелишинен пайда болгон көркөм сөз туундуларынын ар биринде турмуштун тереңдиги менен көп кырдуулугу, тагдырдын татаалдыгы, өмүр менен өлүм, абийир менен абийирсиздик, кубаныч менен кайгы, сүйүү менен жек көрүү, ак менен кара, адамгерчилик менен кара өзгөйлүк сыяктуу түбөлүктүү проблемалар чагылдырылып, «Канткенде адам уулу Адам болот?» деген терең суроо коюлуп, анын ар кандай турмуш кырдаалдары менен адам тагдырларынын негизинде көркөм изилдөөгө алынган. Жазуучу жалпы адамзаттык түбөлүк проблемаларды өз алдынча жагымдуу түрдө жаңыча өңүттөн, жаңыча ракурстан чагылдырып-туюндуруп берет. Айтматовдун ар бир чыгармасы, мейли көп катмарлуу романдары болобу, мейли миң жылдык жүк көтөргөн повесттери болобу, чакан сюжетке терең мазмунду батырган маселелери же коомдун, жашоонун, адам баласынын актуалдуу көйгөйлөрүн козгогон публицистикалары болобу, сөздүн жардамы менен курулган өзүнчө чоң, татаал, көркөм чыгарма болуп саналат. Ч.Айтматовдун мындай дүйнөлөрдү жаратуудагы устаттыгынын, ишкердүүлүгүнүн эң башкы сыры-көркөм ойлонуу манерасынын жана аны кагаз бетине чагылдырып туюндура билүүсүнүн ар тараптуу, көп катмарлуу болушу. Арийне, сөз өкүлүнүн көркөм ойлонуу жөндөмү канчалык күчтүү, терең болбосун, ошол көркөм ойду тилдин жардамы менен туюндура билүү чеберчилиги ошончо күчтүү болсо, жакшы же мыкты чыгарма жаралбастыгы талашсыз. Мына ушул жагынан алганда, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын эң башкы касиеттери алардын тили менен, башкача айтканда, тилдик каражаттардын тандалып алынышы, конкреттүү контекстке ылайык каражат-бирдиктин колдонулушу, ар бир сүйлөм, сөз, а түгүл, тыбыштын мааниси чыгарманын жалпы тулкусунда семантикалык, функционалдык, эстетикалык таасирге ээ болушу менен байланыштуу. Ошондой эле жазуучунун чыгармаларындагы пейзаждык, мейли портреттик ж.б. сүрөттөөлөрдө болсун, автордук баяндоодо каармандардын дүйнөсүн ачып бере алган өз ара баарлашуусунда, монологунда, китебинде болсун, улуттук колориттин ачык-айкын сезилип турушу, таасындык - таасирдүүлүк да, ириде, тил каражаттарынын ыктуу тандалып алынышы жана орундуу колдонулушу менен байланыштуу. Анткени көркөм чыгарманын биринчи элементи сөз (тил) экени жалпыга жакшы маалым.

Улуттук филологияда айтматовтаануу тармагы пайда болуп, өнүгүп, калыптануу жолуна түшүп калганы белгилүү. А.Акматалиев, К. Асаналиев, А. Садыков, Л. Үкүбаева сыяктуу илимпоздор баш болгон айтматовтануучулардын катары улам арбып, кеңейип, бара жатканын айта кетүүгө болот. Ч. Айтматовдун жалпы эле чыгармачылыгы, тигил же бул жанрдагы же тематикадагы чыгармалары, конкреттүү алынган чыгармалары боюнча иликтөөлөр жүргүзүлүп, илимий монография, диссертациялык изилдөөлөр – макалаларга чейин жазылып келүүдө. Ал гана эмес, бул тармак боюнча изилдөөлөр кыргыз филологиясынын алкагынан да чыгып, кайсы бир даражада түрк тилдеринде, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө чейин жайылып баратат. Бирок белгилеп кете турган жагдай: мындай эмгектердин басымдуу көпчүлүгү адабият таануучу мүнөздө. Жазуучунун чыгармаларынын идеясы жана темасы, проблемаэтикалык сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөрү, каармандар дүйнөсүнүн көп түрдүү фольклордук элемент-мотивдердин көркөм-эстетикалык кызматы, автордун адабий эстетикалык жана философиялык көз караштары, адабият аралык байланыштар жана ушул сыяктуу адабият тануучулук аспектидеги маселелер иликтеп-талдоо предметин түзүп келүүдө. Көлөмдүү монография болсун, чакан макала болсун, бул багыттагы эмгектердин, изилдөөлөрдүн баасына шек келтирүүгө болбойт деп ойлойбуз. Биз ошол эле учурда кыргызды кыргыз кылып кармап турган улуу “Манас” боюнча бир кыйла эмгектердин бар экенине карабастан, дастан тууралуу ар тараптуу, терең системалуу, фундаменталдуу мүнөздөгү эмгек алиге жок экени сыяктуу эле Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жана чыгармалары боюнча да ар тараптуу, системалуу мүнөздөгү фундаменталдуу эмгектин жарала электигин кабылдоо зарыл.

Тилекке каршы, Ч. Айтматовдун чыгармалары тилдик, лингвистикалык аспектилерге тиешелүү деңгээлде иликтеп-талдоого алына элек. Ырас, бул өңүт таптакыр эле көз жаздымда калды деп айтууга болбойт тигил же бул багыттагы лингвистикалык мисалдарда каралган же тилдик өңүткө аздыр көптүр кайрылып кеткен эмгектер бар. Окумуштуу Ж. Бакашованын “Ч. Айтматовдун повесттериндеги салыштыруулар менен метафора” аттуу монографиялык изилдөөсү өзүнүн мазмуну, мүнөзү боюнча жалпысынан, адабият тануучулук багытта болгону менен, анда көркөм сүрөттөө каражаттары болгон троптор, атап айтканда, салыштыруулар менен метафоралар жана алардын семантикалык-стилистикалык функционалдык өзгөчөлүктөрү

иликтөө предметин түзгөн. Автор көркөм формасыз чыгарманын мазмуну туюндурулбастыгын белгилеп, жазуучунун чыгармаларындагы форманын же тилдин өзгөчөлүгүнүн бир өңүтү болгон сүрөттөө-көркөм каражаттарды үйрөнүү маанилүү эки маселе менен байланыштуу экенин көрсөтөт: тилди көркөмдөп-сүрөттөчү жана баалап сүрөттө функцияларында кароо менен жана ал аркылуу көркөм мүнөздөрдү тереңирээк ачып, алардын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн түшүнүү менен байланыштуу. Бул болсо, өз кезегинде, көркөм адабияттын эң олуттуу маселеси болгон образдуулук жана стиль маселесине барып такаларын белгилейт [2, 4]. Ч. Айтматов бир сөзгө, сүрөттөө каражатына терең маани берип, күчтүү сезим, философиялык кенендик, терендик камтый билерин, сөздүн асылдыгын айкын сезип, аны жогорку чеберчиликте чоң ийкемдүүлүк жана билгичтик менен пайдалана билерин, ошонун натыйжасында кайталангыс айтматовдук кооздукка чулганган жекече стилди таап алганын [2, 8] жазуучунун кыргызча жазылган төрт повестиндеги (“Бетме-бет”, ”Жамила”, “Саманчынын жолу”, Биринчи мугалим”) салыштыруу менен метафоралардын семантикалык, функционалдык, классификациялык дифференциялык өзгөчөлүктөрүн талдоо аркылуу ачып берген. Изилдөөчүлөр А. Садыков менен Н. Садыковалардын “Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин стилдик өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгеги да өзүнүн багыты, мүнөзү, иликтөө предмети жагынан Ж. Бакашованын эмгегине абдан үндөш. Тактап айтканда, эмгекте авторлор “Стиль – булмен” деген афоризмди багытоочу катары алышып, стиль ар бир жазуучуга тиешелүү өзгөчөлүк экенин, ал чыгарманын бардык тарабында, көркөм образ түзүүдөн тил чеберчилигине чейин байкаларын белгилешкен [3, 3]. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы, анын ичинде стилдик белгилер тууралуу жазылып, бирок алар ар кайсы эмгектерде үзүл-кесил түрүндө жашап келе жатканын көрсөтүү менен, эмгектин максаты катары жазуучуга мүнөзү болгон стилдик белгилер, каражаттар тууралуу конкреттүү сөз кылууну алышкан. Мында да авторлор Айтматовдун жогорудагы кыргызча жазылган повесттерин объект катары алып, андагы портрет түзүү чеберчилиги, лиризмдик стиль түзүү каражаттары, салыштыруулар менен метафоралардын семантикалык-стилистикалык жана функционалдык, классификациялык мүнөздөмөлөрү сыяктуу маселелерге токтолушкан. Бул эмгекке Ж.Бакашованын эмгегиндей эле адабият тануучулук жана

лингвистикалык алкактагы маселелердин эриш – аркак каралышы мүнөздүү.

Профессор С.Өмүралиеванын “Текст. Семантика, структура” аттуу орфографиялык изилдөөсү Ч.Айтматовдун чыгармаларына таза лингвистикалык, тактап айтканда, тексттик лингвистиканын көз карашынан мамиле кылган эмгек болуп саналат. Анда тексттин семантикасы, тексттеги ички байланыштар, тексттин структуралык түзүлүшү, көркөм чыгармадагы кептин түзүлүшү сыяктуу теориялык маселелер жазуучунун айрым чыгармаларынын (“Гүлсарат”, ”Делбирим”, ”Жамила”, ”Бетме-бет”, “Биринчи мугалим”, “Манас атанын ак кар, көк музу”) презентациясы аркылуу ачылып берилген. Аталган маселелердин айрым аспектиери тилдик каражат, чыгармаларга байланыштуу болгондуктан, эмгекте тилдик жана кептик каражаттардын, лингвистикалык ыкмалардын ж.б. тандалып колдонулушу тууралуу да кеп козголгон [4]. Арийне, бул монографияны Ч. Айтматовдун чыгармаларынын түздөн-түз тилдик өңүттө иликтөөгө арналган эмгек катары мүнөздөөгө толук негиз жок, Анткени анын иликтөө аспектиси менен предметин башка маселелер түзөт.

Изилдөөчү К. Намырзаеванын “Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы (атооч сөз түркүмдөрүнүн материалында)” аттуу изилдөөсү, байкалып тургандай, морфологиялык стилистика багытында болуп, жазуучунун көркөм сөз туундуларындагы зат, ат, сын, сан атоочторго тиешелүү морфологиялык, семантикалык, стилистикалык-функционалдык өңүттөгү маселелер талдоого алынган. Бул эмгекти Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин өзгөчөлүктөрүн таза лингвистикалык планда иликтөөгө арналган эмгек катары кароого болот [5].

Ал эми И. Сагынбековдун “Чыңгыз Айтматов тилинин сөздүгү” аттуу эмгеги (сөздүгү) лингвостатистикалык өңүттө аткарылган [6]. Автор жазуучу өзү кыргызча жазылган чыгармаларында: жогоруда белгиленип кеткен төрт повести жана “Ак жаан”, “Асма көпүрө”, ”Түнкү сугат”, Атадан калган туяк” аңгемелеринде колдонулган сөздөрдүн жана сөз формаларынын жыштык сөздүгүн түзгөн. Эмгектеги статистикалык маалыматтарды тар лингвостатистикалык максаттарда да, кеңири алкактагы лингвистикалык максаттарда да пайдаланууга болот.

Жогоруда талдоого алынган эмгектерден байкалгандай, Ч. Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык планда иликтөө,

талдоо, чынында эле, жетишерлик деңгээлде эмес. Көркөм чыгарманын тили түшүнүгүн салттуу нукта караган, тактап айтканда, салыштыруу жана метафора сыяктуу кеңири тараган көркөм сөз каражаттарынын алкагында гана кароо аракети орун алган эмгектер [2; 3] бар экенин көрдүк; Ч. Айтматовдун чыгармалары тексттик лингвистиканын жана морфологиялык стилистиканын айрым маселелери репрезентациялык материал катары алынган эмгектер тууралуу сөз болду [4; 5]; жазуучунун тилинин жыштык сөздүгү [6] боюнча кыскача маалымат берилди. Бирок алар тилдин көркөм сүрөттөө каражаттарын пайдалануудагы айтматовдук чеберчиликке, чыгармаларынын поэтикалык лингвопоэтикасы менен лингвостилистикасына, фоностилистикасына, текст каражаттарынын уюшулушунун башка дагы толуп жаткан маселелерине, чыгармаларынын тилдик түзүлүшүнүн лексикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүнүн лингвостатистикасына ж.б. байланыштуу маселелерди системалаштырып кароодогу алгачкы аракеттер болуп гана эсептелет. Бул багытта иликтеп-талдоодон алынган проблемалардын алкагы кыйла кеңири. Андай проблемалардын катарына төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот деп ойлойбуз (чыгармалар деген түшүнүк көркөм публицистикалык чыгармалар дегенди өз ичине камтыйт):

1. Чыгармалардагы көркөм сүрөттө каражаттары менен ыкмаларынын палитрасы. Салыштыруу менен троптордон башка көркөм туюндуруу каражаттар метонимия, синекдоха, парафраз жана башка кайталоолор, параллелизм, инверсия антиградация, анафора, эпифора, эллипсис, риторикалык суроо, риторикалык кайталоо сыяктуу стилистикалык ыкмалар семантика-стилистикалык жана функционалдык лингвопоэтикалык планда ар тараптуу иликтөөгө алынышы шарт;
2. Чыгармаларынын лексикалык өзгөчөлүктөрү же жалпы элдик тил бирдиктердин, лексиканын активдүү жана пассивдүү, чектелген катмарлар элементтеринин, фразеологизмдердин колдонулуш мүнөзү, лексика-семантикалык топтор;
3. Чыгармалардагы тилдик бирдиктердин семантикалык өзгөчөлүк (маанилик катмарлануулар жана жылышуулар, көп маанилүүлүк ж.б) подтемалык маани жана концептуалдык маани маселелери;

4. Чыгармаларындагы грамматикалык пландагы (морфологиялык синтаксистик) өзгөчөлүктөр;
5. Чыгармаларынын семантика-структуралык жана прагматика-структуралык өзгөчөлүктөрү;
6. Чыгармаларында тилдик каражат-бирдиктердин интеграцияланган байланыштуу маселелер;
7. Айтматовдун чыгармаларынын тили тууралуу кеп болгондо арбын талаш-тартыштардын жаралышына негиз болгон “Ч. Айтматовдун тилиби же котормо тилиби” суроосуна байланыштуу жагдайлар, чыгармалардын кыргызчага которулган жазуучунун өзүнүн жеке стили менен тили жана котормочулардын стили тилинин карым-катышы маселелери;
8. Чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик картинасы, кыргыз тилиндеги концептер жана концептосфералардын чагылдырылышы;
9. Чыгармалардагы менталдык пропозиция, этнолингвистикалык лингвомаданий аспектилер;
10. Чыгармалардагы паремиялардын семантикалык-функционалдык көркөм-эстетикалык мааниси ж.б.

Аталган маселелердин колго алынышы, башкача айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык полипарадигмалык планда, айрыкча, когнитивдик-коммуникативдик аспектилерде ар тараптуу системалуу иликтеп-талдоого анын нагыз көркөм сөз өнөрүнүн залкар өкүлү экенин илимий өңүттө аныктап-далилдеп алуу үчүн олуттуу кызмат кылат деп эсептейбиз.

АДАБИЯТТАР

1. *Кыргыз адабиятынын тарыхы*, 7 том. -Бишкек, 2002.
2. Бакашова Ж. *Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруу менен метафора*. - Бишкек, 1997.
3. Садыков А., Садыкова Н. *Чыңгыз Айтматовдун повестинин стилдик өзгөчөлүктөрү*. -Бишкек, 2002.
4. Өмүралиева С. *Текст. Семантика, структура*. -Бишкек, 2002.
5. Нармырзаева К. *Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилин морфологиялык стилистикасы* (атооч сөз түркүмдөрүнүн материалында): фил. ил. канд. дисс. – Ош.
6. Сагынбеков И. *Чыңгыз Айтматов тилин сөздүгү*. -Бишкек, 2012.

ӘОЖ 821.512.122

**MAĞCAN CUMABAYEV'İN ŞİİRLERİNDE MİLLÎ BİLİNÇ
MESELESİ**
NATIONAL IDENTITY IN MAGZHAN ZHUMABAYEV'S POETRY

Yerlan ZHIYENBAYEV*

Özet

Edebî türler içinde şiirlerin çocukların gerek duygusal gerek fikri gerekse dilsel gelişimlerinde önemli yeri olduğu tartışılmaz. Zira öğretiminin amaçlarına ulaşılmasında edebî metinler önemli birer araçtır. Mağcan Cumabayev'in şiirlerinde millî bilinç olarak eğitimin önemi ön planda görülmektedir. O, edebî metinlerin aracılığıyla milletin duygu ve düşünce dünyasına seslenir. Böylece milletin parlak geleceğiyle ilgili düşüncelerini aktarır. Bu bağlamda sosyal meselelere değinerek doğru istikameti göstermeye çalışır.

Çalışmamızda Mağcan Cumabayev'in şiirlerindeki millî bilinç ve eserlerindeki sosyolojik düşünce yansımaları örneklerle ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Mağcan Cumabayev, Çocuk eğitimi, Kazak Edebiyatı, Milli kimlik, gelecek endişesi.

Summary

It is indisputable that poetry in literary genres has an important place in children's emotional, intellectual and linguistic development. Because literary texts are important tools in reaching the aims of education.

In the poems of Magzhan Zhumabayev, the preliminary plan of education as national consciousness is seen. He addresses to the world of emotion and thought of his nation through the literary texts. Thus the nation conveys its thoughts about the bright future. In this context, it tries to show the right direction by referring to social issues. In our work, the national consciousness in Magzhan Zhumabayev's poems and the reflections of sociological thought in his works will be studied with examples.

Key words: Magzhan Zhumabayev, Child education, Kazakh literature, National identity, future concern.

Giriş

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in [1, 1] Kazakistan'da yeni siyasi vizyon belgesi niteliği taşıyan "Geleceğe Doğru

---

*Dr., Türkoloji Bilimsel Araştırma Enstitüsü Araştırma Görevlisi, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan-Kazakistan.

PhD, Researcher of the Scientific Research Institute of Turkology, International K. A. Yassawi Kazakh-Turkish University, Turkistan-Kazakhstan.E-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

Yol Manevi Yenilenme, Kazakistan'ın Milli Kodu" makalesinde, maneviyatını seven neslin; ülkesini seven, vatanına sadık, ana diline sahip çıkan, derin bilgi sahibi, risk almaktan çekinmeyen, iyi huylu, mert olacağına değinir. Bunun için gençliğin gelenek ve görenekleri iyi bilmesi gerektiğine dikkati çeken Nazarbayev, kaynak olarak da Kazak edebiyatını göstermektedir. Bu konuyla ilgili Nazarbayev, milli özelliklerin yeniden yaşatılması gerektiğini vurgulayarak şunları söyler: "Kazak edebiyatına eğilerek onun içindeki milli değerlerimizi yakalarsanız, gençlerinizi beşikten başlayarak yetiştirebilirsiniz" [1, 1].

Bu bağlamda millet olarak hür ve huzurlu yaşamayı arzu eden ve düşüncelerini eserlerinde yansıtan millî aydınlarımızın önemi büyüktür.

Bu çalışmamızda XX. yüzyıl Kazak Edebiyatının temsilcilerinden Mağcan Cumabayev'in şiirlerindeki millî bilinçle ilgili unsurlara değinmek istiyoruz. Diğer çağdaşları gibi Cumabayev de milletin haykıran dili olma sorumluluğunu taşıması düşüncesiyle vicdanının gösterdiği yolda yürümek azminden uzak kalmamıştır. Bu sebeple milletin dertlerini, baskı politikası uygulayan güçlerin merhametsizlik, adaletsizlik ve yanlış uygulamaları karşısında duyduğu rahatsızlığı terennüm etmekten çekinmemiştir. Şiiri elindeki silâhı olarak gören Cumabayev, millete karşı görev ve sorumlulukları üzerinde çokça düşünmüştür. Ona göre şair, insanoğlunun yaşadığı yerdeki bütün olaylardan sorumlu olan kişidir. Bu münasebetle o, milletin ve yaşadığı dönemin feryadı olmak gayesine hizmet etmiştir.

Bu bakımdan edebi tür olarak şiirler, tarihin gerçek yüzünü ve yönlerini, insanları ve coğrafi alanlar ile sosyal olayları canlı bir şekilde, kuvvetli bir hayal gücü ve hatırlanmayla karşımıza getirir [2, 173]. Şiirlerin bu özellikleri eğitim alanında etkili kullanılmalarıyla mümkündür.

Çalışma konumuzun temasını teşkil eden Kazak şairi Mağcan Cumabayev'in millî bilinçle ilgili kaleme aldığı eserlerinin önemini anlatmak için onun hayatı ve idealizmi hakkında kısa bilgi vermek gerekir: 1893'te Kazakistan'ın Akmola bölgesinde dünyaya gelen Mağcan Cumabayev, XX. yüzyılın başında Ceditçilik ile birlikte gelişen Türkçülük düşüncesinin sembol ismidir. O zamanlar ülkesi Rus işgali altında idi. Onun çocukluk yıllarında Rusya'da I.Bolşevik ihtilali gerçekleşmiş; gençlik zamanında da 1917 yılındaki Komünist devrimi olmuştu. Bu dönemde Mağcan'ın Türkistan'ın pek çok önde gelen aydınıyla da tanışıp, karşılıklı fikir alış-verişinde bulunduğunu görürüz. İşte o, bu ortamda kendisini yetiştiren, birkaç yabancı dili iyi derecede bilen, bir şair, bir fikir adamı, herşeyden öte bir Kazak milliyetçisidir.

1922-1924 yılları arasında Taşkent'te çıkarılan bazı dergi ve gazetelerde

görevler alır. 1924'ten sonra Moskova'da Künşığıs Matbaası'nda çalışır ve Kızılcar'daki okullarda öğretmenlik yapar. 1929'da Stalin'in aydın tasfiyesi sırasında milliyetçi, Turancı ve Sovyet rejimine karşı olduğu gerekçesiyle tutuklanarak on yıl hapis cezasına çarptırılır. On yıl bitmeden 1935 yılında tanınmış Rus yazarı Maksim Gorki'nin yardımıyla serbest bırakılıp Kazakistan'a geri dönerse de 1937 yılı sonunda Stalin'in ikinci aydın tasfiyesi sırasında tekrar tutuklanır ve Mart 1938'de kurşuna dizilerek öldürülür [3, 439-440].

Kırk dört yıllık kısa ömrü boyunca halkına karşı kendisini aydın olarak sorumlu hissetten ve hem kalemiyle hem de çeşitli faaliyetlerle Kazak halkını bilinçlendirmeyi amaç edinen Cumabayev, Rus ve Batı Avrupa şair-yazarlarının eserleriyle tanışır, onları zevkle okur. Goethe ile Heine, Tolstoy, Verlaine ve Merejkovski, Balmont ile Bryusov, Blok ile Sologub gibi çeşitli sanatkarlar artık Mağcan'la beraber onun yüreğinde yaşamaya başlar. Alman'ın Spengler'i ile Rus'un Solovev'i gibi felsefecilerini de çevirir [4, 179]. Mağcan'ın şairlik yeteneğini değerlendirirken, ilk önce, Cüsipbek Aymaıtov'ın 1925 yılında (bazı kaynaklarda 1923 olarak yanlış gösterilmiş) "Leninşil cas" gazetesinde yayınlanan "Mağcan'ın şairliğine dair" konusunda yazdığı şu sözünü aklımızda tutmamız gerekir: "Kazak edebiyatında Mağcan'ın getirdiği yenilik az değildir: Rus sembolizmini Kazakçaya aktardı, şiiri besteye (müziğe) çevirdi, sesten resim oluşturdu, sözcüğe can verdi, yeni ölçüler ortaya koydu. Romantizmi yükseltti ve dili geliştirdi" [5, 428]. Mağcan eserlerinin temel konusu, Kazak halkının milli bağımsızlık yolundaki mücadelesi uğruna yöneliktir. Şair halkının geçmiş günlerinin geri gelmeyeceğini tembihleyerek, geleceğe doğru yolda ilerlememizi ister. Çağının olaylarını şiirlerinde tasvir eder.

Mağcan Cumabayev'in eserlerinde millî bilincin temel unsuru olarak eğitimin önemi anlatılır. Dolayısıyla araştırmamızda Mağcan Cumabayev'in şiirlerinde ele alınan millî şuur duygusu olarak gelecek neslin yetişmesinde eğitimin önemi ve şiirlerinde hangi eğitim unsurlarına yer verdiğinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. PROBLEM DURUMU

Kazak edebiyatının kurucularından olan Mağcan Cumabayev, şiirin olduğu kadar nesir türünün de ustasıydı. Hikâyeleri, denemeleri, makaleleri ve batı dillerinden aktarılmış tercüme eserleriyle berabereğitim sahasını konu alan "Pedagogika" (*Pedagoji*), "Bastauş mektepte ana tili" (*İlk okulda ana dili*), "Bastauş mektepte ana tili okıtu cöni" (*İlk okulda ana*

dili eğitimi), “Sauattı bol” (*Eğitim alın*) kitapları bulunmaktadır. Çalışmamızda Cumabayev'in şiirlerindeki millî bilinçle ilgili unsurlardan söz edilmeden önce eğitim alanında yaptığı çalışmaları tanıtılmıştır.

Cumabayev'in bu çalışmada incelenen şiirleri, “Mağcan Cumabayev Eserleri” adıyla 1989 yılında bastırılan kitabında yer almaktadır. Şairin 1937 yılına kadar yazdığı şiirlerin tamamına yakını bu kitapta toplanır.

Araştırmamızda duyguya dayalı türlerin öğretimi açısından Mağcan Cumabayev'in eserleri değerlendirilmiştir ve Cumabayev'in millî bilinç ve sosyal hayatla ilgili yazılmış şiirleri muhteva bakımından incelenmiştir.

2. YÖNTEM

Şiir incelemesi yapmak için farklı yöntemler ve bu konuyla ilgili farklı görüşler vardır. Genel olarak bunların tamamının temel hedefi eseri tanımlamaktır. Ele aldığımız araştırmanın modeli genel olarak *nitel* (*qualitative*) bir çalışmadır. Araştırma tarama araştırması niteliğinde olup doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Bunun yanı sıra konuyla ilgili şiirler incelenirken varılan neticeler ayrıntılı (tablo şeklinde) gösterilmesi amacıyla *nicel* (*quantitative*) araştırmaya da yer verilmiştir.

Cumabayev'in ölümünden sonra, 1992 yılında Ulıkpan Abildaulı tarafından Arap yazısından Kiril harfine dönüştürülerek hazırlanan “Pedagogika (Pedagoji)” eseri ve 1989 yılında Jazuşı Matbaasında (Almatı/Kazakistan) Kazakça olarak basılan “Mağcan Cumabayev eserleri” kitabındaki eğitimle ilgili görüşleri ve şiirleri *araştırmanın örneklerini* oluşturmuştur. Şiirler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Mağcan Cumabayev'in şiirlerindeki millî bilinç, toplumsal meseleler ve milletin modern hayata uygun olarak gelişmesiyle ilgili ele alınan düşünceler taranarak, doküman inceleme tekniği kullanılarak toplanmıştır.

3. MİLLÎ BİLİNÇ OLARAK EĞİTİMİN ÖNEMİ

XX. yy. başlarında Aleyhan Bökeyhanov'un liderliğindeki Kazak aydınları halkını işgal altından kaldırmanın yolunun sadece eğitimle gerçekleşebildiğini anladılar ve Kazak halkının eğitim derecesini yükseltmek yoluna kendi hayatlarını adadılar. Onların biri kitap yazmakta ise, bir diğeri okul işleri ya da öğretmenler yetiştirmekle meşguldü. Cumabayev'in payına (Ombı Öğretmenler Enstitüsünden mezun olduktan sonra) okul kitabı hazırlayıp öğretmenler kursunu organize etmek düştü. Bunun neticesinde onun geniş bilgi-birikiminden “*Yazılacak Öğretim Malzemeleri ve Okulumuz*”, “*Eğitim alın*”, “*İlkokulda Kazak Dili*

Eğitimi”, “Pedagoji” vb. metodolojik yazıları ile kitapları yayınlandı. Bilhassa onun 1922 yılında basılan “Pedagoji” kitabı dönemi için çok mühim eğitim malzemesi durumundaydı [6, 32]. Cumabayev, 15 bölümden oluşan bu eserinde ilk defa milli pedagojinin psikolojiyle ilişkisini ortaya koyarak eğitimin yöntemlerini, çocuk yetiştirme ve onlarla karşılıklı hareketin yollarını bilimsel açıdan ele aldı. Bunun yanı sıra ilk defa Kazak dilindeki pedagoji dalının bilimsel terimlerini yerleştirdi. Hümanist pedagojinin temelini oluşturdu. Herhangi bir ülkeye imrenmeden Kazak halkının kendine has pedagojisi ve milli okulu olmasını arzulamıştı. Eserinde dil meselesini gündeme çıkararak çocukları dördüncü sınıfa kadar sadece Kazak diliyle eğitmenin doğru olacağını savundu. Milli pedagojiyi dünya pedagojiyle pekiştirerek Kazak pedagojisinin statüsünü gelişmiş ülkelerdeki seviyeye ulaştırmayı amaç edinmişti. Dolayısıyla genç neslin çağına uygun eğitilmesine dair görüşlerini sunmuştu. Okul eğitiminde Kazak halkının milli özelliklerini göz önünde bulundurarak çocuk hayalini geliştirme, düşünmesine etki yaratma ve bilim dünyasının son haberlerini çocuklarla paylaşarak eğitmeyi temel prensiplerden saydı. Hatta çocukların düzgün dinlenmesi ve doğru şekilde yemek yemesine kadar ayrıntılara indi. “Dünyada çocuğa rastgele yemek veren kadın iki tane ise, birisi Kazak kadınıdır” diye keskin tenkitte de bulunmuş. Bununla beraber çocuğu beşiğe kundaklayıp uyuttuğu anda bile pedagojik becerinin olması gerektiğini uyarır. Kitabın “Kundaklama ve Beşik” bölümünde “Kazak kadını çocuğu beşiğe iki yerden sıkı bağlar. Bu çocuk için zararlıdır. Çocuğu uyuturken annesi sinirli halde beşiği rastgele sallar. Dolayısıyla çocuğun kafası döner. Başı dönen çocuk çaresiz uykuya dalar. Burada çocuk uyumuyor. O, bayılmış vaziyettedir” [7, 19-20], der. Cumabayev, çocuğu genç yaştan itibaren sanata yönlendirerek şarkı söyleyip şiir okuma alışkanlığına eğitmenin doğru olduğunu yazar. “Rus öğretmenler ya da onlardan eğitim alan Kazak öğretmenleri Kazak çocuklarının edebiyat ve tarih gibi bilimlerde pek başarılı olmadığını daha çok matematik dersinde başarı gösterdiğini söylemektedirler. Ben bu görüşün hata olduğunu sanıyorum. Zira Kazak çocuğu matematiğe nazaran edebiyat, tarih ve coğrafya gibi beşeri bilimlere daha yatkındır. Kazak çocuğunun yaradılışı bunu ister. Çocuğun atasına benzediği gerçek ise, sihirli bozkırın nesli Kazak çocuğunun hayalperest olması lazımdır. Yani edebiyat ve tarih gibi duyguyu daha çok gerektiren bilimlere yakın olmalı. Rus okullarında eğitim alan Kazak çocukları edebiyat veya tarih gibi bilimleri seçmek için Rus diline iyice hâkim olmadıktan sonra matematiğe yönelmeden başka çaresi

varmı?” [7, 57] diyerek dili öğretirken çok ehemmiyetli davranılması gerektiği üzerinde durur. “Dilsiz millet kaybolur, onun geleceği yoktur” [7, 72] diye Kazak dilinde eğitim vermenin önemli olduğunu bildirir.

Mağcan Cumabayev hayatı boyunca eğitim-öğretim faaliyetleri ile meşgul olmuştur. Hem Kazakistan'ın pek çok bölgesinde öğretmenlik yapmış hem de 1917-1919 yılları arasında Kazakistan'da faaliyet gösteren muhtar Alaş Orda Hükümetinde Maarif Komisyonu üyesi olarak çalışmalar yapmıştır. Şahsiyet-eser ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde, elbette onun eğitime verdiği önem şiirlerine de yansımıştır. Mağcan'ın şiirlerindeki Kazak kimliğinde eğitimin önemli bir yeri vardır. Mağcan'ın kurguladığı Kazak kimliğinde okumuş olmak, aydın olmak arzu edilendir ve ancak eğitilmiş Kazak nesilleri Kazakları içinde buldukları kötü durumdan kurtarabilecektir [8, 1669].

4. SOSYAL HAYATIN ŞİİRLERDE YANSIMASI

1924 yılında Kasım ayının sonunda Moskova'daki Doğu Komünistleri Üniversitesinde gerçekleşen Kazak gençlerinin “Hemşehri” topluluğunun toplantısında konuşma yapan Nazir Törekulov'un “Mağcan'ın şiirlerinde Kazak milletinin yaşamına, geleceğine ve siyasetine ters bakış hâkimdir” diye ileri sürdüğü görüşünün de bir anlamı vardı. Bu yıllarda Rusya'daki idari iç çatışma ve devrimden istifade ederek bağımsızlık kazanma arzusundaki Kazak aydınları hayal kırıklığına uğramıştı. Zira 1917–1918 yıllarında Alaş Özerk Devleti kurma çabaları Sovyetler hükümeti tarafından bastırılmıştı [9, 111]. Ekim devrimden fazla bir zaman geçmeden “İhtilali kabul ediyor musun yoksa karşı mısınız?” şeklinde sloganlar söylenip, bu soruya açık bir cevap aranmıştır [10, 454]. Böylece Kazak aydınları arasında iki farklı siyasi görüş ortaya çıkar. Bunlardan birinci grubu Sovyetler hükümetinin tarafını tutan şair ve yazarlar ise, diğer grubu Sovyet dünyasına şüphe ile yaklaşarak Kazak milletinin geleceğine endişeyle göz atan Mağcan Cumabayev, Ahmet Baytursinov, Mircakıp Dulatov vb. edebiyatçılar oluşturuyordu. Genel olarak ele aldığımızda Kazak şiiri, bu yıllarda halkı uyandırmak, eşitliği dile getirmek, eğitim öğretime davet etmek gibi fonksiyonları başarılı şekilde yürütmüştür. Bu dönemde hayatı bir yönüyle ele alma, hayatın görünen yanlarını işleme yaygındı. 1920'li yıllarda Kazakların başından geçen açlık, köylüleri zorla organize etmeye çalışma, halkın başından geçen sürgünler ve ölümler edebi eserlerde konu edilmemiştir. Dönemin getirdiği yenilikleri şiire sokalım diye geleneksel şiirin ahengini bozma denemeleri de düşünüldüğü gibi netice vermemiştir.

Sovyet düşüncesindeki şairlerin eserlerindeki bu eksikliği Mağcan Cumabayev doldurmuştur. Mağcan, yeni edebi anlayışı kabul etmeyip, eserlerini, demokratik edebiyat geleneğiyle sürdürmüştür. Eserleri, asrın başında Kazak halkının sömürgecilğe ve zulme karşı mücadelesinin sesi olmuştur. Halkı karanlıktan kurtarıp okumaya ve öğrenmeye davet etmiştir. İhtilal yıllarında Alaşorda yanlısı şiirler yazmış yeni hayatı tasvip etmemiştir. Yeni düzenin, halkın eski geleneklerini bozduğunu söylemiştir [10, 455]. Mağcan Cumabayev şiirlerinde, Kazak halkının modernleşmesi gerektiği üzerinde durur, Kazak kadınlarının daha iyi hayat şartlarına sahip olmaları gerektiğine dikkat çeker; yine bu şiirlerde tabiat ve aşk konuları ile millî konulara yer verir [8, 1666]. Bütünüyle incelendiğinde Mağcan Cumabayev'in şiirleri konu ve tema bakımından çeşitlilik ve zenginlik göstermektedir. Hayatın hemen hemen her alanına büyük bir ilgi duyan şair, bunları şiirlerine yansıtmakta büyük bir ustalık göstermiş ve yaşadığı dönemi, dilin bütün imkânlarını kullanarak en iyi şekilde anlatmaya çalışmıştır. Mağcan Cumabayev'in çocuk eğitimiyle ilgili şiirlerine ele alınan sosyal konular açısından bakıldığında, incelenen şiirlerde özellikle lirik şiir türüne yer verildiği görülür. Lirik şiirlerden başka epik, didaktik ve pastoral şiir türlerine de yer verilmiştir; ancak bunlar lirik şiirlere göre sayıca çok azdır. İnceleme konusu olan 192 şiirinden 20'i doğrudan doğruya eğitim konulu duyguları bahsine aitken, bazı şiirlerinde de dolaylı olarak sosyal hayatla ilgili temayı işlemiştir. Ölümünden sonra 1989 yılında M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından hazırlanan *Mağcan Cumabayev Eserleri* kitabındaki “Jatır” (s. 15), “Läzzät qayda” (s. 20), “Cazğı tañ” (s. 21), “Altın Hâkim Abayğa” (s. 22), “Sorlı Qazaq” (s. 22), “Öner-bilim qaytse tabılar” (s. 23), “Balalıq şaq” (s. 27), “Qazaqım” (s. 28), “Qarağım” (s. 32), “Küz” (s. 33), “Osı küngi küy” (s. 34), “Men sorlı” (s. 35), “Ayda atındı Sarsembay” (s. 71), “Töbet” (s. 90), “Cay anşeyin oyun ğoy” (s. 162), “Üidin eri” (s. 182), “Qonır jır” (s. 182), “Oqudağı karıdas” (s. 199), “Ata bata” (s. 201), Sıldırmaq (s. 203) adlı şiirlerinde halkı eğitim, öğrenime ve sanata davet etmiştir. Yazıldığı yıllarda dilden dile dolaşan, hatta birçoğu bestelenen bu şiirler, onun şairlik kudretini ve lirik dünyasının zenginliğini aksettirmektedir. İncelenen şiirlerde öğrencilere sevgi, özlem, saygı, kaygı, üzüntü, mutluluk gibi duygular; vatanseverlik, millet sevgisi, hoşgörü, alçakgönüllülük, doğa sevgisi, birlik ve beraberlik, çalışkan olma, güzel sanatların önemi, bilimin önemi gibi değerler kazandırılmak, aktarılmak istenmiştir. Ülkesiyle ilgili toplumsal meselelere değinmiştir.

Y. Zhiyenbayev. Mağcan Cumabayev'in Şiirlerinde Millî Bilinç Meselesi

1920'li yıllarda Kazak şiiri, halkı uyandırma, eşitlik ilkelerini dile getirme, insanları eğitim ve öğretime çağırma gibi misyonları başarıyla yerine getirir. Ancak yeni yönetim yanlısı olan ve bu dönemi tek yanlı olarak ele alan, hayatın yalnız görünen yönünü işleyen bazı şair ve yazarların tutumları edebiyatı renk ve çeşitlilikten uzaklaştırmıştır. İşte Mağcan, Kazak edebiyatını bu eksiklikten kurtarmaya çalışır. Mağcan'ın şiirleri hesaba katılmadan 1920'li yıllar Kazak edebiyatının genel görünümünü ortaya koymak olanaksızdır. O, Kazak halkının zulme, sömürüye karşı verdiği uğraşın şairidir. Yeni düzene, yeni hayata karşı çıkmış, Alaşorda¹ yanlısı şiirleriyle o dönemde öne çıkmıştır [11, 211]. Bunun yanı sıra eserlerinde, kendisinin ve toplumun maruz kaldığı sıkıntıları, kendine mahsus üslûbuyla terennüm eder.

“*Qaraqım (Yavrum)*” şiirinde çocuklara şöyle seslenir,

<i>Qaraqım oqu oqi, bosqa cürme! Oyınğa, qur qalarsıñ, köñil bölme. Oqımay oyın quğan balalarğa Colama, şaqırsa da qasına erme! (Cumabayev, 1989, 32)</i>	<i>Yavrum eğitim al, boşuna gezme! Oyuna fazla zaman ayırma, boş kalırsın. Eğitim almadan oyuna düşkün çocuklara Yaklaşma, çağırsa bile yanına gitme!</i>
---	---

Mağcan'ın eserlerinin temel konusu, Kazak halkının milli bağımsızlık yolundaki mücadelesi uğruna yöneliktir. Şair halkının geçmiş günlerinin geri gelmeyeceğini tembihleyerek, geleceğe doğru yolda ilerlememizi ister. Çağının olaylarını şiirlerinde tasvir eder. “*Qazaqım (Kazak'ım)*” şiirinde anlattığı gibi, eğitime yönelmeyi tavsiye eder.

<i>Kel, qazaq, qoldağıdan qur qalmayık, Otrayıq ciulp, oñdalayıq. Miñ cılğı ötken qumay ata zañdı, Önerden keş qalmayık, oylanayıq. (Cumabayev, 1989, 28)</i>	<i>Gel, Kazak, elimizdekine sahip çıkalm, Oturalım birleşip, iyileşelim. Bin senelik geçen ana yasaya bağlanmadan, Sanattan geç kalmayalım, düşünelim.</i>
---	--

Bu şiirler, Mağcan'ın tam bir sosyal şair olduğunu ispatlamaktadır. Cumabayev, kendi halkını gelişmiş ülkelerle kıyaslar. Gençlerin derhal eğitim

¹Alaşorda: 1920'li yıllarda kurulan bağımsızlık yanlısı bir parti adı.

olarak bilinçlenmesini, çevrede olan geçen değişimleri önemseyerek, kültür bakımından diğer ülkelerle eşit seviyeye ulaşılmasını ister.

Şair, Kazakları tembellikleri yüzünden ve modern çağın gerektirdiği şekilde yaşamak yerine, daha çok geleneksel tarzda yaşadıkları için hoş görmez. Ancak kendisi de Kazaklar arasından çıktığı için her şeye rağmen kendi milletini sever. “Süyemin” (*Seviyorum*) adlı şiirde bunu dile getirir [3, 183-185].

Cumabayev, “*Caralı can* (Yaralı kişi)”, “*Sır alaşına* (Seyhun halkına)”, “*Edildin sağasında* (İdil’in akıntısı)” başlıklı şiirlerinde toplumun sosyal durumundaki aksaklıklara değinir. Halkın çekmekte olduğu acılarına merhem bulamayan şair kendisinin aciz haline üzülenek, “*Batır Bayan* (Kahraman Bayan)” manzumesinin giriş bölümünde çaresizliğini şöyle yansıtır:

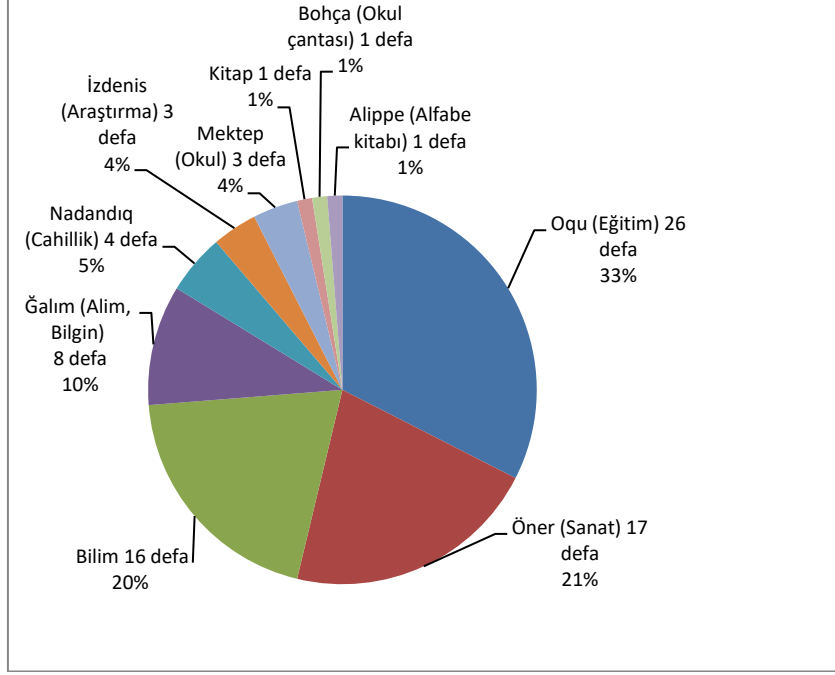
Cüreğim, men zarlımın caralığa, Sum ömir abaqtı goi sanalığa, Qızıl til, qolım emes kisendeuli, Sondıqtan canım küyip canamın da[5, 232].	Yüreğim, ben kederliyim yaralıya, Fani dünya kafesmiş bilinçliye, Kırmızı dil, elim değil kelepçeli, Dolayısıyla canım kavrulmakta.
--	---

Şair böyle çaresiz haldeyken bile gelecekte halkın bağımsızlığa kavuşacağından umudunu kesmez. Kendi çağdaşları yapamazsa da gelecek neslin bağımsızlık bayrağını kaldıracağına inanır. Cumabayev’in “*Men castarga senemin* (*Ben gençlere inanırım*)” şiiri bu görüşümüzün ispatıdır. “*Tilegim* (Dileğim)” şiirinde estetik eserlerinin halkın uyanmasına etkide bulunacağını anlatır.

Calın bolsın manayım, Küyeyin azap şegeyin. Cırımnen canım cubatam, Cırımnen curtımdı oyatam, Nesine cas tögeyin?! [5, 70]	Ateş olsun etrafım, Yanayım çile çekeyim. Şiirle canımı teselli edeyim, Şiirle halkımı uyandırayım. Neden yaş dökeyim?!
--	---

Mağcan Cumabayev, bu 10 eğitim unsuruna 20 şiirinde toplam 80 kez yer vermiştir. İncelenen şiirlerde geçen eğitim unsurları ve kaç şiirde geçti aşığdaki tabloda gösterildi.

Tablo 1. Mağcan Cumabayev'in şiirlerindeki eğitimle ilgili unsurların metinde kullanılış sayısı

Ele aldığımız şiirlerin kompozisyonu kendine has bir bütünlüğü ve parçalanmaz olaylar örgüsünü arz etmektedir. Şiirleri kolay okunur ve dikkat çekicidir. Cumabayev, şiirdeki ustalığını, hem de estetik zevkini ortaya çıkarabilen ve şiirlerinde realizm, romantizm, sembolizmi iç içe kullanan bir şairdir. Bunu sağlayan da, olayların özel yapı şeması ve kelime kullanma üslubudur. Mağcan Cumabayev kelime, cümle ve mısra da yeni duyuş ve heyecana paralel olarak yenilikler yapmıştır. Sade bir dil ve samimî hislerle klasik ve halk şiir geleneğinde eserler vermenin yanı sıra, yeni şekil denemeleri mahiyetinde şiirler de yazmıştır. Cumabayev, klasik şiir dilindeki imaj ve mazmunları ortadan kaldırmak düşüncesini taşımaz. Bilâkis şair, geçmişle olan münasebetin yeniden kurulacağını düşünerek klasik dönemin eserlerindeki hususları hem klasik şiirin, hem de halk dilinin renkleriyle yeniden resmetmiştir. Her bir sözünden ince, en güzel yönlerinden yararlanma gayretinde olan Mağcan Cumabayev, hayatın bütün

karişikliklarına, cemiyetteki dalgalanmalara, fırtınalara, külfet ve zorluklara kendine mahsus bir tepki gösterir.

Sabit Muhanov, kendisinin 15 Mayıs 1931 yılında tamamladığı “XX. yüzyıl Kazak Edebiyatı” kitabında “*Mağcan’a kadar yaşayan Kazak şairleri çoğunlukla doğu ülkeleri (Arap, Pars) şiirlerinin etkisi altında kalmıştı. Mağcan, Rus okulunda eğitim alıp, çoğunlukla Avrupa, onun içinde bilhassa Rus edebiyatını tez öğrenmişti. Abay, Kazak edebiyatına Avrupa edebi türlerini yarı tanıttıysa, Mağcan tam tanıttı. Kazak öğrencileri Avrupa edebiyatı türleriyle Mağcan aracılığıyla tanışmıştı*” diye yazmış [12, 388]. Mağcan Cumabayev’in şiirlerinde kullanılan dilin genel olarak açık, sade ve anlaşılır olduğu görülmüştür. Öğrencilerde şiir dilinin farklılığını ayırt etmelerine yardımcı olacak ve onlara söz sanatlarının anlatıma olan etkisini fark etmelerini sağlayacak benzetme, kişileştirme, konuşurma, abartma gibi söz sanatlarından yararlanılmıştır. Devrik cümlelere ve mecazlı söyleyişe de şiirlerde yer verilmiştir. Gerek eğitim gerekse sosyal konulu şiirlerde öğrencilere öğretilmek istenen söz sanatları ortaktır ve etkinliklerle de aynı sanatların öğretimi desteklenmiştir.

Şiirlerinde redif hakkında herhangi bir görüşüne rastlamadığımız Cumabayev, kafiye konusundaki görüşlerini ise bir şiirinde dile getirmiştir. Şiir yazmanın sanıldığı kadar kolay olmadığını, kafiye ve rediflerin ustalık istediğini, bunu, başaramayanların, şairliği bırakarak çobanlık yapmalarının gereği üzerinde durmuştur. Eğer ben de güzel şiir yazmakta zorlanırsam aynı yolu izlemem gerekir demekten çekinmemiştir [11, 205]. Cumabayev, uyak, redif ve aliterasyonları çok kullanarak şiirlerinde ahenk sağlamıştır. Şiirleri hem anlam, hem de ahenk bakımından başarılıdır. Edebiyatın duygular üzerinde etkisi büyüktür. Özellikle de duygulara yoğun olarak yer veren şiirler çocuk eğitiminde önemli bir yere sahiptir. Çocuğa güzellik duygusu, doğayı, arkadaşlarını sevmeye, görgü kuralları, ait olduğu toplumun kültürel değerleri, vatan sevgisi, milli, ahlaki değerler gibi pek çok olumlu duygu şiirler aracılığıyla kazandırabilir. Şiir çocukların hem duygularına hem düşüncelerine hitap eder. Çalışmamızda ele aldığımız Cumabayev’in eğitimle ilgili şiirleri, çocuklar üzerinde düşüncelerini aydınlatma, hayal güçlerini geliştirme, yaşantılarıyla ilgili yeni boyutlar kazandırma gibi etkileri vardır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sovyet döneminde okutulması yasaklanmasına rağmen 1989’da Edebiyat ders kitaplarında yer verilen Mağcan Cumabayev’in şiirlerinden gerek dil becerisinin gelişiminde, gerek duyguların öğretiminde, gerekse

Y. Zhiyenbayev. Mağcan Cumabayev'in Şiirlerinde Millî Bilinç Meselesi

değer aktarımında yararlanılabilir. Öğrenciler birçok duyguyu şiirlerde bulabilir, kendileri yaşamasalar dahi şiirler vasıtasıyla o duyguları anlayabilirler. Şiirlerde söz sanatlarına, çağrışımlara yer verilir ve sözcüklere farklı farklı anlamlar yüklenir. Bu, çocukların hayal gücünü geliştirir, olaylara farklı açılardan bakabilmelerini sağlar. Bu yönüyle onların düşünce gelişiminde etkilidir. Şiirlerde ölçü, uyak ve redif gibi ahenk unsurlarından yararlanılması çocukların şiire olan ilgisini artırır, onlarda şiir okuma ve ezberleme isteği uyandırır. Sade, açık, anlaşılır, ana dilin güzelliklerini yansıtan şiirler hem çocukların dilsel gelişimine hem de onlarda dil bilinci oluşmasına katkı sağlar. Bu nedenlerle çocukları küçük yaşlardan itibaren ana dilinin güzelliğini, inceliğini taşıyan şiirlerle karşılaştırmak gerekir. Bu bilgilerin ışığında önerilerimizi aşağıdaki şekilde sunuyoruz:

- Mağcan Cumabayev'in ilköğretim ve orta öğretim okullarının yanı sıra yüksek öğretim merkezlerinde düzenlenen tören ve anma günlerinde kullanılacak millî kimliği yansıtan çok sayıda şiiri vardır. Derin tarihe sahip millî birliği arttırılması amacıyla söz konusu bu şiirlerin Türk lehçelerine aktarılması lazımdır.

- Mağcan Cumabayev'in bilgi verici şiirlerinin ilköğretim ve orta öğretim dersleriyle birlikte üniversitelerde de öğretim aracı olarak kullanılması derslerin işlenişinde öğretmenlere kolaylık sağlayacaktır. Ayrıca dersin işlenişinde şiirlerden yararlanma, öğrencilerin derse ve konuya ilgisini artırabilir. Bu da işlenen konuların öğrenilmesinde kalıcılığa olumlu yönde etki edebilir.

- Mağcan Cumabayev'in bilgi verici şiirlerinden bazıları başta Kazakistan ve Türkiye dâhil olmak üzere Türk kökenli ülkelerin eğitim merkezlerinde kullanılan dil ve edebiyatla ilgili ders kitaplarında kullanılabilir. Bununla birlikte Sovyet döneminde okutulması yasaklanan Kazak edebiyatının diğer temsilcilerinin de eğitime yönelik şiirleri ders kitaplarında kullanılmalıdır. Böylece hem Sovyet dönemi gerçeklerinin, hem de XX. yüzyıl Kazak edebiyatı şiirlerinin öğrenciler tarafından tanınması sağlanabilir.

KAYNAK

1. Nazarbayev, Nursultan (2017). *Geleceğe Doğru Yol Manevi Yenilenme, Kazakistan'ın Milli Kodu*, Egemen Kazakistan Gazetesi S.70 (29051). Astana.
2. Sidekli, Sabri, *Yangın, Selami ve Gökbulut*, Yasin (2007). 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Şiirle Öğretim Yöntemine Örnek Bir Uygulama. VI. Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu (27-29 Nisan 2007), Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eskişehir.

3. Tamir, Ferhat (1998). «*Kazak Türkleri Edebiyatı*», Türk Dünyası El Kitabı Dördüncü Cilt (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Ankara: TKAE Yay.
4. Kaharmanulı, Ğadılşa (1993). *Mağcan poeziyası caylı*, Culdız Curnalı, №6, Almatı.
5. Cumabayev, Mağcan (1989). *Şığarmaları*, Almatı: Jazuşı baspası.
6. Senkibayev, S.T. (2007). *Mağcan Cumabayev pen Seyten Aultbekobın Bala tarbiyesidegi talimdik ilimderinin ündestiği*, Materials of International science-practical conference, devoted the 100-th birth of Seiten Sautbekov “Seyten ‘s readings”, Kazakhstan, Akmola region, Kokshetau city 18-20May 2007 year, page 384.
7. Cumabayev, Mağcan (1992). *Pedagogika*, Almatı: Rauan Yayınları
8. Kınacı, Cemile (2011). *Kazak Şairi Mağcan Cumabayoğlu'nun Şiirlerinde “Kendi” ve “Öteki” İmajı*, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, p.1663-1678 TURKEY.
9. Kanarbayeva, Bakıtjamal (1998), *Jırımen jurtın oyatkan*, Almatı: Ana tili baspası.
10. Koç, Kenan; İsina, Almagül; Korğanbekov, Bolat (2007), *Kazak Edebiyatı-2*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
11. Rayman, Hayrettin (2011). *Mağcan Cumabayev'in Şiir Dünyası*, Türk Dünyası Araştırmaları, 195. sayı, Aralık.
12. Jurtbay, Tursın (2011). *Uranım – Alaş!-2*, Almatı: El-şejiire baspası.
13. Zhiyenbayev, Yerlan (2016). *Kazak şairi Mağcan Cumabayev'in şiirlerinde yapı ve tema*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

MAKEDONYA TÜRKLERİ YENİ TÜRK EDEBİYATI'NDA ŞİİR¹
MAKEDONIAN TURKS AND POETRY IN THE NEW TURKISH
LITERATURE¹

Faruk GEZGİN*

Özet

Köklü bir kültür ve edebiyat geleneğine sahip olan Makedonya Türkleri'nde, 19. Yüzyıl sonlarında Yeni Türk Edebiyatı ve hususiyle de şiir alanında eserler görülmeye başladı. Balkan Savaşı'nın sonunda Osmanlı'nın bu toprakları bırakmak zorunda kalması ve bunun sonucunda Türkçe eğitimin yasaklanması, Makedonya Türkleri'nin edebiyatında bir durgunluğa yol açtı. Yayımlanan gazete ve dergilerin yasaklanıp kapatılması, Yeni Türk Şiiri'nin kökleşmesini engelledi. Alman ve Bulgar işgaline karşı mücadelede emekleri olan Türkler, yeni Yugoslavya Sosyalist Cumhuriyeti'nde Türkçe eğitim; gazete, dergi çıkarma hakkına sahip oldu ama Yücelciler'in mahkûm edilmesi Türkler arasında korku yarattı; 1953'ten itibaren Türkiye'ye büyük göç hareketi başladı. Uzun yıllar dalga dalga devam eden göç hareketi, Yeni Türk Edebiyatı'nın istikrar kazanamamasına sebep oldu. Yine de rejime uyumdan sonra, edebiyatta ve haliyle şiirde bir canlanma başladı. Türkiye ve dünya ile tam bağlantı sağlanamaması, ilk zaman bu yeni şiiri dar alana hapsetti. Türkiye'den yararlanma ise, rejim gereği daha çok sosyalist eğilimli şairler ve bilhassa Nazım Hikmet kanalıyla oldu. Türkiye'deki Öztürkçecilik akımına şuursuzca bağlanma da, yazı dili Türkçesinin rayına sağlam oturmamasına sebep oldu.

Bölgedeki Yeni Türk Şiiri'ni, 1944'e kadar ve 1944'ten sonra olmak üzere iki devirde değerlendirmek gerekir. Sönük kalan ilk devirden sonra, rejimin de desteği ile şiir, büyük mesafe kazandı. Bu yeni devreyi 1950'li yılları yansıtan Birinci Grup, 1960-1980 arasını yansıtan İkinci Grup, 1980-2000'li yılları yansıtan Üçüncüler şeklinde değerlendirmek uygundur. Sosyalist Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte kurulan Makedonya Cumhuriyeti ile birlikte özel teşebbüs hakim olunca Türkler, hem siyasi alanda hem de kültür ve edebiyat alanında kaybetmeye başladı. Şiirde tekrar durgunluk başladı. Yeni bir edebiyat grubu da oluşturulamadı.

Anahtar kelimeler: Şiir, Makedonya Türkleri, Yeni Türk Edebiyatı.

¹ Bu yazı, 19.12.2015 tarihinde Gostivar ADEKSAM'da, Türkçe Eğitim Bayramı vesilesiyle gerçekleştirilen "Balkanlarda Türkçe ve Türk Edebiyatı" konulu panelde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

* Dokuz Eylül Üniversitesi Emekli Türk Dili Öğretmeni ve halen Makedonya Aziz Kiril ve Metodi Üniversitesi Blaže Koneski Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretmeni. İzmir-Türkiye.

Dokuz Eylül University, retired teacher for Turkish and Literature. Saint Cyril and Methodius University in Macedonia, Blaže Koneski Faculty of Philology, The Department of Turkish Language and Literature. E-mail: farukgezgin1950@windowslive.com

Summary

Makedonian Turks, who have a profound tradition in culture and literature, have begun producing literary works in New Turkish Literature, especially in the field of poetry in the late 19th Century. At the end of the Balkan Wars, Ottoman Turks had to leave the lands resulting a ban of Turkish education in the region, which caused a recession in the Works of the Makedonian Turks. The shut down and ban of newspapers and journals have prevented the development and deeprooting of the New Turkish Poetry. The Turks, who had a considerable share in the fight against German and Bulgarian occupations, had the right to publish journals and newspapers and education in Turkish in the new Socialist Federal Republic of Yugoslavia but later on, the imprisonment of Yucel's fans spread fear among the Turks and resulted in an excessive movement of emigration of Turks in to Turkey in 1953 onwards. The long term undulatory emigration movement has hindered the stability and continuity of the Turkish Literature. Still, after the adaptation to the new regime, a new revival in poetry has started. The new movement of poetry has, at the beginning, been confined due to the fact that the literary figures could not connect properly to the World and to Turkey. Only through those poets who had socialist tendencies in conformity with her regime, particularly Nazım Hikmet, they benefited from Turkey. Senselessly committed to the 'Pure Turkish Movement' in Turkey produced such a result that it did not make written Turkish language runs smoothly.

The New Turkish Poetry in the region should be classified under two periods; the years before 1944 and the years after 1944. After the first period of dullness, poetry progressed considerably by the support of the regime. It is possible to name these new periods, each one of which respectively representing the 1950s; First Group, between 1960-1980; the Second Group and 1980s-2000s; the Third Group. Following the collapse of former Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the establishment of The Republic of Makedonia, private sector became dominant so the Turks began losing ground both in the fields of politics, culture and literature. There was a low down in poetry again. Moreover, it was not possible to generate a new literary group.

Keywords: Makedonian Turks, New Turkish Literature, poetry.

GİRİŞ

Üsküp'te 19. Yüzyıl sonlarında, gelenekten gelen Klasik Şiir'in yanında, Yeni Türk Şiiri'nin de geliştiği görülür.¹ Yahya Kemal, ilk şiir denemelerini burada yazmış, bunları Şeyh Sadettin Efendi'ye göstermiş; hatta bunlardan bazıları İstanbul'daki dergilerde çıkmıştır. Balkan Savaşı bozgunuyla Osmanlı, Makedonya'dan çekildi, katledilen ve göç eden Türklerin dışında Makedonya'da kalan Türkler, her şeyden mahrum bırakıldı. Halbuki savaştan önce, Selanik merkezli Yeni Türk Edebiyatı örnekleri, hem bu topraklarda hem de İstanbul'da geniş yankı bulmuştu.

---

¹ Bu hususta şu kaynaklara bakılabilir: Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, c. 7- Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı, (Engüllü, Suat; s. 57-292), Ankara 1997; Baymak, Osman; Yugoslavya Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi, İstanbul 1996; Hafız, Nimetullah; Yugoslavya'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi, 3 c. Ankara 1989; Hayber, Abdülkadir; Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı, Ankara 2011; Kaya, Fahri; Şafak Sökerken, Üsküp.

F. Gezgin. Makedonya Türkleri Yeni Türk Edebiyatı'nda Şiir

Bilhassa Ömer Seyfettin'in Selanik'te 1911'de Genç Kalemler dergisinde çıkan Yeni Lisan makalesinde savunulan Sade Türkçe'ye dayalı yeni yazı dili etrafında Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip'in esaslarını ortaya koydukları Millî Edebiyat Cereyanı, Milliyetçilik-Türkçülük fikriyle de beslenerek devrin genç edebiyatçı neslini etkiledi. Ama Balkan Savaşı'nın kaybedilmesi, İstanbul'la ilişkinin kesilmesine ve bunun sonucunda da Makedonya Türkleri'nin edebiyatında durgunluğa sebep oldu. 1 Aralık 1918'de kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda, Türkler'e uygulanan baskılar sonucu, daha önce Makedonya'da temelleri atılan Yeni Türk Edebiyatı canlılığını kaybetti. Yalnız, gelenekten gelen Tekke ve Divan tarzı edebiyat iyi kötü devam ediyordu. Yönetim, bunu zararlı bulmamış olabilir. Yeni Edebiyat, Türkler'in modern eğitim ve uyanışını da sağladığından olmalı, krallık yönetimi, bu doğrultuda faaliyet yapanlara fazla imkân tanımadı. Yeni Edebiyat'ın oluşmasındaki kopukluk, bu topraklardaki 550 yıllık klasik edebiyat eserlerinden yararlanmayı ve beslenmeyi de engelledi.

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkler, bilhassa yoğun olarak yaşadıkları Doğu Makedonya'da Almanlara ve bilhassa Bulgarlara karşı başarılı mücadele verip bağımsızlığın kazanılmasında en büyük pay sahibi oldu. Savaş sonuna doğru olduğu düşünülen Yücel Teşkilatı'na bağlı gençler, biraz gizli de olsa Atatürk'ün Nutuk'unu, Mehmet Akif'in Safahat'ını; Namık Kemal, Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp ve Yahya Kemal'in şiirlerini, yazılarını bulup okuyorlardı. Savaş bitiminde kurulan Sosyalist Yugoslavya'da, Yücelciler'in idam ve hapse mahkûm edilmeleri, Türkiye'den beslenmede çizgi değişikliğine sebep oldu. Afla hapisten çıktıktan sonra, 1950'de Rusya'ya kaçan Nazım Hikmet, öncelikli kaynak oldu. Onun Rusya ve Bulgaristan'da basılan eserleri Makedonya'ya girmiş, yeni yetişen Türk aydınlarınca örnek alınmış, bütün piyesleri sahneye konmuştur. Zamanla Yunus Emre, Mevlana, Orhan Veli, Aşık Veysel, Fazıl Hüsnü Dağlarca da genç kuşağa sunulmuştur. Bu toprakların çocuğu Yahya Kemal ise âdeta yasaklıdır.

Sosyalist devre kadar, Makedonya Türkleri'nde yeni tarzda edebiyat ve şiirin olmadığı iddiası yersizdir ama bir durgunluktan söz edilebilir. Yahya Kemal'in, gençliğinde tesirinde kaldığı Rufai Şeyhi Sadettin Efendi, klasik tarzdaki beslenerek yeni şiir örnekleri vermişti. Yahya Kemal'in lise öğrencisi iken, ilk gençlik denemesi şiirlerini, Üsküp'ten İstanbul'daki dergilere gönderip yayınlattığını da hatırlatalım. Fakat Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan katliam ve göç, bu coğrafyada suskunluğa

sebepe oldu. Suskunluktan dolayı Halk Edebiyatı'na giren ağıtlarla bile karşılaşmıyoruz.

Gerçekten de, Balkan Savaşı'ndan 1945'e kadar bir durgunluk yaşandı. Bunda Türkiye ile irtibatın kesik olmasının ve Türkiye'de uygulanan Harf İnkılabı'nın da etkisi vardır. Bu devirde, Halk Edebiyatı (Şiiri) bile gelişmemiş, ancak hıdrellez gibi şenliklerde yaşatılabilmektedir.

Aslında Üsküp, Kalkandelen ve Manastır'da Türkçe şiir yazarlar vardı. Türkçe eğitimin yasaklanması, Latin Alfabesi'ne geçen Türkiye ile irtibatın kopması, durgunlukta etkili oldu. Türkler bu dönemde, Makedonya'da kalmak ile oradan göç etmek arasında bir tercih yapmak ve hayat kavgası vermek durumundaydı. Bu yüzden kalıcı bir aydın kuşak yetişmedi. Devamlı yaşanan göç, istikrarı önledi. Birinci Dünya Savaşı sonrasında çıkarılan birçok gazete ise kapatıldı. Sadettin Efendi ve çok şiir üreten Abdülfettah Rauf Efendi'nin şiirleri, kitap olarak yayınlanamadı.

1936'da kurulan Yardım Cemiyeti ve bunun içinde oluşturulan edebiyat kolu, edebiyatın canlanmasında rol oynadı. Şiir ve diğer türlerde eser verenler görüldü. Abdülfettah Rauf Efendi, şiirde kendini kanıtladı.

Yücelciler, 23 Aralık 1944'te Birlik gazetesini çıkararak Türkler'in hayatına canlılık kazandırmak istedi. Onlar, fikirlerinden dolayı bir ihbar sonucu gazeteden uzaklaştırılınca, Mart 1945'te işin başına, İştîp'ten rejime tam bağlı Şükrü Ramo getirildi. Hem gazete hem de edebiyat hareketi Şükrü Ramo'nun kontrolünde kaldı. Rejime tam biat etmeyenler susturuldu, onlara imkân tanınmadı. Mesela, ilk yıllarda Ramo'dan daha iyi şiirleri olduğu söylenen Niyazi Sakıp'ın bir anda unutulmaya mahkûm edilmesi gibi örnekler vardır. Dinî-millî geleneği, Müslüman Türk geleneğinin ifadesi Milliyetçilik'i şuurlu olarak temsil eden Yücelciler, 1948'de mahkemede uydurma delillerle yargılandı; dört aydın idama, on üç aydın ise çeşitli hapis cezalarına mahkûm edildi. Bu olay, kendi kaynağında yürüme hazırlığında olan Makedonya Türk Edebiyatı'nı olumsuz yönde etkiledi, daralttı. Latin Alfabesi'ne geçmekle bir şans yakalayan Makedonya Türkleri, yine de Türkiye'den çok az yararlanma noktasında kaldı. Rejim gereği, Türkiye'den daha çok sol ideolojiye bağlı yazar ve şairler onlara kaynak oluşturdu.

15 Mayıs 1948'de kurulan Üsküp Türk Kültür ve Sanayi-i Nefise Cemiyeti, edebiyatın gelişmesinde etkili oldu. 1950'de kurulan Makedonya Türk Yazarlar Cemiyeti ise fazla varlık gösteremedi.

Türkiye ile sınırlı ilişkilere rağmen, Makedonya Türk şairleri, Türk Halk Edebiyatı geleneğinden çok yararlandılar. İlk nesilden Hüseyin Süleyman ve İlhami Emin'de fazla görülen bu tesir, Necati Zekeriya, Avni Engüllü ve Suat Engüllü'de de vardır. İlhami Emin'den bir örnek:

*kuru karanfil
budur bizim yükümüz
köksüz kökümüz
yörük türküsü gibi kuru
taştan daha taş
susamadan daha susuz [1, 223].*

Makedonya Çağdaş Türk Şiiri'nde yeni bir kaynak ise “ Devrim ve Tito sevgisi”dir. Türkler, savaş sırasında bağımsızlık ve devrim için hayatlarını ortaya koydu. Şükrü Ramo'nun “Biz Tito'nun Askerleriyiz” şiirinin, savaş sırasında Partizanlar arasında Türk dilinde marş olarak söylendiği iddiası vardır. Şartlar gereği, devrim ve Tito sevgisi mecburen işlenmiştir. Bu, uzun süre devam etti. Enver Baki-Nusret Dişo Ülkü 1977'de “Tito Şiiri” antolojisini yayınladı. Şiirlerde devrimi ve liderini övme ile birlikte, eski devirlere ve cehalete çatma da moda oldu; gelenek kültürün yer yer gülünç halde işlendiği görüldü. Devir, zaten karizmatik liderlerin bazen olağanüstü gösterilip işlendiği bir dünyayı yansıtır. Şükrü Ramo'dan bir örnek:

YOLDAŞ TİTO

*Ben bu yurdun yıldızıyım
Burda sevdim Tito 'yu.
Güneş, barış, yurt adına
Burda verdim ben yemin.
Yoldaş Tito-dedim sesle
Yemin ediyorum sana
Senin çizdiğin yollardan
Asla sapmam ben yana [2, 60].*

Şiirlerde 1953 sonrasında yaşanmaya başlanan göç, doksanlı yıllardaki Bosna dramı da işlendi. Rejim gereği güdümlü edebiyat sonucu, sosyal konuların ağırlığına rağmen, bu konuyla irtibat kurularak aşk konusu ve diğer ferdî konular da işlenmiştir.

Sosyalist devirde her şair, hem gazeteci hem öğretmen hem de bir ediptir. Yeni rejim tarafından verilen haktan sonra başlatılan Türkçe eğitim-öğretimde çocuk şiiri yazmak, öncelikli faaliyetti. Ellili yıllar düşünülürse, Makedonyalı Türk şairleri, çocuk edebiyatı ve hususiyle çocuk şiirinde, Türkiye şairlerinden ileri durumdadırlar. Şartlar gereği, çocuk edebiyatı yaratmak öne çıkmıştır. Çocuk Edebiyatı'na malzeme gerekliydi. Bu konuda en iyi örnek Necati Zekeriya'dır:

GEL

-Bir köy çocuğunun mektubundan-

Gel kardeşim, köyümüzde

Bahar açtı göresin,

Şehrimizden bu diyardan

Dostluk tacı öresin.

Bizde şimdi her şey yeni

Okul cadde traktörler,

Kooperatif-yeni güneş

Şaşa kalır görenler.

Gel kardeşim, köyümüzde

Elektrik de, su da var,

Yurdun bugün her yanından

Bize gelir insanlar [3, 184].

Dinî-millî konular, ilk yıllarda şartlar gereği işlenememiştir. Bu, ancak 1970'li yıllardan itibaren, milliyetçilik suçlamaları göze alınarak başarılabilmektedir. Tasavvuf konusuna, Halk Edebiyatı'yla kısmen ilgisi olduğundan yer yer değinilmiştir. Abdülfettah Rauf, dinî-millî duygu sonucu yazdığı şiirlerden dolayı hapislerde yatmıştır.

Makedonya Türk aydınları, Türkiye'deki dil inkılâbının ilk aşamasında kalmış sayılabilirler. Zamanla Türkiye'de Öztürkçecilik akımı içinde, daha çok sosyalist eğilimli edebiyatçıların görünmesi, Makedonya Türk aydınlarını da bu yola sevk etti. Onlar, bazen Türkiye'deki aydınlardan da farklı olarak, yeni kelimeler bile uydurdular. Hatta yeni kelimeler, farklı manada kullanıldı. Halbuki örnek alınan Nazım Hikmet, Öztürkçecilik akımından uzak eserler vermiştir. Yeni devirde Latin Alfabesi'ne uyulması, Türkiye ile ilişkileri arttırdı ama sadece sosyalist yazarlarla ve Öztürkçecilerle temas kurulması, Türk Edebiyatı'nı bir bütün olarak tanımada sıkıntı doğurdu. Öztürkçecilik'in uzun zaman hâkim olmasında, örnek alınan şair-yazarların telkinleri de etkili oldu. Ancak 1980'li yıllarda Öztürkçecilik'ten "Yaşayan Türkçe"ye dönülebilmektedir. Yeni nesillerde Türkçe'deki tercih, daha çok şahsîdir. Türkçe'yi kullanmadaki sorunlarda, yıllardır yaşanan kopukluk etkili oldu. İlk devirde bazı şairler, önce Makedonca yazdılar. Türkçe yazma aşamasında ise, Makedonca düşünmek ve tercüme söz konusuydu. Bu durum, ilk devirlerde Türkçe'yi kullanmada kusurlar doğurdu. İlhami Emin, Necati Zekeriya ve Nusret Dişo Ülkü örnek verilebilir. Necati Zekeriya ve Fahri Kaya, Türkçe'yi kullanmada daha titizdir.

İlk devirde, diğer edebî türlere göre tercih edilen şiir, 1955'ten sonra edebiyat sahasına daha da hâkim oldu. Yalnız, her edebiyatçının edebî yola şiirlegirdiği de unutulmamalıdır. Makedonya'da Türkçe yayınlanan edebî eserlerin çoğu şiir alanındadır. İlk devirde, şiiri folklorik unsurlar besledi. Çocuk şiiri yazmak da bunu doğurmuştur. Hece vezni çocuk şiirlerinde çok kullanıldı.

DEVİRLER VE GRUPLAR

Makedonya Çağdaş Türk Edebiyatı'nı iki grupta düşünmek gerekir:

A. BALKAN SAVAŞI'NDAN 1944'E KADAR OLAN DEVİR:

Bu devirde Şeyh Sadettin Efendi ve Abdülfettah Rauf Efendi'yi görüyoruz. 1902'ye kadar Üsküp'te yaşayan Yahya Kemal ise, ilk şiirlerini burada yazmaya başlamış, bunlardan bazılarını İstanbul'daki dergilere gönderip yayınlamıştır. Onun bu şiirlerle edebî şahsiyetini bulmaya başladığını söylemek zordur; zira o sırada lise öğrencisidir. Rauf Efendi'yi bir gruba dahil etmek mümkün değildir. Klasik medrese eğitiminden gelen ve Mehmet Akif tarzı şiirleriyle tanınan şair, yeni rejime biat etmeyince, yıllarca hapiste kaldı. Hapiste de şiirler yazan şairin dostları, bunları, ona zarar vereceği endişesiyle yok etti veya sakladı. Bunların birçoğunun öğrencisi Kemal Aruçi'de ve ondan intikalle oğlu Muhammed Aruçi'de olduğu bilinmektedir. Onun didaktik tarzdaki güzel bir şiirinden bazı bölümler:

KUVVET VE HAK

*Diyorlar bu dünya savaş yeridir
Kimde güç varsa hayat eridir
Baksana otlardan hayvana kadar
Şuûrlu dediğin insana kadar
Hepsi bu savaşa tutulmuş gider
İki güç daimî bir savaş eder
Aslanlar kaplanlar sırtlanlar bütün
Sürünen zehirli yılanlar bütün
Bulutlar üstünde uçan kartallar
Kendinden zayıfı koşup kovalar
Zayıflar kurbandır güçlüler yaşar
Âcizler bu hale baş eğip şaşar
Yenenle yenilen âlemdir bu
Yiyenle yenilen âlemdir bu
Güçleri yıkacak yine güçtür güç
Güçsüz bir varlığın yaşaması güç
Fakat bu felsefe doğru mu asla
İnsanı hayvandan ayıran mana*

*Yine bu savaşı hak için yapısın
Kuvvete tapmasın tek Hakk'a tapsın*

*Kuvveti hakka (Hakk'a) sen hizmetçi eyle
İnsanlık icabı değil mi böyle [3, 141-142].*

B. 1944 SONRASI DEVİR: Bu devri edebiyat geleneği ve grup oluşturma bakımından üçe ayıranlar vardır. BİRİNCİ GRUP, İKİNCİ GRUP, ÜÇÜNCÜLER gibi. İKİNCİ GRUBU eğilimlerin farklılaşması bakımından ALTMİŞLİ YILLAR GRUBU, YETMİŞLİ YILLAR GRUBU ve SEKSENLİ YILLAR GRUBU olarak üç alt grupta düşünmek de mümkündür.

B. 1. BİRİNCİ GRUP veya ELLİ KUŞAĞI, İLK GRUP: Rejime tam bağlı olarak görevlendirilen Şükrü Ramo, hem Birlik'in yayınında hem de edebiyat grubunun yönlendirilmesinde etkilidir. Diğer edipler Necati Zekeriya, Mustafa Karahasan, Mahmut Kıratlı, Şevki Vardar, Hümaşah Vardar, İlhami Emin, Enver Tuzcu, Hüseyin Süleyman, Fahri Kaya, Süreyya Yusuf, Abdülkerim Sait, Lütfü Seyfullah, Şerafettin Nebi'dir. Bazıları Kosovalı'dır. Rejimden dolayı güdümlü edebiyat oluşmasaydı, daha çok şair çıkabilirdi. İlk yıllarda ortak çıkarılan Makedonya Genç Türk Yazarlarının Eserleri (1949), Sesler (1952), Yürü Aydınlığa (1952) ve ferdi ürün olarak da Necati Zekeriya'nın Şiirler (1949) kitabıyla karşılaşırız.

Rejimin kuşattığı bu grup, şiire hazırlıksız girdi. Mecburen Sosyalist-Gerçekçi olan bu şairler dışı kapalıdır. Birlik gazetesinin yayınında etkilidirler. Düzenli şiir şekillerini kullansalar da daha çok serbest tarzı tercih ettiler. Edebî yaratıcılıkta Necati Zekeriya, İlhami Emin ve Fahri Kaya öne çıkmıştır. Kısmen Türkçe eğitimin sağlanmasından dolayı, çocuk şiiri yazmak bir ihtiyaçtı. 1965'e kadar çocuk şiiri yazmak yaygındır. Gruptan bazıları ilk şiirlerini Makedonca yazıp yayınladı. Yörüklerin hayatı, halk şiiri ve folklordan yararlanmak, rejimin dayanağı olan halkçılık bakımından bazılarına geçmiş devirlere götürdü. Bu elbette yeni şiir için bir kazançtı. İlhami Emin, bunu ustalıkla kullandı. Gruptan bazılarının 1960'a doğru Türkiye'ye göç etmesi, durgunluğa sebep olunca yeni şairlerin yetiştirilmesi gerektiği önem kazandı.

Çocuk Edebiyatı'nda olduğu gibi, bunun dışında kalan şiirleriyle de başarıyı yakalayan Necati Zekeriya'nın şair üzerine yazdığı şiiri:

BİR ŞAİR

*Yalnızlık öldürmek istedi şairi
şair yalnızlığa öğretti yaşamayı*

F. Gezgin. Makedonya Türkleri Yeni Türk Edebiyatı'nda Şiir

*çekiler öldürmek istedi şairi
şair çekilere öğretti yaşamayı
Dostlar öldürmek istedi şairi
Şair dostlara öğretti yaşamayı
Düşmanlar öldürmek istedi şairi
şair düşmanlara öğretti yaşamayı
şairi hiçbir şey öldüremedi
onu ancak şiirleri öldürecek [3, 181].*

Türkiye'de de birçok film ve dizi filmde oynayan başarılı aktör Lütfi Seyfullah'ın, sanatını verdiği küçük bir şiiri:

TÜRKÜ

*Ah, oyuncular, oyuncular
Ölmeden önce
Yaşama son türkülerini söylerler
Açık perdeler önünde
Seyircilere karşı [1, 135].*

Türkiye'de doğup yine Türkiye'de ölen, hece vezni ve şekle bağlı bir şair olan Enver Tuzcu'nun, aşkı ve sevgiliyi anlattığı küçük bir şiiri:

YİNE ONA

*Sevgim arttı günden güne baktıkça o nahif yüze
Titriyor aşkıyla kalbim sızlıyor içten gizlice.
Ne sihir ne cazibe var, o gözlerin bakışında,
Sesindeki o ahengi bulamam su akışında [1, 50].*

Yugoslavya devrinde, devletin tepe noktasına yükselebilen tek Türk olan, entelektüel birikimini Türklerle ilgili fikrî yayınlarında gördüğümüz ve nesline göre Türkçe'yi de kusursuz kullanan Fahri Kaya, şiirlerinde de kısmen başarılıdır. Onun köy öğretmenliği yaptığı yıllarla ilgili bir şiiri:

HOŞÇA KALIN

*Hoşça kalın kelebekler
Siz de küçük bülbüller,
Hoşça kalın saksağanlar
Bir sözle bütün kuşlar.*

*Hoşça kalın mavi göller
Coşkun akan nehirler.
Hoşça kalın yüksek dağlar
Denizler ve adalar,
İşte duyun uzaklardan
Köyümüzün okulundan,
Okul zili çağırıyor
Bizleri bilgi bekliyor.
Sanmayınız ebediyen
Ayrılıyoruz biz sizden,
Sizsiz biz hiç kalamayız
Tez görmesek olamayız [1, 197].*

Edebî yaratıcılığı ile başarılı olan İlhami Emin, Halk Şiiri ve folklorü ile Yörüklerin hayatından aldığı ilhamla yazdığı şiirlerle tanındı. Onun tasavvufu ustaca kullandığı bir şiiri:

DERVİŞ VE GÜZEL

*Elini yanar fırına salıp
Ateş beni yakmaz dedi derviş
Küle dönüştü korlar
Onlara değince ermiş*

*O an güzelin biri
Dersin indi gökten
fırıncı kendini rüyada sandı
Salt elleri değil dervişin tümü yandı [1, 240].*

B. 2. İKİNCİ GRUP: ALTMİŞ KUŞAĞI'nı Kosovalı olan Nusret Dişo Ülkü, Hasan Mercan, Naim Şaban, Nimetullah Hafız temsil eder. Cavit Saraçoğlu ise, dayısı Abdülfettah Rauf yolunda şiirler yazdığından grup dışında düşünülebilir.

Bunlar, öncekilerin tecrübelerinden yararlandılar. Devir, eser çıkarmada verimlidir. En verimli ise Hasan Mercan'dır. 1963-1968 arasında çok sayıda kitap çıkarılmıştır. Türkiye ile ilişkilerin yumuşamaya başlaması, onların geniş bir çevreyi tanımalarını sağladı. Türkiyeli birçok şairin eserine ulaşabildiler. Rejim yumuşamaya başlayınca, şiirlerde şimşekleri üzerlerine çekme korkusuna rağmen, millî kimlik ön plana çıkmaya başladı. Grup, Elli Kuşağı'na karşı mücadele etmedi; onlarla birlikte hareket etti. Bazılarının Türkiye'ye göç etmesi, bazılarının da Kosova'ya dönmesi grubu güçlü kılmadı. Burada, sonraki siyasî ayrılmayı düşünerek Nusret Dişo Ülkü

hariç, Naim Şaban, Hasan Mercan, ve Nimetullah Hafız'ı- Kosovalı olduklarından-değerlendirmeye almadık. Aralık 1965'te Sesler dergisinin çıkması, edebiyatın ve haliyle şiirin gelişmesine hizmet etti. Şiirlerde modern edebiyat ve Türkiye'deki yeni anlayışlar ve tercihlerden etkilenme sonucu, bazılarında noktalama işareti ve büyük harf kullanmama görülmeye başladı. Bu şekilde ait tasarrufun şiirde yenilik doğurduğunu söylemek zordur. Prizren doğumlu olup daha çok Üsküp'te faaliyet yapan ve buraya yerleşen Nusret Dişo Ülkü ve nesli, ana dilde eğitim aldıklarından daha iyi yetişti. Bu devirde, sanat değeri yüksek eserler çıkmaya başladı. Ülkü'nün şiirlerinde, bütünden ziyade bölümler öne çıkar. Şiirlerinde Necati Zekeriya, İlhami Emin; Türkiye'den de Cahit Sıtkı Tarancı ve Orhan Veli Kanık tesiri söz konusudur. Ülkü, şartlar gereği, milliyetçiliği "sosyalist hümanizm" olarak verebilmiştir. Onda Türkçe şuuru da öne çıkar. Bu konuda güzel bir şiiri:

KÜTÜK

*Bu Türkçe anamın Türkçesi
Anamın anasının,
Gidenlerimizin kalan kalanlarımızın giden sesi.
Dünyaya gelecek olanlarımızın gelen sesi.
Bu Türkçe benim Türkçem,
Köyümün, kentlimin.
Bu lehçe benim lehçem.
Bu yer babamın yeri,
Babamın, babasının,
Gidenlerimizin soğuk kalanlarımızın sıcak teri.
Dünyaya gelecek olanlarımızın sıcak teri.
Bu yer benim yerim,
Köyümün, kentlimin.
Bu ter benim.
Bu mezar dedemin mezarı,
Dedemin, dedesinin.
Gidenlerimizin kapanık kalanlarımızın açık mezarı.
Dünyaya gelecek olanlarımızın açık mezarı.
Bu mezar benim mezarım,
Köylümün, kentlimin.
Bu ölü benim ölüm.
Bu kütük anamın kütüğü
Babamın, dedemin.
Gidenlerimizin küçük kalanlarımızın büyük kütüğü.*

*Dünyaya gelecek olanlarımızın büyük kütüğü.
Bu kütük benim kütüğüm,
Köylümün, kentlimin.
Bu kütük Türklüğün kütüğü [3, 235].*

Dayısı Abdülfettah Rauf tarzı şiirleriyle tanınan Cavit Saraçoğlu'nun, mazi hasretini dile getirdiği bir şiirinden bazı dörtlükleri verelim:

AĞLAYAN VARDAR

*Maziye ruhuma bir önsöz gibi
Derinden anlatıp çağlayan Vardar
Ümitsiz neşesiz bir öksüz gibi
Baygın baygın akıp ağlayan Vardar.
Şanlı tarihimin eserisin sen
Beş asrı yaşatan bir serisin sen
Şimdi güya bir serserisin sen
Yürüyüp akarsın şaşkınca Vardar.
Bir zaman bizlerdik hâkim burada
Anlı şanlı idik suda karada
Kosova Fatih'i Sultan Murad'a
Rehberlik ederek yol açan Vardar [3, 230].*

Sesler dergisiyle birlikte, YETMIŞLİ YILLAR KUŞAĞI daha rahat hareket etti. Grupta Avni Engüllü, Mustafa Yaşar, Yusuf Edip, Alaettin Tahir, Sebahattin Sezair, Fahri Ali, Avni Abdullah, Suat Engüllü, İrfan Bellür, Recep Murat Bugariç, Esat Bayram, Sabit Yusuf, Güler Selim, Enver İlyaz, Mümtaz Süleyman, Nesrin Kupa, Esmâ Haydar, Niyazi Samet, Fatime Musli, Eda Bilal gibi isimleri görüyoruz. Çoğunun şiir yazdığı anlaşılıyor. Düzenli eğitim gördüler. Birikimleri vardı. Türkiye'yle gelişen ilişkiler, şiir ufuklarını genişletti. Grupta renklilik, çok seslilik görülüyor. Ferdilik arttı. Kimlik arayışı ise, rayına oturdu.

Türk derneklerinde idarecilik de yapan ve millî kimlik şuuruna sahip Avni Engüllü'nün serbest tarzdaki bir şiiri:

DİLLERDE TÜRKÜ OLMAK

*Çevre akşamdı
oysa sabah olacaktı
uzaktı yakın kalacaktı
gürlemeli gürlenmesiz
belki de*

*öyle sessiz sessiz
kendini uzakta sanıp
hep yakın olacaktı
dillerde türküce yücelerek
Uykuda düştü
oysa yaşamada gerçek olacaktı
dıştaydı içte kalacaktı
düzenli düzensiz
belki de
öyle dilsiz dilsiz
kendini dışlarda sanıp
hep içte olacaktı
dillerde türküce yücelerek
dillerden düşmeyen dertti
oysa türkü olacaktı
ağızdaydı gönülde kalacaktı
içtenlikli içtenliksiz
belki de
öyle sözsüz sözsüz
kendini ağızda sanıp
hep gönülde olacaktı
dilde ve gönülde türküce yücelerek [3, 239-240].*

Gazetecilikteki başarısıyla tanınan, Türk hassasiyeti olan Fahri Ali'nin bir şiiri:

YÜREĞİM GENİŞTİR
*alıştık derdin her çeşidine
göçe çekiye yalnızlığa
var olan yaşam zevkiyle
katıldık ağırları yenmeye
zaman seninle bir olur
zaman seninle kör olur
alıştık derdin her çeşidine
senden ayrı alıştık bu yaşamın zevkine
gönlümüz kırık ama yaşamak tadı başka
toprağın içinde yatanım yatanlarım
zaman akımı içinde unutulmaz*

*sinsice bir tarihi yok etmeye kalkışana kızarım
o tarih benim tarihim, o eser benim tarihimden kalma
senden ayrı alıştık bu yaşamın zevkine
yüreğimiz geniştir açıktır kapıları herkese
tarihimiz zengindir küçülmez eserimiz
bir minareden gelen ezan ile
yüzümüz ak ufuklar engin
kapılmayız iğrençliklere zaman gerçeğinde
sevdalanmayı biliriz sevdalanmışız
yüreğimiz geniştir açıktır kapıları herkese [4, 135].*

Türkler'e yapılan baskılara karşı mücadelesinde cezalandırılan, bu yolda koruduğu haysiyetini Türk çocuklarının iyi yetişmesi için öğretmenlik yaparak ve Mustafa Kemal'in dedesinin köyü Kocacık'ta "Kocacenk Folklor Derneği"nin kurulmasına öncülük yaparak taçlandıran Sebahattin Sezair'in hoş bir şiirini tanıyalım:

GÜZELLİK VE GENÇLİK BİRLEŞİNCE

*Genç kız sokaktan geçti
demircinin parmakları kana boyandı,
berber sabunu
eski müşterisinin ağzına sürdü,
terzi
ütülediği ceketi yaktı.
Genç kız sokaktan geçti
yaşlı dede
gözlerini silip gözlüğünü taktı,
bir delikanlı ağaca çarpıtı,
arabalar çarpıştı.
Genç kız sokaktan geçti
sokağın
çehresi değişti [3, 251].*

Üsküplü bir mimar olan Yusuf Edip, birçok şiirinde, efendilikten uşaklık durumuna düşen, azınlık ezikliğini yaşayan Türkler'e ağıt yakmış sayılabilir:

GÖÇ FİLİZLERİ

*Göç filizleri
Her toprakta tutmaz*

*Yalnızlık götürür insanı
Rüzgarların esintisi altında.
Seni şiirime alamadım
Mısrama uyduramadım
Kafiyeyle koyamadım
Acırım hem sana hem bana.*

*Öldürür fidanları rüzgarlar
Üzerinde hissediler acıyı
Toprakları az olur, suyu da güneşi de
Yazık göç fidanlarını yaratanlara (Not: İstanbul'da
vefat eden Üsküp'ten göç eden dostum Kemal Lila'ya adanmıştır.
11.08.2001) [2, 32].*

GÖÇ KARLARI

*Göç karları beyaz olmaz
Yağar ninemin bağrına
Her akşam yatarken
Anımsayarak giden çocuklarını kızlarını
Göç karları her yıl yağar
Bu bölgelerde
Soğukluğuyla ayırır
Sevenleri sevilenleri
Göç karlarına sevinen
Ne oldu, ne de olacak
Hep soğuk, hep buzlu
Günler getirdi getiriyor
Acaba ne zamana kadar? [5, 33].*

Hikâyecilikte daha başarılı olan Alaettin Tahir'in güzel bir aşk şiirinin son bölümü:

KADERİMİ BEN YAZMADIM Kİ

*Şimdi, yalnız rüyalarımda seni görecekim,
Seni doyarcasına sevmek mümkün değilmiş meğer,
Senin on yedi yaşını severken kollarım arasında
Kaptılar kalbimden, sattılar seni,
Sevdiğim o güzel ellerine yüzük taktılar
Neylersin sevgilim, kaderini ben yazmadım ki [6, 14].*

Sesler’de ve çeşitli Türk derneklerinde yöneticilik yapan, Türklük şuuruna sahip olduğundan, Makedonya’nın bağımsızlığı sırasında, 1989’da hazırlanan yeni anayasada Türkler’in aleyhine olan düzenlemelere karşı çıkıp, değişen bir şey olmadığını anlayınca Türkiye’ye göç eden Suat Engüllü-Avni Engüllü’nün kardeşi, serbest tarzda soyuta kaçan şiir anlayışına sahiptir:

TÜRKÜLEMELER-6

*bayram sabahları hep başkalaşırdı evimiz/çepeçevre bir ışıltı bir inanç
sonra büyüdüün kabardı göğüslerin/gözlerimin bacaklarından aldığı erinç
yok mu/şimdi bütün üzüntüleri saçma imbatların getirdiği de düpedüz sevinç
yüreğin bir temiz bir toprak kadar geniş silksene geceleri
gözbebeklerinden
düşünmemeli artık hidrojen bombalarını korkmamalı sabahları
yürek sancularından
hani hidrellezde kavak dallarıyla ardından koşuşlarım/ondördünde bir
kızdın
dudakların kösnül kösnül istek dolu biryerlerin/bayramda öpecektim sen
yoktun
ve bugün yanımdasın kanın kaynıyor ben yorgunum bitkin/git de çık içinden
işin
yüreğin bir temiz bir toprak kadar geniş silksene geceleri
gözbebeklerinden
düşünmemeli artık hidrojen bombalarını korkmamalı sabahları
yürek sancularından [3, 270].*

Türkler’in derneklerindeki faaliyetlere katılan, tiyatro oyunculuğu ve yazarlığı da yapan İrfan Bellür’ün kısa bir şiirini verelim:

DÜŞLER

*Düşlerimi hiç kimseye vermem
Ama düşlerinizi de istemem
Ayrı ayrı cephelerde hepimiz
Aynı mutluluğu düşleyebiliriz [3, 277].*

Birlik gazetesinin Gostivar muhabirliğini yapan, Güven Kültür Güzel Sanatlar Derneği faaliyetlerine katılan, bölgedeki birçok gazete ve dergide adına rastlanan Sabit Yusuf, gelenekten gelen şiir anlayışını serbest tarzda devam ettirmiştir:

BAHAR YİNE GELECEK

*Bahar yine gelecek sevgilim
yine filizlenecek dikenli güllerde
gönül tomurcukları
yıldızlar parıl parıl gülecek yüzümüze
gür sesimizi yarınlarda duyuracak
günümüzün çocukları
bahar yine gelecek güzelim
yüreklerimizdeki coşkuyla seyre dalacağız
kıra giden atları
aydın sabahlar doğuracak güneşini gençliğimizin
sevgi dolu günleri gökyüzünde muştulayacak
cırpınan kuş kanatları
bahar yine gelecek bir tanem
yeşillikler örtecek çıplaklığını doğanın
güzellikler çirkinliklerden üstün gelecek
güneş yığdıracak ışınlarını gölgeliklere
bu tekdüzelik de sona erecek
bahar yine gelecek [3, 282].*

SEKSENLİ YILLAR KUŞAĞI'nda, Yetmişli Yıllar Kuşağı'ndaki gibi bir canlılık görülüyor. Kuşaktan öne çıkan Semra Samet, Biba İsmail, Maber Hüseyin, Nizam Reşit, Sevim Zeynullah fazla yankı bırakmamışlardır. Yugoslavya'nın dağılma sürecine girmesi, durgunluğa sebep sayılabilir. Türkiye, gerekli ilgi ve desteği göstermeyince, bir bocalama dönemi yaşanmaya başladı.

Modern kadın duyarlılığını, genç kız cinselliğini dışa veren bir üslupla da işleyen ve ferdî konulu şiirler yazan Biba İsmail, hikâye-senaryo tarzı şiirleriyle dikkati çekmektedir. Bir şiiri:

DÖNÜŞÜ YOKTUR ESEN YELİN

*Güneş ol
kış üşütmesin yüreğimi,
Gül ol
deste deste aç gönlümde,
Kaynak ol
kana kana içtiğim.
Gökyüzü ol
mavisi eksilmesin düşlerimin.*

*Gülüŝ ol
ŝenelsin duygularım.
Sözcük ol
çiçeğe dursun dizeleri ŝiirim.
Bahar ol
dolsun içime binbir esritici koku.
Salt rüzgâr olma sakın,
dönüşü yoktur nedense
esen yelin [7, 69].*

Yugoslavya'nın dağılmasını içine sindiremeyip Avustralya'ya gidip yerleşen ve modern kadının yaşayışını, cinsellik temalarını da işleyerek eserlerinde yansıtan Semra Samet, oturmuş Türkçe'ye sahiptir. Şiir mısralarını değişik dizelerle yenilik yaratmaya çalışmış ve ferdi konularda şiirler yazmıştır:

AĞLAYIŞ

*Kendinizden geçercesine
beni severken de,
ağlıyordum ben...
Benden hiç hoşlanmadığınız
zaman da,
ağlıyordum ben...
Diz çöküp önümde
bana yalvardığınızda da,
ağlıyordum ben...
Bırakıp dertlerimle başbaşa
beni terk ettiğinizde de,
ağlıyordum ben...
Bu gece de ağladım yine,
eski şiirlerimi okudukça.
Böyle olmasını istemezdim,
affedin beni
sizi sevmekten başka
elimden ne gelir ki?
Sizi severken de
kin beslerken de,
yalvarırken,
terk ederken,
yine bana
dönerken de... [8, 23-24].*

B. 3. ÜÇÜNCÜLER: 1994'te çıkan Üçüncüler dergisi etrafında, kendilerini eskilerden farklı görerek kanıtlamak isteyenlerin oluşturduğu gruptur. (Karakuş, 2014) Bazıları Türkiye'deki bazı İkinci Yeniler yolunda ve hatta onları aşan soyut, gerçeküstücü ve hatta absürd tarzda şiirler yazdılar. Kendilerini kanıtlamaya çalışmaları, edebiyata canlılık getirmeleri iyi oldu. Yalnız grubun hepsinde yeni bir şiir tarzı olduğu iddia edilemez. Grupta Oktay Ahmed, Rifat Emin, Leyla Hüseyin, Neyat Selman, Arzu Abdullah, Güler Nebi, Bilge Emin, Nurten Halim, Enis Emin, Aysan Ziya, Meral Dalip, Selda Ahmed, Alnur Durak, Güldane Zülfikar, Gülten Hüseyin, Leyla Selman, Suade Atik, Tülay İbrahim, Akan Abdullah, Orhan Salih, Zeynep Hüseyin, Erhan Hüseyin, Nebahat Hayrettin, Ayten Kamber, Zehriyan Salih, Akgül Nuredin, Cemal Edip, H. Sait, Kerim Yusuf, Cenap Samet, Nenat Velkovski, İlker Yusuf, Gülfidan Pandur, Aylin Emin gibi isimler vardır. Sosyalizm devri kapanmıştır. Serbest düzende edebiyatı destekleyen resmî kurumlar, gazete ve dergiler devreden çıkmıştır. Gruptaki şairler, kendi çabalarıyla ayakta kalmaya çalışmışlardır.

Grubun oluşması ve derginin çıkmasında etkili olan Oktay Ahmed'in Üçüncüler adı üzerine kelime oyunu şeklinde olan şiirini verelim:

ÜÇÜNCÜ KAFA YAPA YAPA

kulağında üç
dudağında üçüncü
defterinde üçüncüleşme
üçüncü üçüncüler
üç üçlük bir üçüncü
her üçüncü istemez mi
üçte için üçlüsü
üçleneceğini bildirirken
üç saldırı geldi tekçilerden
üçümüz toplanarak
üçüncü defa üç karar aldık
ve üçüncüler yine
dağlara serbestçe çıkarak
üçüncüleştirdikleri şiirleri
üçüncülere okudular
üçlendiler
üçüncüleştiler
üç kezle üç defa üçüncü [9, 69].

Soyutçu ve gerçeküstücü şiirlerinde arayış içinde olduğu anlaşılan Rifat Emin'in bir şiiri:

KAYGUSUZCA¹

*ağlamışsın muhakkak bir yarım adasıyla asya'nın
diğerine de güneş güneş nefes nefes ama çoktan
müzik mi sarı bir yılan mı anlatacak tarihini
rüyanda yirminci asrı görseydin neyledin
kuzey kutbunun bir gün eriyecek buzlarıdır
beklentiye dönüşmüş bakışların renksiz
hayvanat bahçesinin hangi kafesinde ruhun
şiir ciddi bir iş midir sorumu neyledin [10, 16].*

Türkiye'de 1940'lardaki serbest şiir anlayışını devam ettirmiş sayabileceğimiz Neyat Selman'ın "Karanlık Diyardan" şiiri, Üçüncüler dergisinde çıkan ilk şiirdir:

KARANLIK DİYARDAN

*Karanlık bir diyar
İnsanlar dilsiz
Dilleri kesik
Duymayan insanlar
Kulakları patlatılmış
İnsanlar kör
Örtmüşler gözlerini
Ama konuşan gören duyan
Birileri birbirlerini buldu
Seslenerek görerek duyarak
Değil! Nasıl mı?
Kokarak çürük havayı koklayarak
Buluşmalar
Çok güzel kokuları var bunların
Düşünceye
İten temizlikten doğan
Özel bir koku
Kaybettiğimiz özel bir koku [9, 75-76].*

Nurten Halim'in kırık bir gönlü yansıtan şiiri:

---

¹ Rifat Emin, kitapta başlığın yanlışlıkla Kuygusuzca çıktığını özel görüşmemizde belirtti.

AĞLAMA GÖNÜL

*Ağlama gönül
Sonu geldi diye bu aşkın
Hüzünlere sarılma gönül
Budur neticesi kavgaların.
Ağlama gönül
Sevgi bedenden ayrıldı diye
Gül gönül
Sen O'nu sevdin delicesine.*

*Ağlama gönül
Sen de benim gibi için için
Üzülme gönül
Başkasını o sevdiği için.
Ağlama gönül
Sakin gözyaşı dökme
Alev alev yanma gönül
Yüreğimi parçalara bölme.*

*Ağlama gönül
Mahvetme gönlünü
Nasihat veriyorum gönül
Bulursun başka birini [9, 80-82].*

Arzu Abdullah'ın serbest tarzdaki başlıksız bir şiiri:

*Ölümden korkuyorum
Kendi ölümümden
Sevdiklerimin ölümünden
Ölümsüzlük mü
O, daha da korkunç
Kuş olmak istiyorum
bazen
Ya da
Ceylan, geyik
Karıncı
Hayattan habersiz
Ölümden habersiz
Dünyadan habersiz
Ama yine hevesli
Yaşamaya hevesli! [9, 86].*

İlker Yusuf'un çocukluk hatırası sıcaklığını veren bir şiiri:

KİRAZ AĞACI

*Bugün, aklımda hep o
kiraz ağacı
çocukluğuma ağladım,
gönlüme doldu acı
gençliğime acıdım.
Şimdi, çocukluk yıllarımın
hatırası
benim başımın tacı
gençlik yıllarımın hatırası
artık, gönlümü avutmanın ilâcı [9, 91].*

Orhan Salih'in uzun bir şiirinden bir bölüm:

DUR

*Durduğun yerde durma ilerle
Dur kendini bir dene düşün
Bugüne dek ne yaptın
güzel işler yapabildin mi
Diline sahip oldun mu
kötü iz bırakmadın mı
Dur da kendine sor
ben kimim [9, 92].*

Güzel ve sağlam Türkçesiyle dikkat çeken Tülay İbrahim'in serbest tarzdaki bir şiiri:

HÜZÜNDEN HABER VER YÜREĞİM

*Nefesler kesilmiş
Kalpler sevgiyle çarpıyor,
Yüzler solmuş, unutmuş gülmeyi dudaklar,
Dökülmüyor gözyaşı, dökülecek yaş kalmadı çünkü,
Kulaklar şarkı değil top sesleri duyuyor.
Gözler aydınlığı değil, karanlığı görüyor.
Zaman hüznü acı veriyor
Hüzünden haber ver yüreğim
Kalplerde sevgisizlik zehiri
Herkesi akıp gidiyor*

*Ne bu nefret ne bu kin
Değerini bilmedik birbirimizin
Döker gözyaşı, ölünce biri.
Sağ iken bilmez kıymetini.
Yine gönlüme bir diken battı
Güller görülmez
Zaten insanoğlu toprağında koparttı
Güzel şeylerden haber yok, bari hüzünden haber ver
yüreğim...[9, 84-85].*

Makedonya Türkleri'nin yakın yıllardaki edebiyatında, tekrar bir durgunluk yaşanmaya başladı. Büyük kıpırdanış olmamasına rağmen Seyhan Yakupi, Naciye Hasan, Leyla Şerif Emin, Rabie Ruşid, Mehmed Arif, Yaser Halim, Gülden Ruşit, Bennu Musli, Emel Hamza Şerif, Zeynep Arifive daha yenilerden Burcu Ali, Derya Ruşanşiiir alanında gelecek vaat ediyorlar. Bennu Musli, kültür birikimini, kuvvetli soyuta kaçan şiir zevkiyle birleştirmiştir.

Yazdıkları uzun zaman dergi sayfalarında kalan Seyhan Yakupi, akıp giden hayat içinden hatırladıklarını, yaşanan acılar sonrası unutamadıklarını şiirleştirmiştir. Yeni çıkan ve seçme şiirlerinden oluşan Giden Üç Adam eserine koyduğu Önsöz'de, "Çocukluğumu özlüyorum. Bugün yaşadığım her şeyin içinde çocukluğumdan kalma bir şeyler olduğunu hep hissediyorum. Belki de mutluluğumu kalabalık bir ailenin içinde büyümekten almışımdır. Ailesi kalabalık olanlar elbette beni anlayacaktır. Hayat birilerini verirken, birilerini alır. Ne olursa olsun içinizdeki kaybetme korkusunu yok etmeye çalışın. Çünkü hep inceldiği yerden kopar.

Bu nacizane eserde yaşadıklarım yer alıyor. Hayali kahramanların olmadığı ve gidişleriyle derin izler bırakan bu kişiler hayatımın tümünden değişmesine neden olanlardır " diyen Yakupi, biri hariç başlıksız yazdığı ve güzel Türkçesi olan sağlam ifadeli şiirlerinde ferdî duyarlılığı yansıtmaktadır. Onun kitaba da adını veren şiiriyle, başlıksız üç şiirini verelim:

GİDEN ÜÇ ADAM

*On beş yaşında olmak vardı şimdi
şu saatlerde bahçenin minderlerini düzeltmek
sonra çay demlemek ve sabaha kadar
bir yandan baklava pişirip
diğer yandan Ferdi Tayfur'un filmlerini izlemek*

sesler gelmeliydi mahalleden
kızları kadınları tepsilerle dolaşmalıydı sokakta bu saatlerde
dedem uyanmalıydı birden
“sabah kalkmayın da göreyim” demeliydi gür sesiyle
mutfakta gizli içtiğim sigaranın tadını almalıydım bu gece
sabahın tatlı telaşı sarmalı, sokaklar süpürülmeliydi bu gece
artık ne sen varsın dedem
ne sen giden adam
ne de yakışıklı babam
bayramınız kutlu olsun giden üç adam [11, 78].

şimdi sende olmak vardı İstanbul
martılara simit vermek
gemide çay içerken biraz üşümek
ve türkü tutturmak kendi kendime
Üsküp’ü özlemek, sana kavuşmak!
böyledir işte sana aşık olmak
hangi aşk tam yaşanabilmiş ki
bizimkisi tam olsun [11, 18].

ben sana inansaydım, senin için savaşırdım
savaşırdım mutlaka kazanırdım
artık vazgeçtiklerim kadar özgürsün
ben ikimizin yerine çok şey yaptım
ağladım, güldüm, eğlendim, saçmaladım
ama en çok bekledim... [11, 23].

çocukları uyumadan eve giremeyen
boynu bükük babalar görürüz
eli boş eve girmektense, sokakta bekler geceyi
babalar erken ölür bizim oralarda
kimse sevdiğine kavuşmaz
ve seven sevdiğinden başkasına varmaz
yaşı geçmiş kızlar görürsün bizim mahallede,
tutulmamış sözlere inat kendi hayatlarını harcayan
ve 3 günlük aşkı mezara taşıyan
karanlık erken çöker bizim mahalleye
ve adresi şaşırmıştır mutluluk
uğramaz bir türlü
çiçeklerin açtığı mevsimlerde biz enkazları süpürürüz
ve kelebeklerin özgürlüğünden çok ömrünü kıskanırız [11, 160].

F. Gezgin. Makedonya Türkleri Yeni Türk Edebiyatı'nda Şiir

Millî-hamasî olanlardan daha çok ferdî şiirleri olan Naciye Hasan'ın bu husustaki bir şiiri:

DÖNEMEÇ

*Gördüklerimin acılarıdır süzülen
Hayat pencereme
Hırsın gözü kara son süratte
Zamanın dönemeçlerinde
Yeni yetmelerin ağında çırpınıp durur
Dülger balığı
Ebedi bir vuslattır ruhumu okşayan
Küsmüşlüğüm kadere değil
Gün ortasında fenerle aradığım
İnsan'a
Açgözlülüktür merhametin yüzünü gölgeleyen
Yanpiri giden günah keçileri
Ay ışığı altında habire yıkanıp duruyor
Kaf Dağı'nda acun çığlık içinde
Uçurtması yıldız kuyruğundan kopup
Gitmiş
Yunus'un sevgisi semada takılıp kalır
İblisler doğruyu güzeli
Yok etme peşinde
İpek böceği kozasında çırpınıp durur
Ürkek gönüller sevgiye muhtaç
Leyla ve Mecnun korku tünellerinde
Sevdahılar süeda olmuş süeda
Zamane aşkları ise müzayedede... (Elden).*

Leyla Şerif Emin, gelenekten gelen şiir zevkimizi, içinde yaşadığı coğrafya ve güzel, sağlam Türkçesiyle birleştirmiştir. Onun hatıra sıcaklığı taşıyan bir şiiri:

MENZİLE ASILI RUHUM

*Kokulu çaylar bilirim
Demleri şiir, suyu katran karası
Biz istedik de vermediler mi
Masalı Üsküp kokan o şehri?..
Bulutlar oturuyorken dağ başlarında
Duman kokusu bilirim sobalı odalarda*

*Kış günleri çorap ören ninelerden
Türküler bilirim yanık yanık kopan bağırlarda
Sarmaşıklar örgülerime karışmış
Şiirlerim dizelere yürüyen bir orman
Efsunlu bir kanat çırparken kuşlar
Uçuveriyor umutlarım namlunun ucuna
Menzilde hayallerim asılmış
Çamaşır ipleri koştur ha kopacak
Yapışır o kanada memleket kokusu
Umuda uçuverir iki selam...
Sabahı olmayan geceler bilirim
Beklerken gurbet kokulu bavulları
Bir kilit sesinden ayağa fırlayan
Yürekler bilirim açan baharları
Ne bilsin rüzgar neyi beklediğimi
Ne bilsin mağrur bakışlar imalarımı
Olamaz mı bu halime derman
Fuzulî'nin koca divanı... (Elden).*

Günden güne daha sağlam ve güzel ama sadece ferdi konulu şiirler yazan Rabie Ruşid, ilk şiir kitabı Hüma Kuşu'naki şiirlerinde de başarılı sayılabilir. Kitaba ismini veren "Hüma Kuşu" şiiri:

HÜMA KUŞU

*Bir kuştum çoğu zaman, ansızca yaralanan
Düştüm dipsiz kuyulara kanadım kırılınca
Kâh Edirne'de soluklandım
Kâh İstanbul'da anımsadım
Kâh Karadeniz'de avundum
Kimi zaman gökyüzündeydi
Kimi zaman bir ağaç gölgesinde
ah içime sinmişti sessizliğim
Ve ben bir hüma kuşuydum senin bilemediğin
Kanadım kırıldı çoğu zaman sen hissetmedin
Izdırap birikti küçük gönüllerde
Uçuş bir nebze azaldı yükseklerde
Uçamadım, pencereye konup kaldım
Sessizliği çok duydum, yeis
Sensizliği çok gördüm ne iş*

F. Gezgin. Makedonya Türkleri Yeni Türk Edebiyatı'nda Şiir

*Bir dere kenarında gördüm suyu
Çocuğun gözyaşında hissettim tuzunu
Sen bihaber!
Oysa her çırpınışım sana bir haberdi
Ve ben bir hüma kuşuydum senin göremediğin...
Asla sevemediğin...[12, 11].*

Rabie Ruşid, 2017'de yeni çıkan kitabındaki şiirlerinde ise, maalesef ilk kitabındaki şiirlerin başarısının gerisindedir. Kitaba ismini veren şiir, diğerlerine göre başarılı sayılabilir:

ALAIMİSEMA

*Uçurum kenarından alıp götürse rüzgâr iraklara
Yurduna sümbül kokulu sevdiklerimizin...
Alaimisema kaybolmayıp kalsa gökyüzünde
Konuşsak iki kelam en güzelinden lügatın
Doğan güneş yerini bırakmasa karanlıklara
Açelyalar olsa her evde küskünlükleri unutturan...
Bir daha koparılmasa mutluluğa dair ne varsa sayfalardan
Silinmeyip satırlardan...
Bir haber gelse gaipten kahverengi gözlere hapsetmeyen
Unutturan kahverengiye dair ne varsa...
Gözlerini yummasa dönüp baktığınız insan
“Görmemişim” deyip geçiştirmese keşke
Surları yıkan unutmaya mahkûmsa, kumdan kaleleri
savrulmuştur birşimal rüzgârında
Bak yağmur diniyor şimdi
Yine alaimisema göz kırptıyor güzelliğinde kaybolan gözlere
Fısıltılı bir ümit anlaşılıyor
Gökyüzünde yalnız sana görünmeyen bir alaimisemayım
şimdilerde [13, 69].*

Genç yeteneklerden Mehmet Arif, başka iki genç şairin de şiirlerinin yer aldığı Genç Filizler'deki dokuz şiiriyle, gelecek vaat eden bir şair olduğunu kanıtlamıştır. Güzel bir şiiri:

DUYDUM Kİ CENAZEME GELECEKMIŞSİN

*Duydum ki cenazeme gelecekmişsin
önceki ölümlerime gelmedin, şimdi gelsen kaç yazar*

*kaç kez kefensiz gömdün beni yalnızlığa
kan donduran kışlarda yangın yerine çevirdin yüreğimi
ateşler içerisinde soğuk terler dökerken uzatacaktın elini
bırak kalsın dilinde kirlenmiş sözcükler, harcama benim için...*

*Duydum ki cenazeme gelecekmişsin
oysa katillerin ömrü kurbanlarından kısadır bilmez misin
vurduğun her darbe önce senin elini kirletir
sürme elini!
kirletme kefenimi! son ölümüm vuslatım olsun
tertemiz gireyim toprağa,
bir çiçeğin köküne can olayım...*

*Duydum ki cenazeme gelecekmişsin
haya'nı ayaklar altına alıp
günah çıkaracakmışsın kabrimin yamacında
etme!
40'im dolmadan gelme!
sonra zaten unutursun...
sakın ha sakın! kabrimin toprağını elleme...[14, 60].*

Mehmed Arif, 2017'de basılan ilk şiir kitabı Divanını Yakan Şair'e koyduğu Önsöz'de şiir anlayışını "Direniş ve teslimiyetle insanın diriliş mümkünüdür. Şiir de bu dirilişin en narin ve keskin ifade ediş biçimidir. Dünya üzerinde yaşanan zulümlere karşı duyduğum derin isyan isteği şiir yazma arzumu perçinlemiştir. Şiir yazmam biraz da kayıtsız kalamayışımın sonucudur " şeklinde ifade ediyor. Mehmed Arif, sağlam ve güzel ifadeli şiirleriyle, ileride kendinden daha çok bahsettirecektir kanaatindeyiz. Onun kitapta yer alan iki güzel şiirini verelim:

DÜŞÜŞ

*Düşeceksem Yusuf gibi düşmeliyim kuyuya
Dünya denen dipsiz kuyuya
Hesabı, kitabı, planları, hayalleri bir kenara bırakmalıyım
Üzerimde rengi solmuş gömleğim
Bir de yamalı pantolonum olmalı
Yönünü kaybeden bu azgın çağda
Düşmek değeri paha biçilmez bir nimettir
İnsanlığımıza varmanın ilk adımıdır düşmek
Kendimize uyanmamızın ilk evresi
Düştim kuyuya, döndüm sırtımı*

*Hadi dünya! Vur pençeni de
Yırt arkadan gömleğimi [15, 37].*

DİVANINI YAKAN ŞAİR

*Bir oda, boş bir oda... loş bir mum ışığı
mum eriyor akıp giden ömrüm gibi
duvarlardan hâlâ eskimiş yılların kokusu geliyor
kahretsin!
azabım çetin olacak...
artık süslü laflar pazarlamayacağım
ömrümün çetelesini kimse okuyamayacak
suskunluğun azametini
sözlerin cazibesiyile değişiyorum
yanan her sayfa ömrümden bir yılı silecek
neden divanını yakar ki şair?*

*Bir oda, boş bir oda... loş bir mum ışığı
kimse bilmeyecek şairin neşesini, hüznünü
derdini, gözyaşını, davasını...
bir alev alıp götürecektir hepsini gayba
sonsuzluğa...
dünya sürgününden delil olarak
bir tek külüm kalacak*

*eline divanını alır şair
eline ömrünü alır şair
azizdir, derviştir, sabırdır
uzatır mumun alevine doğru
tutuşturur yazı, baharı, kışı
neşeyi, hüznü, gözyaşını
yanar divanı
yanar ömrü
yanar aşkı... [15, 63]*

Lise çağında yazdığı şiirleriyle,Doğulu milletlerin ve genç neslin duygularına tercüman olan Gülden Ruşit, belli sayıdaki şiirlerinin tümünde başarılıdır. Evlenip Makedonya dışında yaşayan şairenin şiir yazmasını teşvik etmek gerekir. Hatta Üsküp'teki dergilere ve Yeni Balkan gazetesine şiir göndermesi sağlanmalıdır. Ondaki iki şiir:

CANIM ACIYOR KANKA

Günler geçiyor, yaşılanıyoruz
Yavaşça el ayaktan düşer oluyoruz
O şimdi ne yapıyor nerelerde
Neleri değiştirdi geçen senelerde
Evlendi mi midir be kanka
İhanet etmiş midir bu aşka
Bakmış mıdır başkasına bana baktığı gibi
Sarılmış mıdır, bana sarıldığı gibi
Kokusunu içine çekmiş midir
Sevmiş midir yeniden
Geçmiş midir kendinden
Cevap ver be kanka
İhanet etmiş midir bu aşka
Birlikte kurduğumuz hayalleri
Kiminle yaşattı o geleceği
Bir kızımız olsun istemiştik
Güzelliğini aşkımızdan alsın istemiştik
Ben hala unutamadım onu
Ne olacak bu aşkın sonu
Ölüyorum be kanka
Hayat onsuz bambaşka
Bana onu getir görsün halimi
Anlasın onu ne çok sevdiğimi
Ben hep verendim bu aşka
Canım acıyor be kanka [14, 40].

GELİR MİSİN?

Çok hastayım desem sana
Yolun sonunda olduğumu söylesem
Senden son kez bir şey istesem
Halime acıyıp yanıma gelir misin?
Bana öylesine de olsa sarılır mısın?
İlk kez gözümün içine bakar mısın?
Yalandan da olsa sevdiğini söyler misin
Sana gel desem gelir misin?
Artık ölüm yatağında olsam
Herkesten öleceğimi duyarsan

*Ben son saniyelerimi yaşıyorsam
Beni son bir kez görmeye gelir misin?* [14, 52].

Entelektüel tabakanın hoşuna gidecek şiirleri olan Bennu Musli, Türkiye'deki bazı İkinci Yeni şairler gibi soyut, gerçeküstücü yeni tarzı yansıtmaktadır. Yer yer anlamakta, hissetmekte zorlandığımız bu şiirler, sanat ve imaj bakımından yoğundur. Kelime ve ifadeleri, kuyumcu gibi titizce işleyen, onlarla oynayan; Özdemir Asaf tarzını daha da genişleten Musli, gelenekten gelen Türk şiir anlayışının dışına, üstüne çıkmış gibidir. İki şiiri, kelime ve ifadeye hâkimiyetini çok güzel gösteriyor:

KELİME OYUNU

*Karanlığın gölgesinde mahkûm kendim
Kendim, karanlığın gölgesinde yaşamaya mahkûm
Ahkâm kesmeye tabi tutulmuş odundan bir oyuncak
Bir oyuncak odundan ahkâm kesmeye tabi tutulmuş
Sevincim dalda sallanan son yaprak sapı
Dalda son yaprak sapı sevincim sallanan
Sonra üzgünlük son ekmek kırıntılarının camdan savrulması
Camdan savrulması son ekmek kırıntılarının sonra üzgünlük
Boş sanatın ressamıyım, renksizin en siyahı
Boş sanatın siyahı, renksizin en ressamıyım* [16, 52].

SEN ÇELİŞKİSİ VE BEN NEFRETİ

*Nefret ediyorum ben benden
Bendeki sen, kendinden ve ben senden
Kızıyorum bendeki bana
Sen kendine ben, beni yapan senden
Sen, benden haz alıyorsun
Ben, sendeki benden
Ben de mi, sen oluyorum
Sen de mi ben* [16, 58].

Dinî-millî muhtevalı şiirlerinde didaktik söyleyişi aşabilir, sağlam mısra yazmaya yönelebilir ve gelenek şiirden de iyi faydalanabilirse, Yaser Halim de güzel şiirler yazabilir:

YEŞEREN SEVDAYA KÜSMÜŞ

*Gelip geçtim ben gönül bağından
Deli divane bir rüzgâr idim*

*Dört koldan esip esip coşar idim
Yöreme kucak açmış Şar dağından.
Vardar kıyısı bile bir başkaydı
Akıllar bile o gün başta değil yaştaydı
Sevdalılar siyahlar giymiş hepsi yastaydı
Polog ovası yaza hasret, dondurucu kıştaydı.
Davullu zurnalı sevda türküleri söylenmiyor
Defli alaylar dünkü gün inadına çekilmiyor
Damaklar kurumuş tüm diller susmuştu
Devirlerden yadigar yörem o gün sevdaya küsmüştü [14, 30].*

2017’de yine ortak çıkarılan Genç Filizler 2’deki şiirlerinde daha başarılı bulduğumuz Yaser Halim’in bir şiiri:

HAYALİN

*Hayalin terk etmemiş beni!
Belirir masumca karşımda.
Uzattım, tutuverir belki ellerimi.
Boğulup gitti o da gözyaşımda.
Soluvermiş hediyeye ettiğim al güllerin.
Hatırasıydı oysa onlar, o güzel günlerin.
Tadı tuzu yok artık!
Şarkı, Türkü, Şiirlerin.
İçime, soğukluğu sızmış tüm hüznlerin.
Senden geriye çok şey kalmadı oysa.
Rüzgar, mavi deniz ve martı sesleri.
Hani hayalin, hayalin karşımda dursa.
Boğulup gitmese akan gözyaşımda [17, 35].*

Şimdilik şekil ve üslupta arayışını sürdüren Burcu Ali’nin-Hececi ve serbest şiir yazan şairlerin şiirlerini çok okuyup özümserse, iyi şiirler yazabileceğine inanıyorum. Onun bir şiiri:

AŞKIN RENGİ “SEN”

*Soğuk kış mevsiminin ardından
Bahar mevsimi kuşattın kalbimi
Beyhude yere kırdım kalbini
Affet beni ey sevgili!*

*Bütün cihan alıkoysa benden seni
Hiç kimse alamaz senden beni
Şiddetli rüzgârlar esse dahi
Benim aşkım sonsuza dek baki...(Elden).*

SONUÇ

Sosyalist Yugoslavya'da göç ettirmelerle azınlık durumuna düşürülen Türkler, tanınan kısıtlı Türkçe eğitim hakkıyla her şeyi yeniden kurmak zorundaydı. İlk nesil aydınlar, hem öğretmen hem gazeteci ve hem de edip olmak zorundaydı. Bu sebeple çocuk edebiyatı ve özellikle çocuk şiiri öne çıkmıştır. Türkiye'de ise, ellili, altmışlı yıllarda çocuk edebiyatının önem kazandığını söylemek zordur. Makedonya'da Yeni Türk Şiiri, kendini kanıtlamak zorundaydı ama ara ara Türkiye'ye göçün yaşanması, uzun süre devam edecek edebî grupların ve kalitenin oluşmasına mani olmuştur. Bilhassa “Üçüncüler” hareketinden sonra, canlı bir edebiyat ortamı oluşamamış, daha çok ferdî çabalar öne çıkmıştır. Bunda, Makedonya'nın bağımsız devlet olmasından sonra özelleştirmenin öneminin Türklerce iyi anlaşılmasının da rolü vardır. Ellerindeki gazete ve dergilere sahip çıkamayan ve bunların kapanmalarını engelleyemeyen Türkler, bir şaşkınlık yaşamıştır. Bu yeni dönemde şiir, Türkçe eğitimin yapıldığı okullarda kalitenin yükseltilmesi ve öğrencilerin yazmaya teşvik edilmesi; çıkarılan ve halihazırda devam eden Yeni Balkan gazetesi, Köprü dergisi ile Kardelen ve Bahçe çocuk dergilerinin desteklenmesi, Türkiye ile edebî ilişkilerin daha da yoğunluk kazanmasıyla gelişme yaşayabilir.

KAYNAKÇA

1. Hayber, Abdülkadir. *Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı*, Ankara, 2011.
2. Ramo, Şükrü. *Şiirler*, Üsküp, 1988.
3. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 7. c. , Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı, Ankara, 1997.
4. Ali, Fahri. *Çile Gözü*, Üsküp, 1997.
5. Edip, Yusuf. *Çember İçinde*, Üsküp, 2006.
6. Tahir, Alaettin. *Dostumun Mavi Hırkası*, Üsküp, 2014.
7. İsmail, Biba. *Yalnızlığa Bakan Pencere*, Üsküp t.y.
8. Samet, Semra. *Arayış*, Üsküp, 2014.
9. Karakuş, Ertuğrul. *Makedonya Türk Edebiyatı'nda Üçüncüler*, Üsküp, 2014.
10. Emin, Rıfat. *Entipüften*, Üsküp ,1996.
11. Yakupi, Seyhan. *Giden Üç Adam*, Üsküp, 2016.
12. Ruşid, Rabie. *Hüma Kuşu*, Üsküp, 2015.
13. _____ . *Alaimisema*, Üsküp, 2017.
14. *Genç Filizler* (Halim, Yaser-Ruşit, Gülden, Arif, Mehmed). Üsküp, 2013.

15. Arif, Mehmed. *Divanını Yakan Şair*, Üsküp, 2017.
16. Musli, Bennu. *Ukde*, Üsküp, 2012.
17. *Genç Filizler-2* (Halim, Yaser-Arifi, Zeynep-Ruşan, Derya); Üsküp, 2017.
18. Baymak, Osman. *Yugoslavya Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi*, İstanbul, 1996.
19. Hafız, Nimetullah. *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi*, 3 c. Ankara, 1989.
20. İsen, Reyhan-İsen, Mustafa. *Yugoslavya'da Türk Çocuk Şiirlerinden Seçmeler*, Ankara, 1983.
21. Kaya, Fahri. *Eski Yugoslavya'da Çağdaş Türk Şiiri*, İstanbul, 1992.
22. Kaya, İ. Güven. *Yugoslavya'da Türk Halkı Edebiyatı*, İstanbul, 1993.
23. *Makedonya Genç Türk Yazarlarının Eserleri*, Üsküp, 1949.
24. *Sesler*, Üsküp, 1952.
25. Yusuf, Süreyya. *Yugoslavya Türk Şiiri*, Priştine, 1976.
26. *Yürü Aydınlığa*, Üsküp, 1952.
27. Zekeriya, Necati. *Şiirler*, Üsküp, 1949.

**DESTANCILIK GELENEĞİNDE AŞIK VE KAHRAMAN
KÖROĞLU**
KOROGHLU AS ASHUG AND HERO OF THE EPIC TRADITION

Naile ASKER*

Özet

Köroğlu, bugün Sibiryâ`dan Balkanlar`a kadar Türkçe konuşulan bütün coğrafyaya yayılmış ortak kültürel değerlerimizden biridir. Türk, Türkmen, Özbek, Başkurt, Azerbaycan, Kazak, Karakalpak, Tatar Türkleri sözlü edebiyatının baş yapıtı olan Köroğlu`dan bahsetmek 500`e yakın versiyonun içerisinde ortak Köroğlu`yu bulmak demektir. Bu versiyonlara baktığımızda Köroğlu`nun büyük "Köroğlu" destanının baş kahramanı olduğunu görmekteyiz, ama bazı örneklerde Köroğlu doğa üstü güçleri olan destan kahramanı, bazı örneklerde bir hikaye ve hatta masal kahramanıdır. Bütün bunlarla beraber bir de destanda ve bazı kaynaklara göre gerçek hayatta yaşamış aşık Köroğlu vardır. "Köroğlu" mahlasıyla şiirler yazan, saz çalan aşığın 16. yüzyılda Anadolu`da yaşadığı bilinmektedir.

Bu yazıda Anadolu ve Azerbaycan Köroğlu tipleri örnek alınarak bir destan kahramanı olarak Köroğlu`nun aşıklık ve şairlik yeteneği üzerinde durulacaktır. Gerçek hayatta yaşadığı varsayılan Aşık Köroğlu ile destan kahramanı Köroğlu`nun şiirleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Köroğlu, destan, aşık, saz, şiir.

Summary

Koroghlu is one of our common cultural values spreading almost all Turkish speaking geography, from Siberia to the Balkans. Story of Koroghlu is the head work of Turkmen, Uzbek, Bashkir, Azerbaijan, Kazakhstan, Karakalpak, Tatar Turks folkore and it has up to 500 versions. When we look at these versions we can see that Koroghlu is the main character and the hero of " Koroghlu" epos, but in some samples Koroghlu is an epic hero with supernatural powers, even in some samples he is a story or a fairy tale hero. All of these together, according to one epos and to some sources Koroghlu has lived in a real life and he was ashug. There was a person nicknamed "Koroghlu" who wrote poems, played saz has lived in Anatolia in the 16th century.

This paper will focus on the ability of Koroghlu from the point of ashug and poet based on the Anatolia and Azerbaijan types of Koroghlu. The poems of the real ashug Koroghlu will be compared with the poems of the epic hero Koroghlu and both will be analysed.

Key words: Koroghlu, epos, ashug, saz, poem.

*Doç. Dr. Azerbaycan MBA Folklor Enstitüsü. Baku-Azerbaycan.

Assoc. Dr. The National Academy of Sciences of Azerbaijan Folklore Institute. Baku-Azerbaijan. E-mail: garacantali@live.com

Türk hikayecilik tarihine damgasını vurmuş “Köroğlu” kahramanlık destanı Sibirya`dan Balkanlar`a kadar Türkçe konuşulan hemen hemen bütün coğrafyaya yayılmış durumdadır. Bugün “Köroğlu” destanının yayılma ve sevilme gücüne bakarak, tüm Türk dünyasına onun kadar mal olmuş başka bir destan yoktur diyebiliriz. “Köroğlu”nun 500`e kadar farklı versiyonu mevcuttur. Bu çalışmada Köroğlu destanının Azerbaycan ve Anadolu versiyonu Köroğlu`su ve onun şairliği ve aşıklığı; “Köroğlu” destanındaki halk şiiri örnekleri ve aşık havaları konu edilecektir.

Türk halklarının ortak destanı olan “Köroğlu” yüzyıllardır insanların hafızasında canlılığını ve tazeliğini korumayı başarmış destansı söz yapıtıdır. Köroğlu`nun tarihi şahsiyet ve aşık olması bazı tereddütlerle beraber artık kabul olunmuştur. Araştırmacıların bir kısmı destan kahramanı Aşık Köroğlu`yla XVI. yüzyılda yaşamış Aşık Köroğlu`nun aynı kişi olması konusunu savunmaktadır. Bazı araştırmacılar ise “Köroğlu” kahramanı ile Aşık Köroğlu`nun bir ilişkisinin olmaması fikrindedirler. Osmanlı belgelerinde Aşık Köroğlu`nun bir saray aşığı olarak Özdemiroğlu Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusuyla İran savaşlarına katıldığı belirtilmektedir.

Bu fikri savunanlardan biri olarak Sakaoğlu da, “Özdemiroğlu Osman Paşa`nın İran seferi ile ilgili olarak söylediği iki şiirinden hareketle onun 1585 yılında hayatta olduğu ve bu sefere katıldığı görüşündedir, varmaktayız. Bir ordu şairi olan Köroğlu, Evliya Çelebi`ye göre bir çöğür şairidir” [1, 29].

Köprülü, Aşık Köroğlu`nun tarihi şahsiyeti ve şairliğiyle ilgili olarak şöyle der: “Köroğlu adlı bir saz şairinin tarihi mevcudiyeti ortaya çıkmıştır ki, bunu Evliya Çelebi seyahatnamesindeki bir fıkra da teyit etmektedir. Mevcut olan manzumelerden birisi Özdemiroğlu`nun fütühatını anlatan bir destan, diğeri de onun ölümüne ait bir mersiye dir. Yine eski mecmualarda tesadüf edilen ve Köroğlu mahlasını taşıyan birçok manzume daha vardır ki, bunlar Köroğlu destanındaki bir takım rivayetlere ve şahsiyetlere sıkı sıkıya bağlıdır: Ayvaz, Bezirgân, Çamlıbel, Kırat, Bolu Beyi gibi... Kaplan postu giymiş gaziler, dörtlüler, beşliler gibi Osmanlı askeri tarihine ait tabirlere de tesadüf olunuyor. Acaba bu neşrettiğimiz manzumelerin hepsi bu bahsettiğimiz Köroğlu adlı saz şairine mi aittir? Bu suale şimdilik kati bir cevap vermekten çekinmekle beraber, şunu söyleyelim ki, XVI. asır sonlarında saz şairi büyük bir şöhret kazanmıştır” [2, 62].

N. Asker. Destancılık Geleneği İçerisinde Aşık ve Kahraman Köroğlu

“Köroğlu” destanını konu alan “Koçyiğit Köroğlu” adlı bir tiyatro eseri de yazmış olan şair Kutsi Tecer, XVI. yüzyılda yaşamış bir halk şairi olarak varlığı bilinen Aşık Köroğlu’ya ait olduğu kabul edilen iki şiir tespit ederek bastırmakla onun tarihi şahsiyet olması fikrini kesinleştirmiştir.

“Ahmet Kutsi Tecer’in bulup yayımladığı iki şiirden Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran seferine katılan (H. 985/M. 1577) Köroğlu adlı bir saz şairinin yaşadığını biliyoruz. Bu şiirlerden:

Osman Paşa eydür devletli Hünkar,
İnşallah sultanım Şirvan bizümdür.
Sen himmet eyle, inayet Allah`tan,
Mürvet Ali'nindir, meydan bizümdür.

dörtlüğü ile başlayanın da Osman Paşa'nın Tebriz'i fethedişi (H. 992/M. 1584),

Osman Paşa Tebriz'de ölür, ölünce,
Malın teslim eyler Sultan Murad'a.
Biri birin yoldu arşın yüzünde,
Zarın teslim eyler Sultan Murad'a.

dörtlüğü ile başlayanın da ise onun Tebriz'de ölüşü (H. 993/M 1585) dile getirilmektedir” [3].

H.Seçmen, Köroğlu'nun şairliği ve şahsiyeti üzerine yapmış olduğu çalışmasında “Köroğlu” destanının Kafkas, Güney Azerbaycan, Kars, Erzurum, Antep, Maraş, Elazığ ve diğer versiyonlarında yer alan şiirleri destan kahramanı Aşık Köroğlu’ya ait saymıştır. O ayrıca bibliyografik bir çalışmayla destandan 91 adet şiiri ayırmıştır [4, 141-233].

Kafkas`ta ve Güney Azerbaycan`da Köroğlu'nun kimliği, aşık ve şair gibi şahsiyeti daha erken zamanlardan araştırmacıların, derleyicilerin dikkatini çekmiştir. “Köroğlu” destanının yazılı kaynakları - daha XVIII. yüzyılların kadim elyazılarda, “Neğmeler Kitabında” [5], Tebriz`li Endelib Karacadağı`nin “Şeirler Macmuası” [6] kitabında ve bölgede yaşayan diğer halkların kendi alfabesiyle Türk dilinde yazıya alınmış nüshaları günümüze kadar ulaşmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından Kafkas`ın Türk kültür merkezi sayılan Tiflis şehrinde Köroğlu'nun tarihi ve sanatsal kimliği, savaşları, yiğitliği tartışma ve eleşiri konusu olmuş, dönemin gazetelerinde bu konularda yazılar yazılmaya başlanmıştır. Bu yazılardan Köroğlu'nun aşık ve şair kimliğini konu eden bir makaleyi örnek olarak göstermekistedik. Zakafkasya Öğretmenler Semineri`nin talebesi Mirze Velizade yazısında bir destan kahramanı olan Aşık Köroğlu'nun şiirlerinden örnekler de vermiştir.

Şiirler hem orjinalinde, yani Türkçe hem de Rusça çevirisinde verilmiştir.

“Köroğlu” başlıklı yazısında müellif şunları yazar : “Kafkas Türkleri Köroğlu'nun türkülerini zevkle okumaktadırlar. Aşıklar sazın yardımıyla Köroğlu'nun o türküleri hangi koşullarda söylediğini genişçe tasvir ederler. Ancak bütün bunlara rağmen, Köroğlu'na ait sayılan bir çok türkülerin varlığı karanlık ve muammalı kalmaktadır. Kuşkusuz ki, kendi kaynaklarına göre bu türküler halkın malı, çünkü her şeyden önce onlarda halkın rengarenk düşünce tarzı açık olarak kendi ifadesini bulmuştur” [7, 122].

“Köroğlu” destanında Köroğlu'nun aşık geleneği şartlarına uyarak badeli aşık olması daha ilk elden kendini göstermektedir. Genç Rüşen'in babasının tavsiyesiyle Koşabulak'a gelmesi, köpüklü sudan içmesi destancılık geleneğine uygun olarak ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Köroğlu'nun babası Alı kişi bu pınardan bahsederken bu suda yıkananın eşine rastlanamaz güçlü, kuvvetli bir kahramana dönüştüğünü, bu sudan içenin de aşık olduğunu söyler [8, 18]. Şamanlığa giriş merasiminde de buna benzer uygulamaların olduğu biliniyor. Bu sudan içmek de aynen rüyada bade içmek gibi aşığa mistik anlam yükleme ve olağanüstü güçler vermektedir. Bir çok araştırmacı badeli âşık geleneği motifinin izlerinin şamanizme kadar uzandığını savunmaktadır.

Bir elinde saz, diğerinde kılıç olan kahraman Köroğlu'nun büyük şöhret kazanmasında, destanın ayrı ayrı kollarının bu kadar yüksek zirvelere ulaşmasında, yaygınlaşmasında Köroğlu'nun aşıklığının büyük etkisi olmuştur. “Köroğlu” dastanının küçük istisnaıyla bütün kollarında saz, şiir ve türkü vardır. Köroğlu duygulu, heyecanlı anlarında sazdan, şiirden yardım ister gibidir. Bundan başka, savaş öncesi, bir karar alma aşamasında da yine saz çalar, türkü söyler. Koçaklama türü bu şiirler Köroğlu destanında sıkça rastlanan türdendir:

Hoydu delilerim, hoydu,
Yeriyn meydan üstüne.
Havadakı şahin kimi
Tökülün al kan üstüne.

Koyun bedöyler kişnesin,
Misri kılınclar işlesin.

Kimi tenab kılınclasın
Kiminiz düşman üstüne.

Köroğlu çeker haşanı,
Beyler eder tamaşanı.
Men özüm Aslan paşanı.
Hereniz bir han üstüne [8, 153].

“Köroğlu” destanında bugün de işlek olan aşık şiir türlerinden istifade edilmiştir. Her an yenilenen, bugüne kadar aşıkların zevkine göre farklılıklar gösteren destan şiirlerinin genellikle halk şirinin bayatı-mani (7 hece), koşma (8 ve 11 hece) ölçülerinde olması da buradan kaynaklanmaktadır. Köroğlu'nun adını taşıyan bu türkülerin eski ve bir o kadar da zengin aşık şiirlerine bağlılığı, bu çeşmeden su içmesi sonucu bu türküler yüzyıllar boyunca kendi tazeliğini ve şeklini korumuştur. Şekil olarak büyük farklılıklar göstermeyen Köroğlu şiirleri içerik ve konu bakımından çok renkli ve çok çeşitlidir. Övgü, taşlama, güzelleme, ağıt, kocaklama, herbe-zorba vb. türler şiirlerin ana temasını oluşturmaktadır. Herbe-zorba türüne destanda daha sık raslanması da doğaldır. Savaş meydanlarında düşmana sazla, sözle, türküyle etki etmek zafer kazanmaya götüren yollardan biridir:

Laf eyleme, Aslan paşa
Sadreezem kaçdı sandım.
Havadakı humay kuşlar,
Yuvasından uçdu sandım.

Meydanda iyidlik satdı,
Gelmedi, günü yubatdı.
Giziroğlu şeşper atdı,
Şeşper yere keçdi sandım.

Köröğlü`yam bilin neden,
Kara bağrım oldu zeden.
Eyvaz`dı mı dara geden,
Yaralarım sancdı sandım [8, 151].

Köroğlu en zor anlarında aşık libasında, sazıyla içerisinde bulunduğu ağır durumu yoluna koyar. O,bazen bir aşık olarak ortaya çıkar ve

“Hemze'nin Kırat'ı aparması” kolunda olduğu gibi en zor anlarda, tek başına düşman ordusunun ortasında aşık kimliğiyle kahraman kimliğini

gölgede bırakır. “Köroğlu'nun Kars seferi” kolunda Köroğlu sefere aşık libasında çıkar. Demek ki, bazen dikkat çekmemesi, bazen keşif yapmak, bazen durumu değerlendirmek için Köroğlu aşık kimliğinden çok büyük ustalıklarla yararlanmaktadır. Köroğlu'dan başka Belli Ehmed de “Mehub Hanımın Çenlibel'e gelmeği” kolunda terk-i libas olmuş ve aşık kimliğine bürünmüştür.

Sazın sihri, mucizesi destanda bir kaç yerde özellikle ele alınmıştır. “Köroğlu'nun Beyazıt seferi” kolunda Tokatlı Hasan Paşa'nın gönderdiği kulun nasıl bir insan olduğunu denemek için Köroğlu'nun sazdan, sazın sihriden istifade etmesi destancılık geleneğinde yeni bir olaydır ve eşine raslanamaz bir deneme şeklidir. Köroğlu keleşlik için gelmiş kulu deneye tabii tutar, “Söyle görüm Arab oğlu / Canından küsdüğün var mı?” mısralarıyla başlayan 6 bend 7 heceli koşmasını çalıp söyler. Sözler kula etki etmez ve Köroğlu denemeden geçemeyen kulu keleş olarak destesine kabul etmez.

Bundan başka yine şiirin, sazın gücünü Köroğlu'nun Kıratı “tedavi” ettiği “Hemze'nin Kırat'ı aparması” kolunda görmekteyiz. Köroğlu, hasta, delirmiş atın yanında saz çalıp türkü söylemekle atın iyileştirdiğini söyler. Burada Kırat'ı kurtarmak için söylenmiş bir hile olsa da, bu fikir aslında yalan değildir ve destancılık geleneğinde bir çok örneğine raslamaktayız. Bade içmiş âşık adayı gördüğü rüyadan sonra bazen 3, bazen 40 gün baygın kalır. Bu durumda aynen Köroğlu'nun söylediği gibi “ahl-i hal” birinin başucunda saz çalmasıyla kendine gelir.

Köroğlu türkülerinde şiirsellik ve sanatsal güzellik, sözler ve ifadelerin yerinde kullanılması bakımından Türk destancılık tarihinin en güzel şiir örneklerini kendinde barındırmaktadır. Köroğlu'nun Kırat'ı övdüğü koşmada tekririn en güzel örneğini görmekteyiz. Kırat'ın paha biçilmez değerini göstermek için kullanılan “seksen bin” tekrarı insanı yormamakla beraber şiiri güzelleştirmektedir:

Eylen deyim Kırat'ın giymetini,
Seksan bin serkerde, mala da verme!
Seksan bin ağ tüklü gamer öyece,
Seksan bin hazine, pula da verme!

Seksan min ilhıya, seksan min ata,
Seksan bin mahaldan gelen barata,

Seksan bin kotana, seksan bin çüte,
Seksan bin kotallı kala da verme!

Köroğlu dövlətin endirsin düze,
Say, götür hamısın seksen bin yüze,
Seksən bin geline, seksən bin kıza,
Seksən bin ergene, dula da verme! [8, 175].

Köroğlu'dan başka destanda yerine göre Nigar Hanım, Eyvaz, Deli Hasan, Demirçioğlu, Belli Ehmed vb. de şiir söyler. Bu da destancılık geleneğine uygundur. Köroğlu destanının başka bir aşık kahramanı de Aşık Cunun'dur. Aşık Cunun Köroğlu'nun gören gözü, dinleyen kulağıdır. Şehir-şehir, köy-köy dolaşarak hem sosyal-siyasi durum hakkında bilgiler toplar, hem genç yiğit delikanlıları Köroğlu'nun keleşlerinin destesine katılmaya çağırır.

“Azerbaycan destanları” serisinin 4. cildinde yer alan “Köroğlu” destanının 2005 baskısında “Köroğlu” destanında hiç bir kolda yer almayan, ama aşıklar tarafından Köroğlu mahlasıyla okunan 30'a yakın şiir yer almaktadır. Bundan başka “Köroğlu” destanı anlatılırken kullanılan havalar da başka şiirlerde kullanılmaz. Çünkü bu şiir örnekleri ve bu havalar destandan başka yerde bir anlam taşımaz ve genellikle destandan başka yerde kullanılmaz. Azerbaycan'da destan kahramanı Aşık Köroğlu'nun yarattığı düşünülen veya onun anısına aşıkların yarattığı 20'den fazla Köroğlu havasının olduğu biliniyor. Köroğlu havalarını her aşık okuyamaz, bunun için yüksek zil ses ve boğaz gerekir. Azerbaycan'da bu havaları çalıp söyleyen aşıklar “Koroğluhan aşıklar” olarak anılır. Türkiye'de de bu havaları çalıp söyleyen aşıklara “Köroğlu'cu aşıklar” denmektedir.

Azerbaycan'da son dönemlerde Köroğlu havalарına ilgi ve dikkat artmakta, bu havalарın derlenmesi ve notaya alınması işleri devam etmektedir. Güzel sanatlar profesörü Tariyel Memmedov Köroğlu aşık havalарı araştırmalarına çok değerli katkılarda bulunmuştur. O, klasik aşık havalарının bir çoğunu notaya almış ve kitap halinde bastırmıştır. Ayrıca “Köroğlu” havalарının Azerbaycan ve Türkiye aşıklarının ifasında yazılmış orijinal nota yazılarını, ilave olarak 1938-40'lı yıllarda Azerbaycan'da başlayan ve maalesef yarım kalan derleme çalışması çerçevesinde bir ekip tarafından yazılmış Köroğlu aşık havalарının nota elyazılarını da bastırmıştır [9, 40].

“Köroğlu havalарı” adı altında “Köroğlu” destanında geçen tüm havalарın yapı özellikleri tetkik edilmiş, bütün materyaller müellif tarafından 1978-1981 yılları arasında Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde düzenlenen folklor-etnografya bilimsel çalışmalarında incelenmiştir. Toplanan malzeme

grafik belgeleştirilmesi üstat aşıkların ifasında “canlı icra” yoluyla hayata geçirilmiştir.

Sonuç olarak belirtmemiz gerekir ki, araştırmacıların XVI. yüzyılda yaşadığını varsaydıkları Aşık Koroğlu'nun ve yine bu yüzyılda teşekkül ederek yaşadığı ve destan olarak şekillendiği sanılan “Koroğlu”nun kahramanı Aşık Koroğlu'nun şair ve aşık olarak aynı kişi veya farklı kişiler olması konusu bugün de bilimsel olarak araştırmaya açık olarak kalmaktadır. Osmanlı belgelerine göre III. Murad (1574-1595) devrinde bir saray aşığı olmuş Aşık Koroğlu'nun Osmanlı ordusuyla hareket ettiği ve orduda hizmet ettiği kanıtlanmıştır. Aşık Koroğlu yaşamış tarihi bir şahsiyet ve güzel şiirler sahibidir.

Bir destan kahramanı olan Aşık Koroğlu, Koroğlu mahlasıyla söylenen tüm türkülerin sahibidir. Destancılık geleneğine göre bu böyle kabul edilmiştir. ama destanda başka kahramanların dilinden söylenen türküler de vardır ve bu bize bu sonucu vermektedir ki, “Koroğlu” destanı hem şiirselliği yayılma ve sevilme alanı olarak hem çok kadim, kökleri Orta Asya'ya, Altaylar'a, geleneksel mistik destanlarımıza kadar uzanan çok eski ve hem de yeni yeni kollarının oluşmakta olduğu, hergün yeni şiirler, kahramanlarla beslenen çok genç bir destandır. Bu destanın kahramanı Koroğlu da hem kahramanlıklarıyla hem aşıklığıyla halkın sevgisini kazanmış destansı bir kahramandır.

KAYNAKLAR

1. Sakaoğlu Saim. Alptekin A. Berat. *Türk Saz Şiiri Antolojisi (14-21. Yüzyıllar)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
2. Köprülü M. Fuad. *Türk Saz Şairleri I-V*, Milli Kültür Yayınları, Ankara 1962.
3. Güneş Burhan. *Halk Şiiri Antolojisi*. İlke Kitabevi Yayınları, 1996
4. Seçmen Hüseyin. *Koroğlu: Yaşamı, Sanatı Şiirleri*, Deniz Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.
5. İlyas M. “*Neğmeler kitabı*”. Nizami adına Elyazmalar İnstitutu arxivi. Tebriz. 1721.
6. *Endelib Karacadağı “Şeirler mecmuası”*. Nizami adına Elyazmalar İnstitutu arxivi. Tebriz. 1804
7. Velizade Mirza. *Predanie o razboynike Kor-oqlı*. SMOMPK. IX. II. Tiflis, 1890.
8. *Azerbaycan dastanları*. IV cild. Bakı. Çırag. 2005.
9. Memmedov Tariyel. *Koroğlu Aşığı Havaları*, Apostrof çapevi, Bakı, 2010.
10. Boratav P.N. *Koroğlu Destanı*. İstanbul, 1931
11. *Koroğlu*. Paris nushası (tertib edeni: İ. Abbaslı). Bakı, 1997
12. *Koroğlu*. Tiflis nushası (tertib edeni: E. Tofik kızı). Bakı, 2005

**ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ: ҚАРЛЫҚ-ҚАРАХАНДАРДАН –
ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА**
HISTORICAL CONTINUITY: FROM KARLUQ-KARAHANIDS TO
THE KAZAKH KHANATE

Сатай СЫЗДЫҚОВ*

Түйіндеме

Қазақ жерінде құрылған мемлекеттік құрылымдар тарихына зер салсақ, олардың барлығы да кейін құрылған Қазақ хандығының қалыптасуына түрлі дәрежеде ықпал етті. Сондай мемлекеттің бірі – кезінде дамыған өркениетті Қарахандар әулетінің мемлекетінің негізін салған, кейін Қазақ хандығы мен қазақ халқының қалыптасуына зор үлес қосқан қарлық ру-тайпаларының конфедерациясы еді. Мақалада Қазақ хандығының қалыптасуына дейінгі тарихи сабақтастықтар зерделенген.

Кілт сөздер: Қарлық, Қарахан, мемлекет, Қазақ хандығы, тарихи сабақтастық, Түрік қағанаты.

Summary

Karluk and Carahanid medieval Turkic states, successively replacing one another, form an integral part of the legendary and heroic history of our independent Kazakh state. Interference of agricultural-urban culture and nomadic pastoralism, amounting to a comprehensive medieval economy of the region of study, led to the creation of such a developed Institute of the State in Central Asia at that time, as the Karluk and Carahanid state. This process of ethnic and cultural development had a direct impact on the ethnic formation of Kazakh state.

Keywords: Karluk, Karakhan, state, Kazakh Khanate, historical succession, Turkish khanate.

Қазақ жерінде құрылған мемлекеттік құрылымдар тарихына зер салсақ, олардың барлығы да кейін құрылған Қазақ хандығының қалыптасуына түрлі дәрежеде ықпал етті. Сондай мемлекеттің бірі – кезінде дамыған өркениетті Қарахандар әулетінің мемлекетінің негізін

---

* тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана/Қазақстан.

doctor of historical sciences, professor, Eurasian National University named L.N. Gumilev. Astana-Kazakhstan.

салған және оның ыдырауы нәтижесінде Шыңғыс хан шапқыншылығы қарсаңында бірнеше хандықтар құрып, кейін қазақ хандығы мен қазақ халқының қалыптасуына зор үлес қосқан қарлық ру-тайпаларының конфедерациясы еді.

Бұл мәселеге қалам тартушы тарихшы ғалымдардың пікірлеріне көз жүгіртсек: Ғалым М. Ақынжанов: «Қазақ халқына негізінен алғаш ұйытқы болған Түргеш пен Қарлық одағы болды», - деп жазады [1, 149]. Қарлық қағанатының қазақ халқын құрудағы рөлін жоғары бағалай келіп түркі және моңғол шежірелерін жетік білетін моңғолдық қазақ ғылымы Ислам Қабышұлы былай дейді: «... қарлық одағының тұсында қазақ халқы өзінің осы күнгі қазақ атымен аталды. Оның IX-X ғасырларда өз алдына жеке халық болып құрала бастағаны анықталды. Оның экономикалық тұтастығы, мәдениет және қоныс бірлігі бар еді. Ал мәдениет бар жерде мінез-құлық бірлігі болатыны да даусыз. Сондықтан тұтас бір халықтық белгілері бар деп саналады. Бұл әрине халық болып құралудың бастамасы. Осы қарлық кезінде ізі салынған халықтың ұйытқысы жойылып кетпей баянды болып қалды. Бұл ұйтқыны сырттан келген шапқыншылар да бұза алмады. 1140 жылғы қидан, 1203-1220 жылғы моңғол-татар шапқыншылығы да бұл бірлікті ыдырата алмады. Сөйтіп, 1218-1380 жылдарда әр жердегі қазақтар қайта бас қосқанда сол қарлық атымен емес қазақ атымен біріккенді» [2, 71].

Шынында да қарлықтар басмылдар, ұйғырлармен біріге отырып 742 жылы Шығыс Түрік қағанатының саяси үстемдігін күйреткеннен соң, 746 жылы Жетісуға қоныс аударып, батысқа қарай Фараб (Отырар) өңірін қоса жайлаған еді. Осы кезде бұл өңір де геосаяси жағдай өте күрделі еді. Оңтүстіктен Араб халифаты, ал шығыстан Қытайдың Тан империясынан қауіп төнді. Осы өңірде екі империялық күштердің мүдделері түйіскен еді. Тан әскерлері Суябты басып алып, батысқа қарай Шашқа (Ташкент) жеткен еді. Бұл жерде батыстан ілгерілеп келе жатқан арабтардың мүдделеріне қайшы келді. Сөйтіп, 751 жылы екі империялық күштердің шешуші шайқасы Талас өзені бойындағы Атлах қаласының маңайында өтті. Екі үлкен армия бес күндей бір-біріне бата алмай қарсы тұрған кезде Тан әскерінің тылынан қарлықтар шабуыл жасаған. Сол кезде арабтар да шабуылға шығып, қытай әскерінің тас-талқанын шығарған. Араб тарихшысы әл-Асирдің айтуынша осы шайқаста қытайлықтар 50 мың әскері өлтіріліп, 20 мыңдайы тұтқын далған. Өкінішке орай, қарлықтардың Атлах шайқасындағы рөлі деректерде белгілі болса да, 1996 жылы шыққан

Қазақстан тарихының төрт томдық академиялық басылымында айтылмай кеткен. Қазіргі жазылып жатқан көптомдықта бұл жағдай ескерілуі тиіс деген пікірдеміз. Өйткені Атлах шайқасының ортағасырлық дәуірдегі Орталық Азия мемлекеттері мен халықтарының саяси және мәдени тарихында өте үлкен маңызды рөл атқарды. Осы шайқастан кейін Қытай империясы өзінің орталық Азия аумағында белсенді геосаяси мүдделерінен бірнеше жүзжылдықтар бойы бас тартуға тура келді. Оның есесіне араб-мұсылман өркениеті орнығып, аймақтың одан кейінгі тағдыр-талайында өшпес із қалдырды.

VIII-X ғасырлар аралығында қарлық ру-тайпалары Жоңғар Алатауынан Сырдарияның орта ағысына, Балхаштан Ыстықкөлге дейін Іле, Шу, Талас өзендерінің жазықтарында, Хан Тәңірінің етегінде, Исфиджабтан (Сайрам) Отырарға дейінгі аралықта, яғни араб географы ибн Хаукалдың (X ғ.) айтуынша шығысынан батысына дейін жүріп өту үшін 30 күн керек болған.

Кейінгі, арнайы тарихи зерттеулерде қарахандардың қарлықтар мемлекетіне кірген тайпалардан шыққаны тұжырымды айтылады. Әсіресе қарлықтар конфедерациясына кірген шігіл, яғма, тухси тайпалары Қарахандар мемлекетін құруда ерекше көзге түседі.

Тарих сахнасына VI-VII ғасырларда шыққан үш қарлықтардың (моула ~ бұлақ, чисы, ташлык) бір тайпасы чисы ~ чигиль, шігіл еді. Кейін шігілдер көбейіп, өз алдына жеке шықса да үнемі қарлықтардың басқа ру- тайпалары-мен бірге тағдырлас болды. Шігілдер, ортағасырлық деректер бойынша Іле мен Сырдарияның оңтүстігінде, Ыстық көлдің айналасы мен одан батыста, ал кей ретте оңтүстік-шығысқа қарай орналасқаны айтылады. Бұл жерлер сол кезеңдегі қарлықтардың да қоныс тепкен мекендері болып саналады. Жалпы шігілдер мен қарлықтар бір-бірімен этникалық және саяси тұрғыдан тығыз байланыста болғандығы зерттеулерде дәлелденген.

Қарлықтардың оңтүстігінде, Нарын өзенінің бас жағынан оңтүстікке қарай, Қашғар жерін алып жатқан яғмалықтардың бір шеті қимақтармен шектеседі. 840 жылы қарлықтар мен қырғыздардан жеңілген ұйғыр қағанатының (немесе тоғыз-оғыздар) ішінен бөлініп қарлықтарға кеткен сол яғмалардың бір бөлігі еді. Өйткені 15 тайпаның Тарбағатайда орналасқаны, яғни қарлықтар-мен кимектер арасына сәйкес келеді. Уақыт өткен сайын яғмалықтардың бір бөлігі Іле өзені арқылы Ыстықкөлге дейін барып, қарлықтармен аралас отырды. Тарихи географиялық еңбектерде тухси тайпасының да

қарлықтармен бірге Хан Тәңірі тауының батыс жақ етегінде орналасқаны хабарланады [3, 16 а].

Сонымен қарлықтардың этникалық даму үрдісі Қарахандар әулетіне ұласуға дейін үш кезеңнен өткені байқалады. 1. VII-VIII ғасырларда үш тайпадан құралған "үш қарлық" бірлестігі атауымен Түрік қағанаты үстемдігіне қарсы күресушілердің бірі болды. Бұл кезде қарлық құрамына бұлақ, шігіл және ташлы тайпалары кіргені белгілі. 2. VIII ғасырдың ортасынан бастап қарлықтар батысқа жылжып, бұрынғы "Он оқ" елі мен" түргештердің арғу және тохси ру-тайпаларын біріктіріп, конфедерация құрады. Осы кезеңде қарлық бірлестігінің құрамында тоғыз ру-тайпалық топ болғаны мәлім. 3. IX-XI ғасырларда қарлық конфедерациясындағы тайпалар өзара аралас орналасқан шігіл, оғыз, яғма, тохси және соғдылармен үздіксіз этно-саяси және шаруашылық тұрғыдан қарым-қатынаста болды.

Қандай да бір конфедерациялық мемлекетте басқаратын хан мен мұраға берілетін билік шығатын этнос болады. Міне, осы этнос қарлықтар еді. Конфедерациялық сол мемлекеттің ішкі құрылымына да тиесілі. Ел бірнеше уделдік бөліктерден тұрып, олардың тәуелділік деңгейі жоғарғы билеушінің жеке басының іс-қызметіне байланысты болды.

Қарахандар мемлекетінің пайда болуы туралы қазіргі тарихнама бұрынғы Кеңес дәуірінің идеологиялық сарынынан арыла қойған жоқ. Оның бірден-бір көрінісі - біздің мемлекеттілігіміздің тарихын әлі де үзік - үзік етіп көрсету. Оның «ортақ сценариясы»: ортағасырлық түркі дәуіріндегі мемлекеттер тарихын жазғанда бәрі де құлап, жойылып, оның орнына басқа мемлекеттер пайда болады. Олардың бір-бірімен жалғасып, эволюциялық даму үрдісінде болғандығына тиісті көңіл аударылмайды. Бұл Қарахандар мемлекетінің пайда болуы туралы тарихнамада да көрініс береді. Әдетте қалыптасқан тарихнамада Қарлық мемлекеті 940 жылы Қашғардың түрік билеушілерінің Баласағұнды басып алуына байланысты Қарлық мемлекеті құлады делінеді [4, 314]. Ал Қарахан мемлекетінің тарихы 942 жылдан, яғни Сатук Боғра ханның Баласағұн билеушісін құлатып, өзін қаған ретінде жариялағанынан басталады деп көрсетеді [4, 399].

Шын мәнісінде былай болған еді: 840 жылы қарлықтардың жабғуы Испиджабты билеуші Білге Күл Қадыр Қара хан қаған атағын алып, халыққа жария етті. Міне, осы кезден бастап қарлық мемлекетін билеушілер өздерін Қарахан әулетіненбіз деп санай бастады. Бұл 840 жыл. Ал дәстүрлі тарихнамада Қарахандар әулетін Сатук Абд

ал-Керимнің исламды қабылдап, қаған ретінде өзін жариялануынан бастайды. Қайсысы дұрыс? Біздіңше, Қарахандар әулетінің билігін 840 жылдан, яғни Білге Күл Қадыр Қара хан қағаннан бастаған тарихи әділдік болар еді. Өйткені алғашқысы мен кейінгісінің арасындағы айырмашылық тек ислам дінін мемлекеттік дін ретінде қабылдауда ғана. Дінді қабылдау бүтіндей мемлекетті оның басқару институттарын түбірімен өзгертеді деген тұжырым тудырмауы керек. Білге Күл Қадыр Қара хан өлгеннен кейін қағанаттағы билік оның екі баласының қолына көшті: Базыр Арслан-хан – Баласағұнды, ал Оғұлшақ Қадыр хан Таразды билей бастады.

Таразды саманилік Исмаил ибн Ахмад басып алғаннан кейін (893 ж.) Оғұлшақ Қашғарға кетуге мәжбүр болды. 904 жылы ол Саманилер иелігіне шабуыл жасады. Оғұлшақ-тың немере інісі Сатұқ Боғра-хан (915–955) Қарахандардың мұсылмандық әулетінің негізін салушы болды. Бұл жерде ерекше ден қоятын жағдай тарихнамада қалыптасқандай Сатұқ Боғра хан жалпы Қарахан әулетінің негізін салушы емес, оның тек мұсылмандық бағытын бастаушы ретінде қарастыру керек.

Кезінде орыс ғалымы В. Григорьев хандарында "қара" атағы болуына байланысты "Қараханидтер мемлекеті" деп, тарихи еңбектерде бұл атауды орнықтырды. Алайда оның тек шартты атау екендігі белгілі. Қарахандар мемлекетінің құрылуы мәселесінде талас пікірлер әлі толастаған жоқ. Осы мәселені анықтау үшін әуелі "қара" атағы мен "Қарахандар әулетінің" пайда болу және оның тарих сахнасына шығу мәселелеріне тоқталу қажет. «Қара хан» титулын алғаш түркілер хандығында Бумын (Момын) қағанның үшінші ұлы Тобо (Тобық) хан (572-581жж.) алған еді. Ол өте батыл да ержүрек және дипломатиялық шеберлігі зор,қытайға да салық төлеткен, түркілер мемлекетінің территориясын батысында да және шығысында да мейлінше ұлғайтып, Сасанидтік Иран мен Византия империясымен дәрежесін тең ұстаған хан еді. Қытай транскрипциясы негізінде Л. Н. Гумилев бұл ханның түркі тіліндегі атын «табақ», аңдық стилінде «Арсила» (Арыстан) екенін анықтаған. Қазақ тілінде де «тобық» ~ «табақ», (орысшада да «чаша»- «табақ») мағынасын береді. Ол кезде Тобо хан буддизмді қабылдап, осы діннің дәстүрі бойынша қолына табақ және жуан таяқ ұстаған. Қазақ шежіресінде де бұл жағдай көрініс береді. Мысалы Арғын шежіресінде Момын анадан туған тобықты - «жуан таяқ тобықты» деп аталған. Византиялық тарихшы Менандр да

Тобо ханды аңдық стилінде «Арсила», яғни «Арыстан» атауымен жазған.

IX ғасырдың жартысы мен X ғасырда қарлық "жабғуы" атауының орнына "қара" атағы қолданылды. Бұл – Білге Күл Қадырханның өзінқаған деп жариялау уақытымен сәйкес келеді. Қарлықтардың астанасы болып табылатын Баласағұнда билеушілердің тұратын жері "Қара Орда" немесе "Күз Орда" деп аталды. Орда орналасқан тауға қарап, қарлықтар: «*Мұнда барлығынан жоғары иеміз тұрады*» - деп жалбарынатын болған [5, 284-285].

Бұл ретте ал-Масудидің мына сөздерін келтірген орынды: Хакандардың хаканы солардан (қарлықтардан) болды, ол түріктердің басты мемлекеттерін және олардың патшаларын өз қол астына бағындырды. Афрасиаб ат-Түркі де осы хакандардан шықты ..., Шана (яғни Ашна) да солардан (қарлықтардан) болды [6; 1, 288].

Ортағасырлық тарихшы Жамал Карши қарахандардың мұсылмандық әулетін құрушы Сатук Абд ал - Керимнің атасы қарлық қағаны Білге Күл Қадыр хан болды деп жазады

Батысы мен Шығысында – Жетісу мен Сырдың орта ағысына дейін, солтүстіктен оңтүстігіне, яғни Балқаштан Ыстық көлге дейінгі ұлан-ғайыр территорияны алып жатқан, батыстан шығысқа кесіп өту үшін 30 күн керек болатын, жерінде 25-тен астам қаласы бар, отырықшылық пен көшпелілердің өзара ықпалдастығын және Ұлы Жібек жолының қауіпсіздігін қамтамасыз ету арқылы сол кездегі Орталық Азияда озық мәдениет құрған, 751 жылғы Атлах шайқасында (Қытай мен Араб халифаты) шешуші рөл атқарып, мұсылман өркениетінің Орталық Азияда түпкілікті орнығуына да өз үлесін қосқан осы қарлықтар болатын.

IX ғасырдың ортасына қарай Қарлықтардың тарих сахнасына шығуынан бастап, олардың Орталық Азияда саяси үстемдікке қол жеткізуі мен моңғол шапқыншылығына дейінгі тарихын зерттеудің қазіргі түркі тілдес халықтар үшін маңызы зор. Қарлықтардың ру-тайпалық одақтары Қарахандар мемлекетін құруда басты рөл атқара отырып, моңғол шапқыншылығынан кейінгі дәуірде қазақ, өзбек, қырғыз және т.б. Орталық Азия халықтарының қалыптасуына ықпал етті.

Қарахандар әулеті тұсындағы қарлық көшпелілерінің отырықшылығы жоғары дамыған аудандардан (жайылымдардың тарылуына байланысты) бөлініп шығып, өздерінің жекелеген еркін иеліктерін құруы да кейін қазақ, қырғыз, өзбек, хандықтарының пайда

болуын тездеткен процесс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қазақ халқының шығу тегі мен оның этногенетикалық процестерімен тығыз байланысты қарлықтар мен Қарахандар әулетінің дәуірі Қазақстан тарихының әлі жете зерттеліне қоймаған кезеңімен сәйкес келуі, бұл тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Қарахандар мемлекетіндегі ішкі әлеуметтік-саяси шиеленістер және оның ыдырауы. Жекелеген Қарлық хандықтарының бөлініп шығуы. Сатұқ өлгеннен соң билік оның баласы Мұсаға көшті, ол 960 жылы қағанаттың мемлекеттік діні ретінде исламды қабылдады. Оның бас ордасы Қашғар қаласы еді. Сатұқтың екінші баласы Сүлеймен-илек Баласағұнды иеленді. Бұл өңірді оның баласы Хасан Боғра-хан мұра етіп алды. Мұса өлген соң жоғарғы қаған атағы оның баласы Әли Арслан-ханға көшті. Оның иелігінің орталығы Қашғар болды, сонымен қатар ол Тараз бен Баласағұнның да билеушісі болып есептелді. Қарахан әулеті мемлекетінің саяси тарихы ол өмір сүрген алғашқы ондаған жылдың өзінде-ақ негізінен ықпалды әрі күшті екі әулеттің – Әли Арслан - хан мен Хасан (Харун) Боғра-ханның ұрпақтары арасындағы өзара қырқысқан күреске толы болды. Алғашқы кезде Әли ұрпағының ықпалы күштірек болды, ал кейін Хасан ұрпақтарына қолына көшті.

Ал, 840 жылдан Білге Күл Қадыр Қара хан кезінде басталған қарахандар мен саманилердің арасындағы күрес 1005 жылы алдыңғысының толық жеңісімен аяқталды.

XI ғасырдың ортасына қарай Қарахандар әулеті екі бөлікке Батыс және Шығыс болып бөлінгені белгілі. Шығыс Қарахандар мемлекеті құрамына Жетісу, Қашғар, Ферғана, Шаш, Тараз және Исфиджаб, ал Батыс бөлігіне Мауреннахр мен Бұхара және Ходжент кірді. Міне осы Батыс Қара-хандар мемлекетінің билеушілері XII ғасырға дейін, яғни селжұқтар Мауреннахрды қаратып алғанға дейін, негізінен қарлықтар конфедерациясынан шықты.

Батыс Қарахандардың алғашқы ханы Шамс әл Мульк Наср ибн Ибрахим (1068-1070) селжұқ сұлтаны Алп Арсланмен достық қарым-қатынаста болды. Соңғысы ханға қызын берді. Осы ханның немерелерінің бірі – Шамс әл- Мульк Хусейн Аяз биді селжұқ сұлтаны Ел Арслан (1156- 1172) өз әскерінің қолбасшысы еткені туралы дерек бар. Онда тегі туралы Мауреннахрдағы қарлық эмирлерінен шыққан, бабасы кезінде Самарқандты билеген. Кейін Хотан билеушілерінің қысымына ұшыраған деп жазады. Бұл айтылғандар ал-Асирдің

жазбалары бойынша дәлелденеді. Шамс әл-Мульк Хусейн Аяздың бабасы, Ибрагим Тамгач хан 1067/1068 жылы өлген соң, оның баласы Шамс ал-Мульк Наср таққа келген. Шығыс Қарахандардың билеушісі Тогрул Қарахан Юсуф Батыс Қарахандардан Ферғана мен Шашты қайтарып алу үшін 1069-1070 жылдары Мауреннахрға жорық ұйымдастырып, Самарқанды қоршады. Бірақ оны ала алмай, Шамс әл-Мулькпен бітімге келді. Келісім бойынша Қарахандардың екі мемлекетінің шекарасы Ходжент арқылы өтетін болды. Ал Шаш пен Илак қайтадан Тогрул Қара-хан Юсуфқа қарады. Сөйтіп Ферғана жазығы мен Сырдариядан Солтүстік-шығысқа қарайғы жерлер Шығыс Қарахандарға қосылды.

Жоғарыда келтірілген ал-Асирдің жазғандарынан Шамс әл-Мульк Хусейн Аяздың бабасы Шамс әл-Мульк Наср Самарқандта билеуші болғанын және Хотан жақтан қысым көруі, яғни Шығыс Қарахандардың Самарқандқа жорық жасап, Ферғана мен Шашты талап етуі бір-біріне сәйкес келетінін көреміз.

Екінші бір көңіл қоятын жағдай, Шамс ал-Мульк Насрдың әкесі, Ибрахим Бури тегін Наср өз әкесінің "Тафгач-Бугра-хан" деген атағын 1040/1041 жылдардың алдында алғаны. Ал "тафгач" атағы қарлық тайпаларынан шыққанын О.Прицак нанымды дәлелдейді ("Тафгач" түрік тілінде – "ұлы", "сыйлы" мағынасын білдірген).

Жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды Батыс Қарахандар билеушісі негізінен қарлықтардан шықты және олар ылғи да Шығыс Қарахандар мен селжұқтардан тәуелсіз болуға ұмтылған. Әсіресе Ибрахим ибн Наср Тафгач хан тұсында Батыс Қарахандар мемлекетінің күш-қуаты өзінің шарықтау шегіне жеткен.

Бұдан кейін Батыс Қарахандар мемлекетінің тәуелсіздігіне қауіп-қатер селжұқтар тарапынан, әсіресе, Мелих шах сұлтан (1072-1092) тұсында күшейді. 1089 жылы Мелих шах Батыс Қарахандардың астанасы Самарқандты басып алды. Тараз бен Баласағұнды билейтін Қадыр хан Жебірейілдің селжұқтарға қарсы 1102 жылғы жорықтары сәтсіз аяқталды. XII ғасырдың басынан бастап, Мауреннахрдағы селжұқтар гегемониясына қарсы Батыс Қарахандар мемлекетіндегі қарлықтардың күресі басталды.

Селжұқтардың ықпалымен қойылған Батыс Қарахандар мемлекетінің билеушісі Арслан хан Мухаммед ибн Сулейменге (1102-1130) қарсы жергілікті қарлық эмирлерінің бірі Сагун бек 1103 және 1109 жылдары көтеріліс жасады. Алайда, көтеріліс селжұқ сұлтаны Санжардың көмегімен басылды. Көтерілісті басқарушы "сагун" атағы

көрсетіп тұрғандай, оның тегі қарлықтан екені анық. Өйткені бұл атақты ертеден тек қарлық тайпаларының билеушілері иемденген. Жалпы Мауреннахрдағы қарлықтар селжұқ билігіне қарсы үнемі күрес жүргізіп отырды. Сондықтан да жоғарыда айтылған Сагун бектің екі көтерілісі де сол қарлықтар наразылығының нәтижесі болуы керек.

Қарлықтардың тағы бір сондай іс-әрекеті 1129 жылы болды. Арслан ханға оның көмекшісі Насрмен келісіп, қарлықтар төңкеріс ұйымдастыруға қатысты. Бірақ бұл жағдай алдын-ала білініп қалып, Арслан хан Санжар сұлтаннан көмек сұрады. Санжар көп әскерімен Амударияны кешіп өткенде көтерілген қарлықтар Самарқандтан қашып кетті. Ибн әл-Асирдің басқа бір жазуында Санжар сұлтан көтерілісші қарлықтарды басып, оларды Самарқандтан қуып шықты деп хабарлайды. Ақырында 1130 жылы бірнеше шабуылдан кейін Самарқанд алынып, тоналды.

Осы кезде күшейген қара қытайлар Қарахандар әулетінің иеліктерін жаулап ала бастады. Шығыс Қарахандардың билеушісі Сүлеймен ибн Қадырхан олардың күшіне тойтарыс бере алмады. Бұл жағдайда жергілікті удельдік билеушілер, әсіресе әскердің негізін құрайтын қарлықтар Қарахандар әулетінің әлсіздігіне, селжұқтарға және қара қытайларға төтеп бере алмағанына наразы болды. Жетісу қарлықтары қаңлылармен біріге отырып, Баласағұнға жорық жасады. Қорыққан хан қара қытайлықтарды көмекке шақырды. Бұл жағдай қара қытай билеушісі Елюй Дашиге жақсы сылтау болды. Көп әскерімен келіп Баласағұнды басып алды да, ханды лауазымынан айырып, оған "елік" атағын берді. Елюй Даши Баласағұнды өзінің ордабасына айналдырды.

Баласағұнды алған соң, қарақытайлар бүкіл Жетісу өңірі мен Қашғарды өзіне тәуелді етті. Енді қара қытайлар үшін Мауреннахрға жол ашылды. Бұл қауіпті ескерген Самарқандағы Махмуд Арслан хан (селжұқтардың қойған ханы) қол жинап қарақытайларға қарсы жүрді. Бірақ, 1137 жылы мамыр айында Ходжент түбінде болған шайқаста хан әскері жеңіліп қалды.

Өзінің күші жетпейтінін білген Махмуд селжұқ сұлтаны Санжардан көмек сұрады. Бұл кезде Санжардың өзіне де Хорезмшах тарапынан қауіп бар еді. Сондықтан ол әуелі Хорезмшақа жорық жасап, кейін Махмудқа көмектесу үшін үлкен дайындық қамына кірісті. Өзіне бағынышты иеліктерден (Систан, Гүр, Газне, Мазендаран және т.б.). Санжар 100 мыңдай әскер жинап, 1140 жылдың жазында жолға шықты. Санжар Самарқандқа келгенде Махмуд хан оған

қарлықтардың қарсылық жасап жүргенін айтып, оларды бағындырып беруін сұрады. Селжұқтар қарлық иеліктеріне басып кіріп, жайылымдарын тартып алды және тұрғындарын қуғындай бастады. Қарлық басшылары Санжар сұлтанға бұл әділетсіздіктен бас тартуға, олардың жерлері мен иеліктерін қайтарып беруге және бұл тілектер орындалған жағдайда селжұқтарға 5 мың түйе, 5 мың жылқы және 50 мың қой беретіндіктерін білдірді. Тілектері қанағаттандырылмағандықтан, қарлықтар селжұқтарға қарағанда жергілікті халыққа қысымшылық жасай қоймайтын қарақытайлардан көмек сұрауға мәжбүр болды.

Қара қытайлық Гурхан алдымен Санжарға қарлықтарға кешірім етсін деген тілекпен хат жіберді. Алайда Санжар бұл тілекті орындауға уәде бермей, қара қытайларды исламды қабылдауға шақырды және мұны орындамаған жағдайда Гурханға қарсы жорыққа шығатынын білдірді. Гурхан Санжар әскерінің санына жақын қол жинап, Мауреннахрға қарай жүрді. Қарлықтар да 30 мың қол жинап Гурханға қосылды. Санжар мен Гурхан әскері 1141 жылдың қыркүйек айында Самарқанд маңындағы Қатаған деген жерде кездесті. Санжар өз әскерін үшке бөліп, орналастырды. Гурхан да әскерін үш бөлікке бөліп қарсы қойды. Шайқас барысында қарақытайлар Санжар әскерін тықсырып кері шегіндірді де, оларды Дейрі Гам жазығындағы өзеннен өтуге мәжбүр етті. Өзеннен өтерде Санжар әскерінің біразы суға батты, ал қалғаны бас сауғалап қашты. Жалпы Санжар әскерінен 30 мың шығын болған. Бұл шайқаста селжұқтардың жеңілуінде қарлық әскерінің рөлі зор еді. Өйткені шайқастың ең шешуші жерлерінде осы қарлықтар болған. Санжар өзінің бір бөлік әскерімен Балхқа қашты. Қалғандары қолбасшыларымен бірге тұтқынға түсті.

Қатаған шайқасынан кейін де қарлықтар өзінің тәуелсіздігі үшін күресті жалғастырды. Санжар сұлтан жеңілген соң, Гурхан Самарқандқа Тамгач хан Ибрагимді қойды. Хан жергілікті елге өте қайырымсыз, қатал болды. Қарлықтар 1156 жылы оған да қарсы шығып, Бұхара жанындағы Каллабаз деген жерде Ибрагим ханды өлтіріп, денесін көмусіз далаға тастады.

Самарқандтағы болып жатқан жағдай Балх төңірегіндегі, яғни Тохаристан қарлықтарын да аландатпай қоймады. Олар да селжұқтардың таққа отырғызған хандарына қарсы шықты. 1156 жылы Санжар әскерімен Термезден Хорасанға жүрген кезде Балх қарлықтары мен оларды қолдайтын Әмудария тұрғындары қарсы көтерілді.

Санжар бағытын өзгертіп, Мервке кетуге мәжбүр болды. Самарқанд тағына қарақытайлар көмегімен Тафгач хан орнына "Көк Сагун" деген атағы бар Хасан тегінің ұлы Жалелед-дин келді. Ол қарлықтардың басшысы Жабғу ханды өлтіртті. Қарлықтар Хорезмшахты паналап, одан көмек сұрауға мәжбүр болды. Хорезмшах Ел Арслан Мауреннахрдағы қара қытайлар билігін әлсірету мақсатына қарлықтарды пайдаланбақ үшін оларды жылы қарсы алды.

1158 жылдың маусым айында Хорезмшах қарлықтарға көмектесу үшін Мауараннахрға жорыққа шықты. Самарқанд ханы Көк Сагун бір жағынан, көшпелі түркмендерден, екінші жағынан қара қытайлықтардан көмек алды. Гурхан оған он мындай әскер берді. Хорезмшах пен Көк Сагун әскерлері Зарафшанның екі жағына келіп қарсы тұрды. Қарақытайлар мен түркімендер жағы Хорезмшахпен бірден соғысуға бата алмай, бітім жасауға ниет білдірді. Олар Самарқанд имамдарын делдалдыққа салу арқылы бейбіт келісімге келді. Хорезмшах келісімнің шарты ретінде қарлықтарды мекендеріне қайтарып, эмирлерін орнына қойдыруды талап етті. Қарсы жақ бұл талаптарды қабыл алды және орындады.

Алайда "қарлық мәселесі" мұнымен шешіліп бітпеді. Желаледдин орнына келген інісі Қылыш Тафгач хан Масуд (1169/1170 жылдардан кейін өлген) қарлықтармен күресті одан әрі жүргізді. Гурхан оған бір хатында қарлықтардың қаруларын тастатып, жер өңдеу шаруашылығымен айналыстыру қажеттігін тапсырды. Қылыш Тафгач хан мұны қарлықтардан талап еткенде, олар көтеріліп, Бұхараға қарай жорыққа шықты. Бұхара билеушісі факих Мухаммед Омар оларды Самарқандтағы Қылыш Тафгач хан әскерімен келгенше келіссөзбен алдап, ұстап тұрды. Ал Самарқанд билеушісі келгеннен соң, Бұхара жанындағы шайқаста қарлық қолбасшысы Аяз би ерлікпен хан шатырына дейін жетіп, оны өлтірмекші болғанда тұтқынға түсті және өлтірілді. Катиб ал Самарқанди дерегі бойынша Масуд билігі кезінде Айар би көтерілісі болған. Ол бір әулетті текті жанұядан шықпаған. Өзінің алғырлығы мен қабілеттілігінің арқасында қызметке көтерілген. Қарлықтардың әскербасыларының ішінде оған тең келер ешкім жоқ-ты. Мауреннахрда бір жыл бас қолбасшы болды. Алайда белгісіз бір себептен ханға қарсы бүлік ашты. Хунгу даласындағы шайқаста Айар би ханның шатырына кіріп барып, оны өлтірмек болды. Бірақ, тұтқын етілді, және хан алдында басы кесілді. Бұл хабар Ибн әл

- Асирде де қуатталады [7, 104-105]. Жоғарыда келтірілген Аяз және Айар би екеуі бір адам болуы керек (Араб, ғарпінде "р" және "з" әріптерінің жазылуы тек басына қойылатын диакриттік белгімен айырылуына байланысты қолжазбаларда бұл белгінің кей ретте өшіп қалуы не түспей қалуы жиі кездесетін жәйт. Сонымен бірге, қазақта «Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деген сөз жоғарыда айтылған оқиғаларға байланысты қалған болу керек. Бір қызығы аңызда Аяз бидің қарадан шыққандығын оның өз есігінің мандайшасына жыртық тонын іліп қоюы да көрсетеді. Қарлықтардың Аяз биіне байланысты оқиғалары мен қазақтың "Аяз би" аңызының сәйкестігі – дәлелдеуді қажет ететін жеке бір мәселе – С. С.).

Басқа бір деректерде бұл оқиға әрі қарай дәлелдене түседі: Ел Арслан әскерінің алдын бастаушы-қолбасшы ретінде Мауреннахрдағы қарлық эмирінен Шамс-әл-Мульк Хусейн Аяз биді тағайындайды. Мұның бабасы кезінде Самарқандты алған. Кейін Хотан билеушілерінің қысымына ұшырады. Ұлы Шамс-ал-Мульк Аяз би қашып Хорезмге келеді. Хорезмшах оны жылы лебізбен қабылдап, қадір тұтты. Қызын беріп үйлендірді және әскеріне қолбасшы етіп тағайындады.

Бір-біріне мазмұны жағынан жақын және бір тарихи кезеңде болған бұл оқиғалардың салдары бір, яғни, қарлықтардың Мауреннахрдан бірте-бірте кетуі айтылады. Осы оқиғадан кейін қарлықтар Хорезмге, яғни Дешті Қыпшаққа және Жетісу жаққа бірте-бірте жылжуы басталады (Осы жерде айта кету орынды: қазақтың үш жүзінің бірінен кейін бірі жоғарыда аталған жерлерге келіп, қалып қойғаны туралы тарихи аңыздың шындыққа жақын екендігін көрсетеді Жалпы жоғарыда келтірілген жазба деректер мен қазақ аңыздарының сәйкестігі қазақтың үш жүзінің де руларының осы Қарахандар әулеті мемлекетінің құрамындағы оғыз-қарлық көшпелі тайпалар конфедерациясында болғанын көрсете алады – С. С)

Әлеуметтік-саяси шиеленістердің себептері мен нәтижелері. Осы уақытқа дейінгі тарихнамада көшпенділер мен отырықшылардың қатынасы мәселесінде өзара ықпалдастығы біршама жақсы зерттелгенімен, олардың әлеуметтік-экономикалық дамудың бір кезеңінде бір-бірінен алшақтауы немесе бөлінуі мәселесіне және оның себептеріне жеткілікті мән беріле қойған жоқ. Бұл мәселені дұрыс қойып, оны шешу қазірде қазақтар және олардың ата-бабаларының таза көшпенділер болды ма немесе жартылай көшпенді болды ма деген сұраққа түпкілікті жауап беруге көмектеседі. Бұл проблеманы шешудің

жолын Қарахандар мемлекетінің әлеуметтік-саяси тарихы мысалында анық көруге болады. Қарахандар әулеті құрған мемлекеттің құрамында болған көшпелілігі басым қарлық, оғыз ру-тайпаларының (кейін қазақ, өзбек, түркмен және қырғыз халықтарын қалыптастырған) өздерінің елдік болмысы мен тыныс - тіршілігін және еркіндігін сақтап қалу үшін үнемі күрес жағдайында болды. Қарахандар әулетінің екіге бөлінуі, олардың үнемі таққа талас – тартыстары, оның үстіне селжұқтардың көтеріліп, билік басына келуі көшпелі түркі ру-тайпаларының құрған ел іргесіне үлкен қауіп төндірді. Қарахандар одан кейін селжұқтар құрған иеліктің билеушілері әскерінің бір бөлігі осы көшпелі түркі ру-тайпаларының конфедерациясынан жасақталған болатын. Осы қызметі және төлеген салықтары (белгілі мөлшерде мал басы) үшін оларға жайылымға және басқа шаруашылықтар жүргізуге жер берілді. Бірақ қарахандар мен селжұқтар әулеттерінің үнемі саяси талас-тартыстары көшпелілердің әскери қызметтегілері мен дәстүрлі шаруашылығына көп зардаптарын тигізді. Әдетте, осы кезеңді зерттеушілердің назарында қарахандар мен селжұқтар әулеттерінің саяси күрестері болады да, саяси оқиғалардың себеп-салдарына белгілі бір дәрежеде ықпал еткен әлеуметтік-экономикалық факторға байланысты шешуші роль атқарған көшпелі түркі ру-тайпаларының іс-әрекеттері тыс қалады. Сондықтанда, бұл мәселені ортағасырлық көшпенділер мен отырықшылықтың ара-қатынасы тарихының «ақтаңдағы» десе де болады.

Бізге белгілі, көшпелі шаруашылық жалпы мемлекеттегі қалалардың гүлденуіне, сауда-саттықтың дамуына, сол кездегі «Ұлы жібек» жолының бұрыңғыдай өркениеттік рөлін қамтамасыз етуіне үздіксіз үлес қосып отырды. Сонымен қоса, көшпелілердің жан басы мен мал басы өсіп, бұрыңғы бөлініп берілген жерлер таршылық етіп, жайылымды кеңейту қажет болды. Мұның өзі сол кездегі отырықшылықтағы жер иеленудің икталық қатынастарын барынша дамытқан қарахандар мен селжұқтар әулеттерінің билеушілерімен саяси-әлеуметтік қайшылықтарға, тіпті тікелей әскери-соғыс қақтығыстарына әкеліп соқтырды. Ол – ол ма, мемлекет билеушілерінің көшпелілермен мұндай қайшылықтарды дұрыс жолмен шеше алмауы сол мемлекеттің ақыр аяғында күйреуіне әкелетін. Дәл осы жағдай селжұқ билеушілері мен көшпелілігі басым оғыз-қарлық ру-тайпалары арасында туындаған саяси-әлеуметтік қарама-қайшылықтар нәтижесінде қалыптасты. Енді осыны сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен нақтылы деректер негізінде қарастырып көрелік.

Зерттеулерде дәлелденгендей, ортағасырлық түркі мемлекеттерінің ең өркениеттісі және дамуы тұрғысынан ең алдыңғы қатарлысы – Қарахандар әулеті мемлекетінің негізін салған қарлық ру-тайпаларының конфедерациясы болатын. Қарахандар мемлекеті өз дамуының гүлдену кезіне жеткен кезде қоғамдағы еңбек бөлінісінің үрдісі жеделдеді және шаруашылықтың дамуы барысында түскен салықтан билеушілер тобы мол байлыққа кенелді. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан түркілерге салық (мараи) мөлшері ұлғайды. Селжұқ билеушілеріне көшпелілер жайылым мен су көздері үшін салық төледі. Бұрын әскери қызметке тартылған көшпелілер енді қатардағы тәуелді, салық төлеушілерге айналды. Сөйтіп, жеңімпаздардың тұқымы мен мұрагерлері және ірі империяның негізін салушылар ендігі жерде өздері бағындырған Хорасан мен Иранның салық төлеуші тұрғындарының қатарын толықтырып, өздерінің бұрынғы еркіндігінен айрылды. Бұл әрине, еркіндікті сүйген көшпелі түркілердің селжұқ империясының әскери- әкімшілік және мемлекеттік фискалдық аппарат жүйесіне үлкен наразылығын тудырды.

Жоғарыда орын алған жағдай халықтың ауызша тарих айту дәстүрінде де орын алған. Мысалы, қилы заманды басынан кешірген оғыздардың тағдыр-талайы Қорқыт Ата кітабіндегі «Басаттың Төбекөзді өлтірген әңгімесінің баянында» көрініс беретінін айта кеткен жөн [8,119-129]. Әңгіме сюжеті Қиян Селжұқтың інісі Басаттың Төбекөзді жеңіп, оғыздар (қарлықтарды кейбір деректерде үш оғыз деп атаған – С. С) мерейін үстем еткені туралы оқиғалардан құрылған. Алғашында оғыздар ішінен шыққан селжұқтар кейін империялық мемлекет құрған Санжар сұлтан өз билігінің соңғы кезеңінде оғыз-қарлық конфедерациясындағы көшпелі ру-тайпаларға қатты қысымшылық (салық мөлшерінің шектен тыс ұлғаюы мен жайылымның тарылуы) көрсетті. Қорқыт Ата кітабіндегі Төбекөз тұлғасы сол кезде селжұқтар империясын басқарған сұлтан Санжар болуы кәдік. Оғыздар атынан Қорқыт Ата Төбекөзге барып, салық мөлшерін азайтуға келісім жасасуға тырысады. Салық түрі жазба деректердегідей мал басымен (қой) белгіленген. Сонымен қатар, жазба деректерден бір артықшылығы Қорқыт Ата кітабында көшпелілердің сұлтан әскеріне ер адамды беру міндеткерлігі де аталған.

Кітап сюжетінде: «жайылымына оғыз елін қондырмады», «оғыздарға салық салды», билеушілерге «төрт ұлы бары бірін берді, үшеуі қалды. Үш ұлы бары бірін берді, екеуі қалды» - деген

деректер кездеседі. Санжар сұлтанның жанындағы әскердің дені көшпелі оғыз-қарлықтардан құралғанын жазба деректерден білсек, онда белгілі бір мөлшерде ер адам басын сұлтан әскерінің қатарына беру көшпелілерге де міндеттелінгенін байқауға болады. Көптеген жазба деректерде Санжар сұлтан билігі кезеңінде оғыз-қарлық конфедерациясындағы көшпелі ру-тайпаларды Коркут пен Тути бек басқарғаны белгілі. Жазғандарымыз дәлелді болу үшін XII ғасырда Иран, Ауғанстан және Орта Азияға саяхат жасаған Вениамин Тудельскийдің қолжазбасында «парсы патшасының кәпір түріктер мен гуздарға жорығы» («кәпір» деген бұл жерде конфессиональдыктан гөрі саяси мәнге ие болу керек. Өйткені Санжар сұлтан тұтқынға түсіп, одан қашып шыққаннан кейін, мұсылман билеушілеріне арнаған хатында өзінің «түркмен мәлік-кафирлердің» қолынан босанып шыққандығын жазған [9, 460]. В. Тудельскийдің саяхатнамасында Санжар сұлтан орсан зор қолымен шешуші шайқасқа бірден түспеген оғыздардың соңына түсіп, әбден титықтап, бұрын Анбар қаласы болған өлке мен Гирзуван таулы аймақтағы иудей дініндегі елді мекенге орналасқан жерде тынығуға тоқтайды. Мұндағылар, бұрыннан оғыздармен туыс-жақын қарым-қатынаста болғандықтан, Санжар сұлтанның әрбір қадамын оғыздарға хабарлап отырған. Ақырында, сол өңірдегі тау шатқалындағы тар өткелде Санжар сұлтанның әскерін тосыннан шабуылдап, үлкен шығынға ұшыратады. Сұлтанның өзі азғана әскерімен қашып құтылады. Шайқас болған өңірде ежелден иудей дініндегі халықтар тұратындығы тарихи деректерде кездеседі [10,171]. Онда Анбар мен бірге Басит округі бірге иудей дініндегілер мекені ретінде аталады. Осындағы Басит Қорқыт Ата кітабындағы Басатпен сәйкестендірудің жөні бар. Аталған өлкелердегі елдің көмегімен оғыздардың Санжар сұлтанды жеңу мүмкіндігіне ие болғандықтан да Басатты батыр тұлға ретінде кітапқа енгізген. В. Тудельскийдің жазбалары өткен ғасырдың 30-шы жылдарында-ақ Батыс Еуропа тарихнамасының айналымына енгенімен әлі де зерттеушілер назарына толық ілінбегендігін айта кету керек. Оғыз-қарлық конфедерациясындағы көшпелі ру-тайпалар мен селжүк сұлтаны Санжар арасындағы қанқұйлы оқиғалардан көшпелілердің еркіндік пен тәуелсіздігі және елдігін сақтап қалудағы жанкешті күресі көрініс береді. Мұндай жағдай ел есінде елеусіз қалмас-ты. Сондықтан да ол Қорқыт Ата кітабының бір жыры болып қалған. Мұның өзі тарихта әлденеше рет қайталанғанындай, көшпелілердің басты мұраты

– мәңгі ел, мәңгі еркіндік пен тәуелсіздік болып қала беретіндігін тағы да айшықтады.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды, көшпелілер мен отырықшылығы аралас ортағасырлық мемлекетте қоғамның белгілі бір дамыған кезеңінде жер иеленуші отырықшыл қауым мен мал шаруашылығымен айналысатын көшпелілер арасында жер үшін бәсекелестік туындайды. Егер мемлекетті басқарушылар бұл мәселені дұрыс шеше алмаса бәсекелестіктің арты саяси қақтығыстарға ұласып, мемлекеттің әлсіреуіне және аталған шаруашылық түрлерімен айналысушылардың бір-бірінен бөлінуіне алып келеді. Дәл осындай жағдай Қарахандар мемлекетінде орын алып, көшпелілігі басым рулардың бөлінуіне, сөйтіп, олардың өздерінің тәуелсіз хандықтарының пайда болуына алып келді. Нәтижесінде, Шыңғыс хан жорығының алдында Қарахандар мемлекетінен бөлініп шыққан, негізінен жартылай көшпелі қарлықтардан тұратын Қаялық, Хазар-қарлық және Алмалық хандықтары пайда болған еді. Алайда, бұл хандықтардың өзіндік тарихнамасы болмағандықтан тарихта «ақ таңдақ» ретінде қалып отыр. Бірақ анығы сол, келешекте құрылатын Қазақ хандығына осы аталған хандықтар саяси-этникалық, мемлекеттілік және мәдени тұрғыдан негіз болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақынжанов Н. *Қазақтың тегі туралы*. А., 1957.
2. Кабышұлы И. *Керейлер керуені*. Баян-Өлгий, 1978.
3. *«Худуд ал-алам»*. Рукопись Туманского, изд. С введением и указателями В.В. Бартольда. Л., 1930.
4. *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін*. 4 томдық. Алматы, «Атамұра». 1996.
5. Pritsak O. *Karahanlılar maddesi*. // IA, Istanbul, 1933.
6. Әл-Масуди. *Китаб ат-танбих вал-ишраф*. М. S Goeje, Lugduni-Batavorum, 1894 (BGA, VIII).
7. Sadruddin Ebul Hasan. *Ahbar-sd Devlet-is selcukiye* //ТТК. Ankara, 1943.
8. *Қорқыт Ата кітабы*. Түрік тілінен аударылған. Алматы,-1994.
9. Көймен М.А. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Cilt. II, Ankara, 1954.
10. Сиасет-намэ. *Книга о правлении вазира XI столетия Низам аль - Мулька*. М. – Л., 1949.

ӘОЖ 811.512.1

**ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ ТҮРКІТАНУШЫЛЫҒЫНЫҢ
БАСТАУЛАРЫ**

TURCOLOGICAL RESEARCH OF OLZHAS SULEIMENOV

Д. СӘТБАЙ*

Резюме

Мақалада автор ақын, ғалым және қоғам қайраткері О.Сүлейменовтің түркітануға қатысты, соның ішінде ортағасырлық тарихи, әдеби ескерткіш «Игорь полкі туралы жырды» зерттеу барысындағы еңбектеріне талдау жасаған.

Кілт сөздер: Тілтану, түркітану, ескерткіш, О.Сүлейменов, «Игорь полкі туралы жыр».

Summary

The research facet of creativity of O.Suleymenov as a poet, a scientist and a public figure of Kazakhstan is considered in the article "Olzhas Suleimenov as Turcologist". It is noted that O.Suleimenov made a great contribution to the study of medieval historical literary monument "The Lay of Igorev", declaiming stereotypes on this problem.

Keywords: Linguistics, Turcology, monument, O. Suleimenov, "The Lay of Igorev".

О. Сүлейменов Мәскеудегі М. Горький атындағы уникальды әлемдік әдебиет институтында оқып жүргенде профессор Сидельниковтен алған ғылыми зерттеу «Игорь полкі туралы жырдағы» «тюркизмдер» - тақырыбын таңдап алған еді. Елге оралғанда оны тамаша түркі-славист профессор Х. Х. Махмудовтың жетекшілігімен жалғастырады. 1962 жылдан 1975 жылға, яғни «Аз и Я» шыққанға дейінгі аралықта ақын «Жыр» мен Түркітануға қатысты оннан астам мақалалар шығарды [1]. Бұл мақалалардың деректік, бағдарламалық маңызы сонда, біз ақынның болашақ зерттеу жұмыстарының қай бағытта өрбитіндігін, потенциалдық мүмкіндіктерін, негізгі әдіснамалық құралдарын, зерттеу жұмыстарының деректік көздерін бажайлай аламыз. «Жырға» қатысты мақалалары Орталықтағы зерттеушілердің назарына ілігіп отырғандықтан, біз - сұңғыла да бес аспап жаңа зерттеушінің пайда болғанының куәсі боламыз. Мысалы, «Көшпенділер және Русь» атты алғашқы мақаласында (1962) О. Сүлейменовті ең бірінші кезекте «Жырдың» мәнерлі құралдар

---

*

тарих ғылымдарының докторы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда-Қазақстан.

Doctor of historical sciences, Professor, Kyzylorda state University Korkyt Ata, Kyzylorda-Kazakhstan.

жүйесі мен көзге көрінбейтін тюркизмдері, Көшпенділер мен Русь тарихының ара-қатынастары қызықтырады. Ақын мақаласында екі қатар сөзді және ұғымды - «кощей», «кощиево», «нечистая сила» - арнайы филологиялық талдауға алады. «Кощей», «Кощиево» сөздерінің төркінін қазақтың «көш», «көшу» сөздерімен байланыстырады. Ал, төңкеріске дейінгі көрнекті зерттеушілер, олардың ішінде атақты Мелиоранский де бар: «кощей» сөзін далалықтардың және көшпенділердің жинақтаушы атауы ретінде алып, оларды «зұлмат күш» (нечистая сила) тұрғысынан түсінді. Сөйтіп «кощейді»: - «құл», «қызметші», «арбакеш», «жол серік», «көмекші» екінші сортты әлеуметтік нәсілге жатқызатын. Тәжірибелі мамандар, тіпті, орыстың атақты аңыздық «Кошей Бессмертныйдың» аты неге олай аталатынына да назар аударған жоқ. Зұлымдық пен зұлмат күштің символы «арбакеш» немесе «құл» болуы тиіс емес қой. О. Сүлейменовтің ойынша, «Жырдың» мәтінінде бұл сөз алғашында қорлау мағынасында қолданылып тұрған жоқ және ғалымдардан айырмашылығы «Жырдың» авторы бұл сөзді ол мағынада қолдана алмайды да. Ол түпнұсқада «көшпелі», «көшпенді» мағынасында, яғни саяси қатпарсыз қолданылып тұр.

Қазақтың «көш» сөзінің орыс тілінде сол қалпында сақталынып тұрғанын көре білуіне О. Сүлейменовті табиғи терең қостілділігі мен ақындық интуициясы жетелеп отырғанын аңдау қиын емес. «Қаратаудың басынан көш келеді, көшкен сайын бір тайлақ бос келеді» өлең жолдары қай қазаққа болса да мол ассоциация беруге қабілетті. «Сол кезде мен тұңғыш рет орыс тіліне деген саналы құрмет сезіміне бөлендім. Тілді жасаған халықтардың тілдік қолданысынан шығып қалған сөздерді, ежелгі түркі сөздерінің формасы мен мәнін сол қалпында дерлік сақтай білуге қабілеттілігі үшін. Шығыс славяндардың сөйлеу аппараты түркі үндестіктерін, әсіресе соңғы тілдік, яғни жуан дыбыстыларды өзгертпей дерлік қайта өндірді... Тюркизмдердің орыс тілінде сақталғандығының арқасында мен ежелгі қазақ және татар жұрнақтарының қалай аталғанын білдім, - деп еске алады О.Сүлейменов, - «Москвада оқыған жылдарымда Ленин кітапханасынан шыққаным жоқ. Қазақ сөздерінің көнелігін растайтын жаңа куәландыруларды үстін-үстін табумен болдым. Көптеген түркі тілдерінің жолы молынан болған екен. Орта ғасырлық түрік, азербайжан, ұйғыр, өзбек, татар жазбалары орта ғасырдың ұлы жазба ескерткіштеріне еніпті. Қазақтардың жайылым үшін күреспен

аулыққаны сондай өздерінің тарихта бар екенін білдіретін жазба куәліктер қалдыруға мұршалары болмапты. «Кошея» сөзіне кезіккенімше, ауызша сөздің мерзімі көрсетілмеді, сөйтіп Евразия бойынша көршілердің тілі қазақ сөзінің жас мөлшерін белгілеуге көмектесе алатындығын түсіндім» [2, 201-203].

Бұдан кейінгі бірнеше мақаласында О.Сүлейменов «Жырдағы» тас түйін мәселелердің бірі «харалужный» сөзін этимологиялық талдауға алады. 1963 ж. «Тмутаракань. Харалужные. Карня Жля» атты мақаласында ақын оны түркі ауыз әдебиетінде үлкен қылыш мағынасында қолданылатын «қара қылыш», «харалуж» сөздерімен байланыстырады. О.Сүлейменовтің ойынша, «Жырдың авторы оны осы мағынада еркінен тыс қолданған болуы мүмкін. Бірақ кейінгі мақалаларында автор өзінің бұл болжамынан бас тартып оның жаңа нұсқасын ұсынады. Өте қызықты дәлелдер жүйесін қолдана отырып «Жырдағы»: - «авар сауыттары», «литва сауыттары», «хин оқтары», «ляцк лақтырғыштары», «литва қылыштары» («шеломы аварские», «шеломы литовские», «стрелы хиновские», «сулицы ляцкие», «мечи литовские») т.б. тіркестерге тоқталады. Осы халықтардың қайсысы «харалужный» атауымен аталуы мүмкін деп зерттеушілерге ойтамыздық тастайды да өзі олардың ешқайсысына тоқталмай жаңа болжамын ұсынады. Ол бойынша «карляжные», «харалужные» сөздері - ежелгі орыстың «карлязы» сөзінің диалектілік формасы. Ежелгі Русьте «карлязы» деп Францияны, француздарды атаған. Демек, «харалужный қылыштары» - «француз қылыштары» болуы әбден мүмкін. О.Сүлейменов дәлел ретінде «Жыр» мен одан үш ғасыр кейін жазылған орыстың келесі бір ортағасырлық әдеби жазба ескерткіші «Задонщинада» кездесетін эпитеттерді салыстырады. «Задонщинаның» авторы «харалужный» терминін «фрянсь» деп аударады, «харалужный найзаларын» - француз найзалары деп нықтай түседі. Айта кететін жәйт, О.Сүлейменов жәдігерліктегі сөздерді талдағанда, олардың әрқайсысының қолданылуы жағдайларын да ескеріп отырады. Әрине, бұған қатысты О.Сүлейменовтің барлық болжамдарын үзілді-кесілді қабылдауға болмас. Бірақ мәселе болашақ зерттеушілер үшін қаншалықты ойтамыздық тасталып отырғандығында.

Зерттеушілердің көпшілігі «Жырда» кездесетін «босый», «бусово», «Скочи съ него босым вльком» немесе «поють время бусово» сөздерін IV ғасырда Солтүстік Қара теңіз жағалауын мекендеген славяндардың арғы тегі деп алынған ант тайпасының көсемі Бус, Божа корольдің есімімен байланыстырады [3, 115-320]. Ол

готт тайпасының көсемі Амал Винитарийдің қолынан қаза тапқан. Сондықтан зерттеушілердің көпшілігі «Жырда» айтылатын «готт қыздары» «Бустың заманындағы» жеңістерін аңсап жырлап отыр деп есептейтін. Алайда, О.Сүлейменовтің ойынша, XII ғасырдан тым әріде болған оқиғаның «Жырдағы» оқиғаларға ешқандай қатысы жоқ. «Жырдың» авторынан басқаларының оларды білуінің өзі күмәнді... 1962 ж. «Босый волк и напевы готских дев» атты мақаласында О.Сүлейменов «босый», «бусово» сөздерін қазақтың «босу», «босқын» - халықтардың жаппай қашып үдере көшу, босқынға айналу мағынасында түсіндіреді. О.Сүлейменовтің түсіндіруінде «гот» этникалық атау емес: скифтердің, печенегтердің, қыпшақтардың жиынтық атауы. Гректер олардың барлығын жиынтық атаумен «готтар» деп атаған. «Жырдың» авторы «гот» терминін гректік дәстүрмен көшпенділерге қатысты қолданылып отыр. О.Сүлейменов «гот» терминін осылайша қабылдай отырып, оны бүтіндей бір халықтар мен тайпалардың жаппай босуы, босқынға айналуымен байланыстырады. Ақын жырдағы:

«Готские красные девы выпеша
На бреже Синему Морю,
Звоня русским златомъ,
поют время Бусово

лелеют мечь Шароканю» - деген жыр жолдарын былайша түсіндіреді: 1106 ж. Рустің князі Владимир Мономах қыпшақ ханы Шаруканды талқандап, елдің тоз-тозын шығарып босқынға айналдырған. Гот-қыпшақтың ару қыздары сол заманды мұнды әуенге қосып отыр. Ал сол Шаруканның немересі Артықтың баласы - Кончак Русьпен соғыста жеңіске жетіп, сол жеңілістің кегін қайтарғандықтан: гот-қыпшақ арулары оны жырға қосып әндетуде. Сондықтан IV ғасырдағы ант князі Бустың бұған еш қатысы жоқ. Сонымен О.Сүлейменовтің пайымынша, «Жырдың» арқауы IV ғасырдың оқиғалары туралы емес XII ғасырдың нақты оқиғалары жөнінде болып отыр.

Аталмыш мақаласында О.Сүлейменов «Жырдағы», «посуху», «шерешіры» сөздеріне қатысты да өз болжамдарын жол-жөнекей айта кетеді. Зерттеушілер оны парсы тіліндегі қамал бұзар қару катапулт - «Тир и Черх» пен байланыстыратын. Алайда, О.Сүлейменов «тир и черх»тың XIII ғасырдың жазба деректерінде Шыңғысхан жорықтарына қатысты ғана кездесетінін нық дәлелдей кетеді. Оның өте сақ жорамалы бойынша «шерешіры» сөзінің қаруға еш қатысы жоқ. Олар

Шарукан ұрпақтары болуы мүмкін. О.Сүлейменовтің «Босқын бөрі және гот қыздарының «әуені» атты мақаласы қаншалықты даулы тұжырымдарына қарамастан негізгі бір мәселенің шешімін табуға жәрдемдесті. Атап айтқанда «шерешіры» сөзінің қаруға ешқандай қатысы жоқтығына байсалды дәлелдер келтіреді.

О.Сүлейменовтің өзіне тән ғылыми ізденістік ыждаһаттылығы мен шеберлігі 1968 жылдың 28 қыркүйегінде «Литературная Россия» газетінде жарияланған «Каяла өзені қайда?» мақаласынан да көрінеді. О.Сүлейменов - өзеннің қыпшақтық атауы «орыстану сатыларынан өтті және жаңа сапада Азов төңірегіннің картасында бар» деп түйеді. Бірақ, ондай өзен қазір атымен жоқ. Себебі, автордың ойынша бұл сөздің бастапқы атауы «Су - каяла» болуы тиіс. Өйткені, түркі тілдерінде гидроним «өзеннің аты + детерминативі» схемасы бойынша құрылады. Сондықтан түркілік Су - каяла сөзі өзенді білдірмейді, ол бір арнаға құйылып жатқан екі өзеннің арасындағы кеңістікті білдіреді. О.Сүлейменовтің ойынша, бұл атау «Жырдың» мәтініне Каяла өзені ретінде кіріп кеткен және орыстың тілдік ортасында бұл тіркес халықтық этимология үрдісімен басқаша ажыратылған: Суха-ялы-сухыялы-сухие ялы. Әрі қарай каяла атанғаны белгілі болып тұр. О.Сүлейменовтің мақаласында айтылған бұл болжамдар кезінде Азов төңірегіндегі жергілікті өлкетанушылар тарапынан қызу қолдауға ие болған еді. Жоғарыда айтылған гидронимдер төменгі Дон аймағынан табылып отыр.

Осы жылғы республикалық «Простор» журналының № 9 санында жарияланған «Синяя мгла и Синие молнии» мақаласында О.Сүлейменов жаңа зерттеушілік қырынан жарқырай көрінеді. Автордың теориялық және әдіснамалық жаңалығы сонда, ол «Жырды» образдық-бейнелілік жүйесі, оның поэтикалық ерекшеліктері тұрғысынан зерттейді. «Синяя мгла» тіркесіндегі «синий» сөзіне заттың түсін білдіріп тұрғандықтан, әдетте зерттеушілер назар аудармайтын. Ал «мгла» сөзін: «тьма», «туман», «туча», «облако» мағыналарында түсінетін. О.Сүлейменов бұл мәселеге кенет басқа қырынан келеді. Ақын бұл зат есімдердің бірде біріне «синяя» («көк») эпитетін қолдануға болмайтынын алға тартады. Ежелгі орыс тілінде де ондай эпитет жоқ. Екіншіден, ортағасырлық поэзиялық дәстүрде ой да, заттың түсі де ашық білдіріледі, екіұштылық, үстірттік немесе екіұдайылық дегенді білмейді. Демек «көк қараңғылық», «көк түнек», «көк найзағай», «көк тұман» сияқты тіркестердің болуы мүмкін емес. Ақынның ойынша, зерттеушілер «синяя мгла» сөз тіркесіндегі зат есім

«мгла» сөзімен шектеліп қалмай, керісінше сын есім «синий» сөзінің мағынасына мән беруі керек. О.Сүлейменов «Жырдағы» осы бір сын есімнің барлық қолданылуы аясын зерттей отырып («синее море», «синие молний», «синяя мгла») бұл сөздердің поэмада басқа мағынада қолданып тұрғанын ашты. О.Сүлейменовтің пікірінше, бұл сөздер бүгінгі «көк», «көгілдір» мағынасында қолданылып тұрған жоқ. Неғұрлым көне, бүгінде ол мағынада қолданылмайтын: «сияющий, сверкающий, искрящийся, блестящий, яркий» мағынасында қолданылып тұр. Сондықтан «көк теңіз» , «көк найзағай емес», «жалтыраған теңіз», «найзағай жарқылы» болып оқылуы тиіс. Ал «синяя мгла» сөзі «Жырдың» түпнұсқасында болды ма екен?» деп О.Сүлейменов заңды сұрақ қояды. Автор - бұл орайда тарихи фактілерге, жылнамалық куәліктерге, сөздің ежелгі формалары мен мәніне, мәтініне, кейбір палеографиялық мәліметтерге сүйене отырып кейінгі ғасырлардағы «Жырды» көшірушілердің қателіктеріне назар аударады. Соны болжамдар мен тың фактілердің ұзын-ұрғасын көрсетеді. О.Сүлейменовтің бұл мақаласының маңызы «Жырдың» көнелігін, түпнұсқалығын растауға сүбелі үлес қосқандығында.

1968 ж. О.Сүлейменовтің «Жорамалдауға бейіммін» [4] мақаласынан оның «Жырды» зерттеу барысында жаңа ғылыми ізденістік биіктікке шыққандағының куәсі боламыз. Автор дүниежүзілік тарихтың іргетасты мәселелеріне қарай ойысып өте қызықты жорамалдар жобасын жасайды. Автордың жорамалдары мынаған келіп саяды: біріншіден, бұған дейін әлемдік тарих ғылымында этникалық жағынан біртұтас деп есептелетін этрускілер бір тілді халық болған жоқ. Этрускі федерациясында басқа халықтармен бірге түркі және славян тілдес халықтар болуы мүмкін. Мақалада үш мәтін талданады. Екіншіден, О.Сүлейменов Этруриядан табылған ойын сүйектерінің жиегіндегі «и-ва-ест-орти-канус-уолоте» сөздерін талдауға жаңа қырынан келеді және онысы мейлінше нанымды шығады. Этрускологтар бұл тіркестердегі алғашқы әріптен кейінгі әрбір сөзге бір әріптің қосылып отырылғандығына назар аударған еді. Бұл сандардың атауы - әрбір әріптің саны белгілі бір санның символы деп есептелінетін. Бірақ сөз мағынасы жұмбақ қалды. О.Сүлейменовтің ойынша, этрускі жазғыштары «и-ва-ест-орти-канус-уолоте» сандық реті үшін бұрын түркі ойын сүйектеріндегі жазу дәстүрінде бар - «вар-ика-ес-торт-икаиус-уолоте» тіркестерін пайдаланған. Осындай әріптік-сандық принципті қарадүрсін

механикалық қолданудың нәтижесінде ол: и-ва-ест(т)орт(и)-каиус, уолоте-ге айналған.

О.Сүлейменов мұндай сәйкестікті кездейсоқ деуге болмайды деп есептейді. Сондай-ақ IV ғасырдағы Скандинавия руна жазуларына қатысты да соны пікірлерін жол-жөнекей айта кетеді. Оның ойынша, зерттеушілердің көпшілігінің оның түп тамырын бүгінгі Скандинавия елдері - швед, норвег, дат, фин т.б - халықтарының тілдерінен іздеумен шектелу дұрыс емес. IV ғасырда ғұндардың да Скандинавияға дейін барғаны тарихтан белгілі. Ақынның келесі бір болжамынан туындайтын ой түрткісінен «Қыш кітаптан» асып түскен фантазияға кенелеміз. Автор тарихи дерек атауынан мүлде жұрдай адамзаттың тарихқа дейінгі - Кіші адамзат дәуіріне өзінің ғана қолында бар құралдарымен бойлайды. Ақынның өзі айтқандай «адамзаттың табиғи тіл дәуіріне қатысты қазіргі ғылым үшін фантастикаға толы болжамдарын ұсынады. Адам тілінің алғашқы қатпарлары жануарлардың атауынан тұрды деген болжам айтылады. Тасқа қашалып бейнеленген мүйіз «бұқаны» білдірсе, төңкеріліп түскен мүйіз «сиырды» немесе «өлген бұқаны» білдіреді. Олжастың поэтикалық философиясы бойынша, жануарлардың атауы, осы жануарларды бейнелейтін таңбаларға ауыстырылғанда, сөз жасамының алғашқы қадамы басталған. Адам жер-жаһанға тарай орналасты. Олармен бірге ең алғашқы бір жерде пайда болған таңбалар мен белгілер - атауларымен бірге таралды. Бұл процеске қоршаған ортадағы басқа да ұқсас заттарды бейнелеу де тартылды. Ақынның жорамалынша, бір бірінен өте алыс тілдерді салыстырудың мүмкін болуы осы - **Бастаудан** басталады. Осылайша, осы жорамалымен О. Сүлейменов кеңестік тілтанудың атасы Н. Я. Маррдың тілдің глоттогониялық процесс (көмейлік) туралы қағидасына қарсы келген еді.

О. Сүлейменовті жақсы білетін зерттеушілердің көпшілігі оның немен айналысса да әрбір әрекеті, іс-қимылына айрықша мінез, ерен қылық тән екенін атап көрсетуден жалықпайды. Ақынның 1962 жылдан бастап республикалық «Простор» журналында және 60-жылдардың екінші жартысынан Орталық басылымдарда «Жырға» қатысты жарияланған мақалалары, атақты академиктер В. Ф. Соболевский [5], В. И. Стеллецкий [6], И. Г. Добродомов [7], А. Югов [8] және т.б. белгілі зерттеушілер тарапынан да қызу пікірталастартуызып, қоғамдық және ресми сипат алды. Қазіргі оқырмандар үшін айта кететін жәйт, кеңестік ғылым жағдайында белгілі академиктердің ешқандай

ғылыми атағы жоқ, қарапайым геолог-ақынның мақалаларына жарыса үн қосуының өзі тосын жағдай еді. Тіпті, ғылым докторларының диссертациялары, жекеленген монографиялары да мұндай пікірлер легін тудыра алмайтын. Бұл, әрине, «Жырдың» жаңа зерттеушісі ізденістерінің сонылығы мен көзқарастарының кеңдігінен еді.

Мысалы, В. И. Стеллецкий «бусово время» («босқын уақыт»), «гот», «напевы готских дев» («гот қыздарының әуендері») тіркестері бойынша О. Сүлейменовпен толығымен келіседі. Бірақ «босый» сөзін «босый волк» немесе «босови врани» тіркестерін де түсіндіргенде Стеллецкий оны «босу» сөзімен емес түркілік «бос» (ежелгі орыс тілінде де «бось - дьявол») сөзімен байланыстырады. Алайда, осы тұста Сүлейменовті В. Ф.Соболевский қолдайды. 1963 ж. «Простор» журналының №5 санында В. Ф. Соболевскийдің «Игорь полкі туралы жырдағы» Гот қыздары» атты көлемді мақаласы жарық көрді. Бұл О. Сүлейменовтің «Босқын бөрі және гот қыздарының әуендері» мақаласына жауап мақала еді. Автор «О. Сүлейменовтің «босу» ұғымына қатысты терең және өте қызықты лингвистикалық ізденістері «босый волк» сөзін түсіндіргенде оның бірінші бөлімі ғана бағалы» деп атап көрсетті, яғни Соболевский «время бусово» пікірлеріне қатысты О.Сүлейменовтің түсіндірмелерін қабылдамайды. Соболевский - Сүлейменовтің басқа да көптеген пікірлерді жаңа тұрғыда түсіндірулеріне қарсы уәж айтады. Бұған итермелеген Соболевскийдің «патриотизмі» еді. Дегенмен автор: «Жырды» зерттеу ісіне соншалықты жарқын да терең араласқан Сүлейменовтің ізденістерін және зымырап өтіп кеткен ғасырлардың қойнауына жаңаша қарауға мүмкіндік беретін біздің бауырлас қазақ тілін шын ниетпен қолдау керек. Оның ізденістері «Жыр» туралы зерттеу әдебиеттерін одан әрі, жаңа, әзірге жасырын жатқан материалдармен, оның ішінде қазақ, парсы, черкес және т.б тілдердің арасындағы материалдармен де байыта беруге болады деуге мүмкіндік береді. Бұл факті айрықша елеулі, өйткені қазірдің өзінде «Жырды» зерттеу «барлық материалдар пайдалынылып болғандықтан» тұйыққа тірелді дегенге саятын сарыуайымды үндер естіле бастады» [5, 226] деп мойындауы - «Жырды» зерттеуге қатысты дағдарыстық көріністерден хабардар береді.

Өкінішке орай, «бір шөкім тюркизмдер», «тюркизм дейтіндер» деген кекесінді тіркестерді қолданған «Жырдың» қарт зерттеушілерінің бірі А. Югов «Комсомольская правданың» 1968 ж.

23 қарашасындағы «Болат сынаның құпиясы» атты мақаласында: - «бір шөкімдей түркизмдердің табылуы өте елеулі факт. О. Сүлейменовтің «Көрінбейтін сөздер» - «Білуге құмарлық» мақалаларында осындай олжалар және олардың кең оқырман қауымы үшін маңызы туралы айтылады, сондықтан оларды құптау керек» - деп айта келіп, ең бірінші кезекте «XI-XV ғасырлардағы орыс қылыштарының батыс европалық тегі болғандығы» туралы О. Сүлейменовтің болжамдарымен келіспейді (әңгіме «Харалужные» сөзінің төркіні туралы болып отыр - Д.С.). Дегенмен автор, зерттеушінің өз қателігін мойындай білерлік ер мінезді қасиетінде атап көрсетеді [8].

О. Сүлейменовтің зерттеулеріне орай жазылған мақалалардың бірі 1968 ж. «Русская речь» журналының №6 санында жарияланған И. Г. Добродомовтың «Половцы и поля» атты мақаласы болды. Авторды О. Сүлейменовтің «половец» сөзі мен «Жыр» мәтініндегі көшірушілердің «қателерін» еркін оқуы, тарқату әрекеттері ызаландырады. Түркі тілін сөздік деңгейінде ғана білетін «түркітанушы» барлық түркі тілдерінің атынан сөйлей отырып, ғылыми әдебиетте таптаурын болған ескі дәйектерді алға тартады. Мақаласының соңында И. Г. Добродомов: «Игорь полкі туралы жырдың» тіліндегі шығыс сөздері сияқты маңызды да ірі тақырыптың «Комсомольская правда» газетінің беттерінде жеткілікті біліктіліксіз жарыққа шыққаны өте өкінішті» [7, 233], – деп орынсыз наразылық білдіреді.

Түйіндей келгенде, 60-жылдары О.Сүлейменов түркітануға қатысты соны мақалалар жариялап, мәселеге жаңа қырынан келді. Оның ғылыми мақалаларының сипаты мен мазмұны, оның осы жылдары - славист, түркітанушы, тарихшы, әдебиеттанушы, жаңа тұрпатты талантты лингвист ретінде әбден қалыптасқандығын көрсетеді. Дағдарысқа ұшырай бастаған «Игорь полкі туралы Жырды» зерттеу ісіне жаңа серпін берді. Ол өзінің «Аз и Я»-сына баяу да болса, дұрыс бағытта жылжып келе жатты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сүлейменов О. *Кочевники и Русь* // Простор. – 1962. – № 10. – С. 107-109.; *Босый волк и напевы готских дев* // Простор. – 1962. – № 11. – С. 108-112.; *Тмутаракань. Мечи харалужные. Карна Жля* // Простор. – 1963. – № 6. – С. 99-102.; *Слово о полку Игореве* // Литературная газета. – 1963, декабрь – 24.; *Синяягла и синие молнии* // Простор. – 1968. – № 9. – С. 80-93., «Невидимые слова», где река Каяла. Литературная Россия. 1968, сентябрь - 20., *О языке некоторых этрусских надписей. Лингвистические этюды* // Простор. – 1968. – №5. – С. 69-75.;

- Серебрянные писмена золотого воина: о древнетюркских письменах V-VIII вв*
// Техника молодежи. – 1971. – № 7. – С. 58-68.
2. Қожақиева Ш.Т., Қуздебаева А.Б., *Русская литература*. - Алматы: Мектеп, 2007. – 448 с.
  3. Иордан. *О происхождении и деяниях гетов*. Институт истории и Институт славяноведения АН СССР. - М.: Восточная литература, 1960. – 405с.
  4. Сулейменов О. *Склонен к предположению* // Простор. – 1968. – № 5. – С. 69-75.
  5. Соболевский В. Ф. *«Готские девы» в Слово о полку Игореве* // Простор. - 1963. - №5;
  6. Стеллецкий В. И. *Слово о полку Игореве*. – М., Просвещение, 1965.
  7. Добродомов И. Г. *Половцы и поле*. // Русская речь № 6.
  8. Югов А. *Тайна стального клинка* // Комсомольская правда. – 1968, ноябрь 23.

KAZAKİSTAN'DA DÜNDEN BUGÜNE TARİH EĞİTİMİ
HISTORY EDUCATION IN KAZAKHSTAN: PAST AND TODAY

Telli KORKMAZ*

Özet

Eğitimin bir parçası olan tarih öğretimi, diğer bilimlerden farklı olarak insan düşüncesinin, algısının, kültürünün ve sahip olduğu maddi-manevi değerlerinin oluşmasını sağlamaktadır. XIX. yüzyıldan itibaren Rus esaretinde yaşayan Kazaklar, her alanda olduğu gibi tarih eğitiminde de Rus eğitim ve kültürünün etkisinde kalmıştır. Bunun yanında, değişen ideolojilerin getirdiklerini de göz ardı etmemek gerekir. XX. yüzyılın evvelinde Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Kazakistan, Sovyet sisteminin uyguladığı tarih yazımı ve öğretimi kurallarına uymak zorunda kalmıştır. Türk halklarının ortak tarihini oluşturan Sakalar, Hunlar, Göktürkler gibi eski Türk devletleri Sovyet Kazakistan'ında uygulanan tarih ders kitaplarında yer almazken bağımsızlık sonrasında yeni araştırmalara da yer verilerek anlatıldığı saptanmıştır. Ayrıca Kazakistan tarihinde çok önemli yerleri olan Kenesari direnişi, Alaş Orda yönetimi, 1932-1933 açlık yılları vs. gibi tarihi olaylar Kazakistan'da tarih ders kitaplarında haklı yerini alarak objektif bir şekilde öğretilmektedir. Lakin bunun yanında, Sovyet dönemi ile bağımsızlık döneminin tarihçilik anlayışlarındaki farklılıklardan doğan çelişkilerin aradan geçen 25 yıllık zamana rağmen tamamen bertaraf edilemediği de görülmektedir.

Çalışmamızda Kazakistan Cumhuriyeti'nde bağımsızlıktan önce ve sonra uygulanan tarih eğitimi karşılaştırılarak bu süreçte yapılan değişikliklerin üzerinde durulacak, ayrıca ortak Türk tarihi açısından değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih Eğitimi, Türk Dünyası, Kazak, Sovyet Sistemi, Ortak Türk Tarihi, Kazakistan.

Summary

History teaching, which is a part of education, provides the formation of human thought, perception, culture, and material-spiritual values, unlike other sciences. XX. It had to comply with the historiography and teaching rules applied by the Kazakh Soviet system in the Soviet Union. Old Turkic states such as Sakalar, Huns and Göktürks, which make up the common history of the Turkic peoples, were found not to be included in the history textbooks applied in Soviet Kazakhstan, but after the independence, new researches were also mentioned. In addition, the Kenesari resistance, which constitutes the important events of the history of Kazakhstan, Alash Orda Administration, 1932-1933 Years of Hunger, etc. Are taught objectively in Kazakhstan history textbooks. In addition to this, it can be seen that the contradictions arising from the differences in the Soviet period and the historiography of the independence period can not be totally eliminated in spite of the past 25 years. In our work we will compare the history education applied before and after

* Yrd. Doç. Dr. Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

independence in the Republic of Kazakhstan, also Common Turkish history Evaluations will be made.

Key Words: History Education, Turkic World, Kazakh, Soviet System, Common Turkic History, Kazakhstan.

Giriş

Türk Cumhuriyetleri geçtiğimiz sene bağımsızlıklarının 25. yılını kutladılar. Çeyrek asırlık bağımsızlık yılları bu ülkeler için aynı zamanda bir değişim süreci olmuştur. Yönetim, ekonomi, kültür, sanat, sosyal yaşam, eğitim, teknoloji, ilim vs. gibi alanlarda yaşanan değişimler ve gelişmeler göğsümüzü kabartmaktadır. Bu değişimler doğal olarak tarih ilmi ve tarih öğretimi alanlarında da göze çarpmaktadır. 1917 Ekim Devrimi'nden ve Sovyet cumhuriyetlerinin oluşumundan sonra bütün SSCB ülkelerinde benzer içerikli Marksist-Leninist ideolojiye sahip bir tarih öğretimi söz konusu idi. Türk halklarının ortak tarihini oluşturan Sakalar, Hunlar, Göktürkler gibi eski Türk devletleri neredeyse müfredatlarda hiç yoktu. SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını elde eden Türk cumhuriyetlerinin tarih kitaplarında ortak Türk tarihinin öğeleri haklı yerini almaya başladı. Tarih eğitimi ve öğretiminde değişimlerin yaşandığı Türk cumhuriyetlerinden biri de Kazakistan Cumhuriyeti'dir.

Kazak topraklarında Rus istilasıyla birlikte başlatılan Ruslaştırma siyaseti SSCB döneminde sistemli biçimde ilerletilmiş ve büyük ölçüde başarıya ulaşmıştır. Kazakistan'da değişimler aslında 1980'li yıllarda Kazakçanın milli dil olarak önemini yitirmesi ve unutturulması karşısında yaşanan uyanış ile başladı. Devamında ise SSCB'nin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığını elde etmesi olaylarından sonra dil ve tarih eğitiminde bir takım değişiklikler yapıldı. Uyanan tarih bilincinin etkisi ile artık Kazak halkı geçmiş devirlerini gerçekçi açıdan ele alınması gerektiğini kavradı.

Çeyrek asırlık bağımsızlık sürecinde Kazakistan eğitim sisteminde yapılan önemli değişiklikler, doğal olarak her alanda müfredat değişimini zorunlu kılmıştır. Tarih öğretiminde de hem ortaokul, lise düzeyi müfredatlarda, hem de üniversitelerde okutulan kitaplarda önemli ölçüde değişiklik yapılmıştır. Bu hususta Kazakistan tarihçilerinin çalışmaları takdire layıktır. Козыбаев М.; Историография Казахстана: уроки истории. - Алма-Ата, Рауан, 1990, E.Z. Kabıldinov, A. T. Қауырбайева, В. Ǵ. Аяған, М. J. Шеймерденова, Seyden Joldasbayev vs. tarihçilerin hazırladığı ders kitaplarını değerlendirmemek mümkün değil. Günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti'nin okullarında okutulan tarih ders kitaplarındaki konular 25 sene önce hiç öğretilmiyordu veya farklı açılardan izah

ediliyordu. Tarih ilmindeki bu değişimleri sadece ders kitaplarında değil, tarihi araştırmalarda, monografilerde, keza tarih ilmini etkileyen ilim dalları olan arkeolojide, etnolojide, antropolojide vs. görmek mümkündür.

Bu çalışmada daha çok bağımsızlık öncesi ve sonrasında, Kazakistan'da tarih öğretimi karşılaştırılarak incelenmiştir.

Bağımsızlık Öncesi Kazakistan Tarihinin Öğretimi

Tarih ilmi bir milletin birlik ve beraberliğindeki en önemli yapı taşlarından biridir. Tarihi öğretmek, onu bilmek öğrenmek kadar önemlidir. Çünkü tarih öğretimi, vatandaşlık bilinci oluşturma ya da iyi vatandaş yetiştirme yolunda en fazla istifade edilen öğretim alanıdır. Özellikle ilköğretim ve lise dengi okullarda okutulan tarih kitapları, neredeyse bütün toplumun tarih algısını şekillendiren materyallerdir. Bu gerçeğin bilincinde olan Sovyet idareciler, tarih bilimine ve tarihçilere önemli misyon yüklemişlerdi. Öncelikle, Sovyet yönetimi Çarlık Rusya'sının Rus olmayan halklara karşı yürüttüğü asimilasyon politikalarını tarih ve kültür alanında devam ettirmişlerdir. Bir Sovyet ulusu inşa etmeyi amaçlayan bu sistem, halklar arasındaki dil ve dini ayrılıkları "Sovyet kardeşliği" çatısı altında birleştirerek yönetmeyi hedefliyordu. Dolayısı ile Sovyet ulusunu teşkil edecek olan halkların yeni tarihsel hafızaya ihtiyacı vardı. Bu ise yalnız yeni tarih kurgusu ile mümkün olabilirdi. Ancak bu şekilde komünist ideolojisi devamlılığını ve bütünlüğünü koruyabilecekti. Nitekim, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra yeni iktidar Rusya'da yürüttüğü Sovyetleştirme siyasetini tarihçilik, tarih eğitimi ve tarih yazımı alanında sistemli olarak devam ettirmiştir. İlk aşamada Marksist-Leninist bir düşünceye sahip yeni tarihçilerin olmaması nedeniyle Çar döneminden kalma kendi tabirleri ile "burjuva tarihçilerine" çalışmalarını devam ettirmeleri konusunda engel olmamışlardır. Fakat sonra kurulan Sosyal Bilimler ve Tarih Enstitülerinden yetişen tarihçiler onların yerini almaya başlamıştır.

8 Aralık 1930 yılında Komünist Akademisi Tarih Enstitüsü'nün parti toplantısında, Sovyet tarih biliminin başında olan Pokrovski, Sovyetler Birliği'nde tarihçilere düşen görevi şu şekilde açıklamaktaydı: "*Tarih alanındaki mücadele, partinin esas hattı için yürütülen mücadeledir... Bu iki mücadele arasında kırılmaz ilişkiler mevcuttur. Onları ayırmak mümkün değildir... Tarih bu siyasi mücadelede büyük silahtır... Tarih diğerlerine nazaran önemli siyaset bilimidir. Geçmiş siyaset tarihi ile bu günün siyaset tarihi arasında bir bağ vardır. Tarihi bu politikadan ayırmak mümkün değildir. Tarihin başka düşüncesi olamaz*" (Ağayev, 2006, 84).

Böylece, Sovyet sistemi, kurduğu yeni Sovyet cumhuriyetlerinin tarihlerinin yazılmasını sağlamıştır. Bu aşamada ilk olarak Kazakistan SSR tarihi hazırlanıp yayınlanmıştır. 1943 yılında Almatı'da basılan bu eser A. M. Pankratova, B. D. Grekov, N. M. Drujinin, Ermukhan Bekmahanov, Alkey Margulan, Muhtar Avezov, Esmagambet İsmayılov gibi Rus ve Kazak tarihçiler tarafından hazırlanmıştır (Abdulvahap Kara, 2016, 15). Sonraki yıllarda benzer çalışmalar diğer Sovyet cumhuriyetlerinde de yayımlanmıştır.

Kazakistan'da tarih eğitimi genel olarak; 6. sınıflarda Eskiçağ tarihi, 7. sınıflarda Ortaçağ tarihi, 8. sınıflarda 18. yüzyıldan 1914'e kadarki dönem, 9. sınıflarda 20. yüzyıldan günümüze kadar yaşanan tarihi olaylar, 10. sınıflarda ise kültür ve medeniyet tarihi şeklinde uygulanmaktadır. Bu programlara Türk tarihi açısından bakacak olursak, Eski çağ veya kadim devirler Türk tarihi dediğimizde aklımıza ilk İskitler gelmektedir. Lakin Sovyet yıllarında İskitlerle ilgili sadece Kazakistan'da değil, bütün Türk dünyası devletlerinde kitaplar, araştırmalar ve ders kitapları tamamen farklı konularla doldurulmuştu. İskitlerle ilgili ise Alan, Pers ya da düşman, onlara karşı savaşılması gereken yabancı, barbar bir kavim olarak bahsedilmekteydi. Ders kitaplarında Massagetler ve Sakalar daha çok vahşi ve barbar olarak tanıtılıyordu. Bu dersliklerde onlarla ilgili, savaş esnasında ilk öldürdüğü kişinin kanını içtikleri, her öldürülen düşmanın kafasını kesip krala sunmaları, düşmanın kesilen ellerinden zırhlar yapmaları, öldürülen kişinin kafasından kadeh yapıp içine düşmanın kanını dökerek içmeleri, yine çıkartılan bu kafa derisini atın başına takmaları, kesilen kafaların sayısına göre kraldan birçok ödüller almaları ve kanla doldurulmuş büyük bir kazandan bir bardak kan içerek sefere çıkmaları gibi bilgiler yer almaktaydı (Kapar, 2016, 246).

Sovyet Kazakistanı'nda da tarihi olaylar farklı başlıklar altında verildiği gibi uygulamada da ideolojik bir bakış açısı ile anlatılmaktaydı. Yalnız 1969-1970 yıllarında K. A. Akişev önderliğinde Almatı'nın doğusuna 50 km uzaklıktaki Esik (Issık kurganı) Kurganı'nda (Daniyarova, 2009, 19) yapılan arkeoloji kazılarında sonra Kazakistan tarihi ile ilgili yazılmış bütün ilmi eserler değiştirildiği gibi ortaöğretim ders kitaplarında da önemli değişiklikler yapılmıştır. Kurganda bulunan Altın Elbiseli Adam diye tabir ettiğimiz Saka şehzadesinin (Tigin) altın giyim kuşamının fotoğrafları ve bulgularla ilgili açıklamalar 7, 8, 9. Sınıf ders kitaplarına yerleştirilmiştir. Kazılardan elde edilen bulgulardan yola çıkılarak Sakaların sosyal ve kültürel hayatlarının anlatıldığı bu dersliklerde, Türk tarihi açısından öneme sahip gümüş çanak üzerindeki runik satırlar konusunda

Kazakistan'daki insanların yazı tarihlerinin çok eskiye dayandığı söylenmektedir (Bekmahanova, 1985, 9). Fakat göçebelerin kökenlerine değinilmediği gibi Altın Elbiseli Adamın da kökeni konusunda hiçbir şekilde fikir belirtilmemektedir.

İskit, Saka, Usun gibi atlı-göçebe ve göçebe kavimlerin Türk kağanlığının hakimiyeti altına girdiği anlatılan bu ders kitaplarındaki Türk Kağanlığı ya da Batı Türk Kağanlığından kasıt Türkiye literatüründeki Göktürk devletidir (Bekmahanova, 1991, 11). Türk tarihi açısından en önemli yapı olan Göktürk devleti ve Oğuzlar materyalist düşüncenin ürünü olan bu dersliklerde “Kazakistan bölgesinde kurulan eski feodal devletler” başlığı altında izah edilmektedir (Bekmahanova, 1991, 15).

Bağımsızlık öncesi ders kitaplarında göze çarpan konulardan biri de Kazakistan'ın Rusya tarafından işgali sürecidir. İdeolojinin veya baskının etkisinde kalan tarihçiler, Sovyet kardeşliğinin tarihini olabildiğince geriye götürmeye çalışmışlardır. Ancak bu şekilde Sovyet kardeşliğini pekiştirebilirlerdi. Çünkü yakın dönemde çarlık rejiminin yaptığı kanlı olaylar Kazak halkının hafızasında derin izler bırakmıştı. Haksız işgal ve savaşlar üzerinde Sovyet kardeşliğini tesis etmek imkânsızdı. Bu nedenle Kazakistan'ın işgali yeni tarih anlayışına göre yazıldı ve buna istinaden de öğretildi.

Hazırlanan ders kitaplarında “Kazakistan'ın Rusya'ya Katılması” başlığı altında ilhak süreci tamamen “Sovyet kardeşliği” temellerine dayandırılarak öğretildi. Örneğin, 7-8. Sınıf ders kitaplarında konu şu şekilde izah edilmektedir; “Doğu'dan Cungarların yapmış olduğu saldırılar, güneyden Hive feodallerinin vermiş olduğu zararlar sebebiyle XVIII. yüzyılın başlarında Kazakistan'ın durumu oldukça ağırlaşmıştı. Bu duruma İran Şahı'nın baskısı da eklenince durum iyice zorlaştı. Bu süreçte Kazaklar ile Ruslar arasında ilişkiler güçlenmeye başladı. Bu ilişkiler Kazak Hanlarının Rusya'dan himaye istekleri ile sonuçlandı Ebulhayr” (Süleymanov, 1970, 56) Burada kanlı çarpışmalarla, mücadelelerle gerçekleşen Rus işgali dönemi ve gerçek tarih görmezden gelinerek, gönüllü katılımdan bahsedilmektedir.

Oysa tarihi bir olay olan Kazak cüzlerinin Rusya'ya birleştirilmesi Kazak ve Rus tarihçiler tarafından bilinen inkar edilemez bir gerçektir. Küçük Cüz Hanı Ebulhayr Han'ın 1730 yılında Rus çaricesi Anna İvanovna'ya himaye arzusu ile gönderdiği iddia edilen mektup Sovyet tezinin esasını teşkil etmiştir. Ebulhayr Han mektubunda; “... İtaatimizdekiler ile... Orta ve Küçük Cüz Kazak halklarıyla birlikte sizin hizmetinizdeyiz ve sade halkla birlikte himayenizi talep ediyoruz...” diyordu

(Doğan, 2015, 242). Yani burada dış düşmanlara (Kalmuklar) karşı himaye edilme ricası söz konusu. Kazakların Rusya tabiiyetine alınma isteği söz konusu değildir. Burada himaye ve tabiiyet kelimeleri üzerinde politik oyunlar yapıldığı açıkça gözükmemektedir. Akabinde yani, 1731 yılında Anna İvanovna Ebulhayr Han'a hâkimiyetindeki Kazakların Rusya tabiiyetine alındığını ifade eden bir mektup göndermiş ve Tевкеlev'i elçi göndererek durumu resmileştirmiştir (Hayit, 1987, 133). Ebulhayr Han ve birkaç Kazak Bey'inin Rusya'nın himayesini istemesi Kazakların gönüllü olarak Rusya'nın ahalisi ve bir parçası olduğu anlamına gelmez. Nitekim Kazak topraklarının Rusya'nın genişleme siyasetinde önemli olduğu I. Petro tarafından kaydedilmişti. Rusya'nın genişleme siyasetini başlatan I. Petro, Kazak Ordalarını Asya'nın kapısı ve anahtarı adlandırarak onların mutlaka Rusya himayesine alınmasının zorunluluğunu vurgulamıştır (Hayit, 2004, 49).

Ortaokul müfredatlarında ve o dönemde yazılmış tüm Kazakistan SSR Tarihi kitaplarında, Ebulhayr Han'ın Çariçeye yazdığı himaye mektubu üzerinden işgaller, Kazakistan'ın Rusya'ya gönüllü bir şekilde katılımı olarak açıklanmıştır. Karışık mücadeleler arasında kalan Kazaklar için Rusya "kötünün iyisi" yani az zararlı çıkış yolu olarak gösterilmekteydi (İstoriya Kazahskoy SSR, 1943, 112). Rus işgali başladıktan sonra Kazakların bozkırlarda Rusların yayılmasına karşı Sultan Kenesari, Sırım Batur, İsatay Tayman gibi önderlerin hürriyet yolundaki mücadeleleri basit bir isyan ve ayaklanma olarak değerlendirilmiştir.

Bukey Han önderliğinde Küçük Cüz'den ayrılarak Ural ve Volga arasındaki bölgede yerleşen halkın İsatay Tayman önderliğindeki mücadele hareketi "1836-1838 yıllarında Bukey Hanlığında İsatay Tayman ve Mahambet Utemisov önderliğinde köylü ayaklanması" şeklinde ele alınmıştır. Bu isyanın hanlık rejimine karşı yapıldığı anlatılarak baskıcı rejimin zorlukları çarlık rejimi ile karşılaştırılmış ve kardeş halkların aynı sorunlardan mustarip olduğuna vurgu yapılmıştır (Bekmahanova, 1991, 85). Rusların Kazak yurtlarını ele geçirip yayılmasına ve Kazaklara ettiği zulümlere karşı halkı kendi etrafında birleştirerek işgallere son vermeyi hedefleyen Kenesari Kasımov önderliğindeki mücadele ise "1837-1847 yıllarında Kenesari Kasımov'un feodal-monarşi hareketi" konu başlığı altında izah edilmiştir. Burada Kenesari Kasımov hareketi Kazak aristokrasisinin tepkisi olarak değerlendirilerek onun esas amacının bütün Kazak Cüzlerinin Hanlık yönetiminde birleştirmek olduğu anlatılıyor. Yalnız çar yönetiminin kabul etmemesi üzerine Kasımov'un İngilizlerin desteklediği Orta Asya hanlarına güvendiğinin altı çizilmektedir. Bu

durumun ise Kazakistan'ın Rusya'dan ayrılmasına katkı sağlayacağına vurgu yapılarak çar yönetiminin karşı hamleye geçmesi haklı gösterilmiştir (Bekmahanova, 1991, 89). Sovyet tarihçiliğinde Rusya, eğitimin, medeniyetin ve gelişimin kaynağı, Rus dili ise bu yolun anahtarı olarak anlatılıyordu. İstisnasız bütün halkların ve Kazakların Rusya tabiiyetine girmesi ilerici bir hareket olarak değerlendiriliyordu. Özellikle Rusya'da Aralık 1825'te çıkan isyan katılımcılarının (dekabristler) Sibirya'ya sürgüne giderken yol üzerindeki Kazakistan'da biraz yaşamalarının Kazak kültür ve medeniyetinin gelişimine önemli etkisi olduğu vurgulanıyor (Bekmahanova, 1991, 91). Kazaklardan vergi toplanmasına rağmen Rusya devletinin üzerine düşen bütün görevlerini yaptığı anlatılıyordu. Kazakistan'ın Rusya'ya katılması ile tarım ve ticaretin gelişmesi, yolların köprülerin yapılmasından bahsediliyordu. Bütün bunlara ek olarak Rusya'nın Kazakları dış güçlere karşı koruduğu önemli bir şekilde vurgulanıyordu (Kazak SSR Tarihi. VII-VIII Klas, 1980, 56).

Bağımsızlık öncesi ders kitaplarında dikkati çeken diğer bir konu ise Kazak-Rus halklarının dostluğunun tarihsel derinliğe dayandırılması meselesidir. Bunun için tarihçiler tarafından, her iki halkın yabancılara karşı birlikte yaptığı savaşlar ön plana çıkarılmıştır. Bu halklar arasında irtibatın ticari ilişkilerle başladığını ifade eden Sovyet tarihçiler, Kazak-Rus ilişkilerini ve keza dostluğunu kadim tarihe dayandırıyorlardı. Dersliklerde ise Kazakistan'ın Rusya tabiiyetine girmesinin bu dostluğun pekişmesine katkı sağladığı anlatılıyordu. Batı Sibirya'nın Rusya'ya katılmasının Kazakistan ile Rusya arasındaki dostluğun bugüne kadar gelmesini sağladığı söyleniyordu. Ayrıca bu ilişkiyi geliştirmek adına Rusya'nın Tara nehri kıyısına bir kale inşa ettiği ve bunun sayesinde ise Kazakların dışarıdan gelecek saldırılara karşı korunmuş olduğu izah ediliyordu. Hatta Türkistan'ın işgali meselesinde önemli bir dönüm noktası olan Kazan Hanlığının çöküşü ve Rusya tarafından alınmasının Rusya-Kazakistan ilişkilerini pekiştirdiğinden bahsediliyordu (Kazak SSR Tarihi. VII-VIII Klas, 1980, 33). Bunun dışında Ruslarla yerli halkların dış düşmanlara karşı birlikte verdikleri mücadeleler ön plana çıkarılmaktaydı. Moğollara, Hanlara, Beylere, feodallere karşı verilen mücadeleler, sonrasında Napolyon'a karşı Rus ve Rus olmayan halkların kahramanca savaşları, I. ve II. Dünya savaşları tarihçiler için "Sovyet kardeşliği ve dostluğu" konusunda kullanılan önemli tarihi olaylardı. Geçmiş bu şekilde ideolojik anlatım ve yargılarla okul programlarına yansıtılmak, öğrencilerin yanlış düşüncelere sahip olmasına sebep olmuştur. Oysa bunun pedagojik açıdan eğitim politikalarında arzulanan hedefler arasında olmaması gerekir.

Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Tarihinin Öğretimi

15. yüzyılda Kazak Hanlığının kurulması ile tarih sahnesine çıkan Kazaklar, Türk tarihinin önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Ortaçağın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti Batı Türklüğünün, Timur İmparatorluğu ise Doğu Türklüğünün belirleyicileri ve sembolleri olmuş iken Timur Devleti'nin çöküşünden sonra Doğu Türklüğü Kazan, Kırım, Özbek, Kazak, Hokant, Hive, Buhara vs. gibi hanlıklara bölünmüştür. Kazak Hanlığı da bu aşamada kurulan hanlıklardan birisidir. Sonraki süreçte bu hanlıklar ayrı ayrı bağımsız ve özerk cumhuriyetler olmuşlardır. Batı Türklüğünü birleştiren Osmanlı devleti ise 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın giderek artan baskısı altında kalmış ve 19. yüzyılda parçalanmıştır. 20. yüzyılda sadece Anadolu'daki Türkler bağımsız bir ülke kurmuşlardır. Hazindir ki, diğer Türk toplulukları Rusya, Çin, İran, Irak gibi ülkeler içerisinde kalmıştır. 1990'lı yılların başına gelindiğinde Doğu Türklüğü, bölgede değişen dengeler ve S S C B 'nin dağılmasıyla bağımsız ülkeler haline gelmiştir (Andican, 1996, 125-127).

Bugün dünyada birçok bağımsız Türk Cumhuriyeti vardır. Özerk cumhuriyet, bölge ve toplulukların sayısı da oldukça fazladır. Bu sebeple *Türk Dünyası* ifadesinin kesin çizgilerle tanımlanamadığı söylenebilir. Ancak, bugün bir *Türk Dünyası* gerçeği kabul görmektedir.

SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsız olan Türk cumhuriyetlerinden birisi de Kazakistan'dır. Tarihi süreçte bir takım siyasi olaylara sahne olan Kazakistan bağımsızlığını 16 Aralık 1991 tarihinde ilan etmiştir (Kozıbayev, 2013, 557). Bu tarihten itibaren uluslararası kuruluşlarda Kazakistan Cumhuriyeti haklı yerini almıştır. Her milletin ve devletin geçmişinde olduğu gibi Kazakistan devletinin de tarihi acı-tatlı olaylarla doludur. Fakat ideolojik değişimler devletin ve milletin tarihinin objektif bir şekilde öğretilmesini engellemiştir. Sovyet sisteminin tarih yazımı ve tarihçiliği istikrarlı gözükse de yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çar rejiminin uyguladığı Ruslaştırma siyasetinin bir benzeri olduğu yapılan yayınlar ve uygulamalarla ispatlanmıştır. Hatta 1991, 1995, 1998 baskılı ders kitaplarında aynı üslubun devam ettiği tespit edilmiştir.

Günümüzde orta öğretim tarih eğitiminde 6. sınıfta Sakalar, Hunlar, Üysinler anlatılmaktadır (Sadıkov, 2011). 7. sınıflarda Ortaçağ Kazakistan Tarihi kitabında Türk Kağanlığı, Batı Türk Kağanlığı, Oğuz Memleketi, Kumuklar anlatılmaktadır. Ayrıca Altın Orda ve Devletleri, Nogaylar, Timurlu devleti, Kazak Hanlığı gibi konular da detaylı bir şekilde izah edilmektedir (Joldasbayev, 2012). 8. Sınıflarda 18. yüzyıllardan 1914 yılına kadar olan tarihi olaylar anlatılmaktadır. Kazakistan tarihinin önemli

sayfalarını teşkil eden bu yıllar öğrenilmesi gerekli olduğu kadar öğretmesi de zor bir zaman dilimidir. Nitekim, Kazak Hanlığının parçalanması bölgelerin Rus hakimiyetine girmesi, yer yer yaşanan halk isyanları, Kalmuklarla (Cungarlar) mücadeleler, Abılay Han, Bökey Han yönetimleri, Rus işgaline karşı Kasım Kenesari başkanlığındaki mücadele tarihi gibi hadiseler bu zaman diliminde yaşanan tarihi olaylardır (Kabuldinov 2012). 20. yüzyılın başlarından günümüze kadar yaşanan tarihi olayların anlatıldığı 9. Sınıflarda, Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Alaş Orda yönetimi, 1916 bağımsızlık mücadelesi, Açlık ve Represiya, I. ve II. Dünya Savaşları, Ekonomik kalkınma, Sovyet dönemi Kazakistan'da Medeni gelişmeler ve bağımsızlık yılları anlatılmaktadır (Ayağan 2013). 10. sınıflarda ise Kazakistan tarihinin eski çağlardan, taş devrinden XX. yüzyıla kadar olan süreçte bölgenin kültürel gelişimi izah edilmektedir. Arkeolojik buluntular, Saka medeniyeti, Oğuz, Kıpçak kültürü, Tonyukuk ve Kaşgarlı Mahmut gibi Türk büyüklerinin bıraktığı eserler, mimari, milli miras ve medeni gelişmeler detaylı bir şekilde incelenmektedir (Joldasbayev, 2010). Hâlihazırda Kazakistan'da tarih, okullarda kronik olarak bu şekilde öğretilmektedir. Tarih eğitiminde istifade edilen müfredatlarda gerek konu anlatımında, gerekse eğitim yöntemlerindeki değişimler gözle görülür niteliktedir. Nitekim Sovyet dönemi kitaplarından seçilen kısımların şimdi okutulan müfredatlarla karşılaştırılması duruma açıklık sağlayacaktır.

Eskiçağ Kazakistan tarihinin önemli bir kısmını teşkil eden Sakalar İskitler, arkeolojik bulgular, Altın Elbiseli Adam konularının anlatımında Sovyet yıllarında basılmış kitapların hiç birinde etnik köken konusunda her hangi bir ifadeye yer verilmezken, şimdi Kazak halkının ataları şeklinde değerlendirilmektedir. Bu konuların işlendiği 6. Sınıf tarih kitaplarındaki; Yedisu bölgesi “sivri şapkalı sakaların” yoğun yerleştiği bölge olmuştur. Bu “sivri şapkalı saka” adı uzun süre kullanıla gelmiştir. Daha düne kadar Kazaklar kendilerinden “sivri şapkalı Kazaklar” olarak bahsederlerdi” şeklinde ifadeler yer verilerek Kazak halkının kökeni Sakalara bağlanmaktadır (Sadıkov 2011, 61). Hatta “Altın Elbiseli Adam” adlandırdığımız arkeolojik bulgu hakkında bilgi veren paragrafin sonunda, “Savaşçı Saka tayfaları Kazak halkının esas kurucularıdır” cümlesi ile Kazak halkının atalarının Sakalar olduğuna vurgu yapılmıştır (Sadıkov Tokmuhammed, 2011, 83).

Kazakistan'ın Rusya tarafından işgali veya Kazakistan'ın Rusya'ya katılımı olayının anlatılmasında da önemli değişimlerin olduğu tespit edilmiştir. Nitekim, “Sovyet vatandaşı” yetiştirmeyi amaçlayan rejim, tarihi olayları bu açıdan değerlendirdiği gibi, öğretimini de aynı amaçla

planlamıştı. Bu nedenle, SSCB'nin dağılmasından sonra bütün Türk cumhuriyetlerinde ve Kazakistan'da tarih eğitimi ve tarih ilmi bir takım sorunlarla yüz-yüze kalmıştır. Tarih eğitiminin sorunları konusunda Salih Özbaran, içerik, yöntem ve amaç gibi üç ana başlığa işaret ederek, lise ve üniversite öğrencilerine tarih olarak neleri, nasıl ve ne maksatla öğreteceğimizin dikkate alınması gerektiğini vurgular (Özbaran, 1992, 127). Bağımsızlık sonrasında diğer Türk cumhuriyetlerinde tarihin öğretilmesi konusunda, amaç ve içerik kesinlikle değişmiştir, yöntem ise süreç gerektirmektedir. Bu bağlamda, Kazakistan tarihinin önemli bir dönüm noktası olan Kazakistan'ın Rusya'ya bağlanması olayının anlatılmasındaki ifade ve amaç bağımsızlık sonrasında ideolojik prensiplerden arınarak değişmiştir. Gönüllü bir katılımdan bahseden Sovyet tarihçiliğinin aksine, şimdi kitaplarda olayın Rus işgali olduğu izah edilmeye çalışılmaktadır. 8. sınıf müfredatlarındaki Küçük Cüz Hanı Ebulhayr Han'ın 1730 yılında Rus çarçesi Anna İvanovna'ya himaye arzusunu bildirdiği mektubun ve bunu takip eden olayların anlatıldığı paragrafın sonunda, "... *bu Kazak Hanlığının Rusya imparatorluğuna bağlanmasında bir başlangıç idi*" diyerek, Rusya'nın siyasi planlarına dikkat çekilmektedir (Kabuldinov, 2012, 30).

Bağımsızlık sonrası önemli değişimlerin yapıldığı bir diğer konu ise Rus istilasına karşı yapılan isyanların ve hürriyet mücadelelerinin anlatımıdır. Sultan Kenesari, Sırım Batur, İsatay Tayman isyanları gibi yukarıda bahsi geçen mücadeleler artık basit bir isyan şeklinde değil, halk kurtuluş isyanı veya ulusal kurtuluş isyanı olarak anlatılmaktadır. Genellikle ana sebebi arazi kıtlığı olan bu isyanların sebepleri izah edilirken, "... *Çar hükümeti Kazakların ezeli topraklarına askeri birlikler yerleştirip yer, tütün, yol vergisi gibi vergiler almaya başladı. Kazaklar kendi topraklarını kiralayarak kullana biliyorlardı. Çar hükümetinin askeri birlikleri Kazak köylerine saldırılar yapıyor ve halka göz açtırmıyorlardı.*" gibi ifadelerle bu toprakların Kazakların ata toprakları olduğuna vurgu yapılıyor (Kabuldinov, 2012, 129). Sultan Kenesari ve onun mücadelesinin Kazak tarihindeki yeri ve önemi konusunda ise, "... *Kazak halkının yetenekli askeri komutanı olan Kenesari Kasımoğlu üç cüzü kendi etrafında birleştirerek Kazak halkını özgürlük ve bağımsızlık yolunda mücadele etmek için harekete geçirdi. Onun kurtuluş isyanı başarısız olsa da, Kazak halkının hafızasında ebedi kaldı.*" şeklinde değerlendirilerek halkın bağımsızlık yolundaki ortak mücadelesinin altı çiziliyor (Kabuldinov, 2012, 138).

Kazak halkının milli mücadelesinin en önemli tezahürü olan Alaş Orda hareketi, yaptırımları ve önderleri konusunun da müfredatlarda hak ettiği şekilde anlatıldığı görülmektedir. Alaş Orda yönetimi ve daha sonra onun Sovyet hükümeti tarafından baskı ile fes edilmesi 9. sınıf müfredatlarında şu şekilde anlatılmaktadır; “*Resmi kaynaklardaki Bolşeviklerin, milletlerin kendini yönetme hakkı ile ilgili yayınlarına umut eden Alaşordalılar 1920 yıllarının başında bu durumun gerçekleşme ihtimaline inanmışlardı. Fakat Alaş Özerk Devleti'nin başındakiler, Sovyet hükümetinin güvenini kazanamadılar. Bolşevik partisi pozisyonlarının güç kazanmasıyla birlikte başka hareket temsilcilerini yok saymak, hatta onları dışlama taktiğine geçtiler. Alaş hareketi üyeleri ekonomik dairesi çalışanları Sovyet kurumlarındaki görevlerinden azledilmiştir. Partinin herkesçe bilinen lideri Alihan Bökeyhanov'un görevine son verildi. M.Çokay yurtdışına gitmek zorunda kaldı. Totaliter rejimin güçlenmesiyle yavaş yavaş Alaş hareketiyle bağlantılı olanları siyasi takibe alma arttı. Aydın kesimin en üst düzeyi, milli kültürün simaları birer birer yok edilmiştir.*” (Ayağan, 2013, 77)

Sovyet döneminde yaşanan tarihi olayların büyük çoğunluğu 9. sınıf müfredatlarında anlatılmaktadır. Orta öğretimde, Kazakistan Tarihi isimli ders kitaplarının yanında dünya tarihi de öğretilmektedir. Bu program içerisinde dünyada kurulan büyük devletler kronolojik olarak anlatılmaktadır. Bu kitaplarda Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti ile ilgili bilgilere de geniş yer verilmiştir.

Sonuç

Yapılan araştırmalar sonucu milletin hafızasının karşılaştığı en ciddi tehlike olan ideolojik tarih anlayışının bütün yayımlanan tarihi eserleri etkilediği gibi ders kitaplarını da etkilediği, hatta gerçek tarihi tahrif ettiği tespit edilmiştir. Bilindiği gibi herhangi bir ideolojiye mensup olanlar, mutlaka kendilerine esas bir nokta seçerler ve tarih anlayışlarını onun üzerine, onun niteliklerine göre inşa ederler (Niyazi, 2012, 121). Sovyet rejimi de Sovyetler Birliğini oluşturan her bir cumhuriyetin tarih eğitiminde “Sovyet insanı” yetiştirmek gayesiyle Marksizm-Leninizm temelinde yazılmış tarih kitaplarını okutturmuştur. Bundan dolayı bu dönemde cumhuriyetlerde tarih yazımı Sovyet otoriteleri tarafından yönlendirilmiştir. Buna göre binlerce yıllık Türk tarihinden ziyade Sovyet Azerbaycanı, Sovyet Özbekistanı, Sovyet Kazakistanı, Sovyet Kırgızistanı, Sovyet Türkmenistanı vs. anlatılmış ve bu çerçevede bu halkların Çarlık Rusya'ya gönüllü olarak katılışına ve Sovyetler Birliğiyle birlikte yükselişine vurgu

yapılmıştır. Ülkelerin bağımsızlık kazanması ile birlikte, milli kimliğin yeniden biçimlendirilmesi ve milli tarih bilincinin inşası gerekli görülmüştür. Böylece bu ülkelerin yönetimleri bunu akılcı ve dikkatli bir şekilde gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Sovyet sansür ve baskılarından kurtulan cumhuriyetler yeni tarih kitapları yayımlamışlardır. Orta öğretim ders kitapları değiştirilerek Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan Tarihi, ayrıca Umumi veya Cihan (dünya) Tarihi şeklinde kitaplar hazırlanarak öğretilmeye başlanmıştır. Böylece, gerçek ve ortak tarihi geçmiş kardeş ülkelerin ders kitaplarında oradan da yeni Türk gençliğinin hafızalarında haklı yerini almaya başlamıştır.

Tarihi süreçte Türk dünyası ülkeleri ile kültürel ilişkilerdeki sürekliliği sağlayan faktörler konusunda pek çok şey söylenebilir. Ancak hepsinden önemlisi ortak dil, paylaşılan ortak kültürel miras ve manevi değerlerin varlığıdır. Türkiye’de ve Türk cumhuriyetlerinde milli eğitimin bir parçası olarak öğretilen Cengizhan’dan Atilla’ya, Kaşgarlı Mahmud’tan Hoca Ahmet Yesevi’ye, Dede Korkut’tan Köroğlu’na ata babalarımız ve ortak kahramanlarımız bizi birbirimize bağlamaktadır. Kökü binlerce yıl öncesine giden, zengin kültürel mirasımız ve paylaştığımız ortak değerler, birbirinden habersiz bile olsa Türk halkları arasındaki gönül bağlarının sağlam kalmasını engellemiştir.

Tarih dün, bugün ve yarın boyutunu temsil ettiğine göre, hayat dünden gelmekte, bugünü yaşamakta, fakat aynı zamanda yarına da gitmektedir. İnsan en iyi bugünde yaşar ve dolayısıyla günü çok iyi bilebilir. Fakat onun en önemli merakı, yarın, yani gelecektir. Gelecek için, yarınlar için biricik bilme imkânı düne bakmaktır. Dün, yani tarih çok iyi bilinirse, bugünün de yardımı ile yarın için bir şeyler sezilebilir. İşte insanlığın yarını, geleceği ile ilgili boyutu, en çok dün, yani tarih ile ilgilidir (Baykara, 1996, s. 7). Bugün Türk dünyası için çalışan ve kaygılanan insanların hedefleri manevi ve kültürel bağları pekiştirmekse; dünü, yani tarihi Umumi Türk Tarihi olarak öğrenmeli ve öğretmelidir. 10 yıl 20 yıl öncesinde olduğu gibi tarihi olaylar sadece Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan vs. Türklüğü açısından değerlendirilmemelidir. Nitelikli insan gücünün yetişmesi için eğitim imkânlarının geliştirilmesi her zaman bütün dünyanın üzerinde özenle durduğu bir konu olmuştur. Ülkeler arası ilişkilerin geliştirilmesi ve gelecek adına barış ve huzur köprülerinin oluşturulmasında eğitimin önemi herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Ancak bunlar içerisinde beşeri bilimlerin özellikle de tarih biliminin önemi bir hayli fazladır. Çünkü tarihin fazlasıyla önemsendiği bir dünyada yaşamaktayız. Bu açıdan Türk dünyasında ve

Kazakistan’da ilköğretim ve lise dengi okullarda ortak bir Türk tarihi kitabının okutulması büyük önem arz etmektedir.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, 1999 yılında yayımlanan, Kazakistan kimliğini anlatan “‘Tarih’in Akışında” adlı kitabında Türk kültürünün büyüklüğüne değinerek Kazakistan’ın devlet kimliğini Türk kültürü ile tanımlar. Kitabın “Kazak Bozkırı, Büyük Türk İlinin Parçasıdır” bölümünde Göktürklerden bahseder ve Köktürklerde “kök” kelimesinin gökyüzünün rengini belirttiğini söyleyerek, bu rengin Kazakistan bayrağının rengi olmasının bir tesadüf olmadığını yazar (Nazarbayev, 1999, 85). Daha sonra, “*Türk halkları bir bütün olarak hareket ettiğinde eşit özne olarak jeopolitik durumu etkileyebilir, hatta kültürel ilişkilere eşit özne olarak katılabilir. Bu yöndeki ilk adım çerçevesinde ortak kültürel kimliğimizin bilincinin yükseleceği Orta Asya Birliğinin kurulması oldu.*” (Nazarbayev, 1999, 117) diyerek birlikteliklerin altını çizer.

Ayrıca, Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev, Kazakistan’ın bağımsızlık kutlamalarında yaptığı konuşmalarda da Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye vs. ülkelerin ortak tarihi köklere sahip olduklarından bahseder (Alashainasy. kz, 2014).

Bu bakımdan tarihsel anlamda ilişkileri yeniden değerlendirerek Türk dünyasının geleceğini düşünerek ortak Türk tarihinin yazılması ve Türk cumhuriyetlerini de kapsayacak şekilde tarihi eserleri yeniden düzenlemek zarureti açıkça görülmektedir. Bunun için projeler geliştirilmeli, Türk tarihi ve kültürünü bütün Türk dünyasını kucaklayacak tarzda tarihi eserlerin yeniden hazırlanması amaçlanmalıdır. Bu şekilde yazılmış eserlerin, toplumların kimliklerinin oluşmasında büyük bir öneme sahip olan “tarih şuurunun”, Türk dünyasında tarihi gerçeklere uygun ve Türklüğün menfaatleri doğrultusunda oluşabilmesi konusunda mühim rol oynayacağı muhakkaktır.

Her ne kadar 1994’te Türk dünyası ortak tarih yazımı sağlamak için bir araya gelindiyse de anlaşma henüz sağlanamamıştır, bundan dolayı da çocuklarımıza Türk dünyasının ortak değerlerini anlatamadık. Fakat bu yolda çalışmalar duraksız devam etmiş ve etmektedir.

Türk Ocakları ile Marmara Üniversitesi’nin ortaklaşa düzenledikleri “Avrasya’da Türk Dili ve Tarihi Eğitimi” adlı uluslararası Sempozyum’da konuşan dönemin Türkiye Milli Eğitim Bakanı Nabi Avcı, Talim Terbiye Kurulunun, ortak tarih ve tarih eğitimi konusunda çok köklü bir yeniden değerlendirme içerisinde olduğunu dile getirdi. Her düzeydeki tarih kitaplarının elden geçirilerek ve ne yazık ki bizi birleştirmesi beklenen, ancak tam tersi zaman zaman bizi ayıran ifadelerin bu kitaplardan

temizlenmesi ve tüm millete hitap edecek, tüm milletin başarılarını ihtiva edecek tarih kitaplarının yazımı konusunda Talim Terbiye Kurulunun çok kapsamlı bir çalışma içerisinde olduğunu belirtmişti (Haberler.com, 2013).

5 Eylül 2015 tarihinde Türk Keneşi Eğitim Bakanlarının Astana'da gerçekleştirilen 4. toplantısında, Türk Keneşi üye ülkelerinin desteğiyle Uluslararası Türk Akademisi tarafından hazırlanan 15. yüzyıla kadar olan konuları kapsayacak Ortak Türk Tarihi Kitabının Programı onaylanmıştır (turkkon.com, 2015).

Türk Akademisi, 15. yüzyıla kadar gelen ortak tarih kitabının taslağını 26 Kasım 2015'de Bakü'de üye ülkelerin milli eğitim bakanlarına sundu ve bakanların olurlarını aldı. Aynı yılın Mayıs ayında bakanlar tarafından kitabın son halinin onaylanacağı bildirilmişti. Devlet başkanlarının ve meclislerin onayından sonra, kitabın 2016 öğretim yılında 8. sınıflarda okutulmaya başlanacağı öngörülmüştür. Daha sonra, Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan arasında imzalanan protokolle kurulan Astana merkezli Uluslararası Türk Akademisi, dört ülkenin ortaöğretim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmak üzere "Türk Dünyası Tarih Kitabı" hazırladığını bildirmiştir. Türk Akademisi Başkanı Darhan Hıdıralı'nın verdiği röportaja göre, bu kitap Öntürklerden 15. yüzyıla kadarki süreyle ilgili çalışmaları içeriyor. Ayrıca o, kitabın hazırlanmasındaki temel amacın "Dilde, fikirde, işte birlik!" olduğunu vurgulayarak, diğer Türk cumhuriyetlerinin Selçuklu ve Osmanlı'yı, Türkiye Türklerinin de Safevileri, Altınordu'yu ataları saymasını hedeflediklerini bildirdi. Türklerin İslam medeniyetine katkıları üzerinde durulan kitabın önümüzdeki aylarda dört ülkenin eğitim bakanlıklarının onayına sunulması düşünüldüğünü belirtti (tarihhaber.net, 2015).

KAYNAKÇA

- Abdulvahap Kara, Z. Y. (2016). *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarih Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.
- Ağayev, E. (2006). *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*. Türkiye: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Alashainasy.kz. (2014, Aralık 15). *Alashainasy.kz*. Ocak 12, 2017 tarihinde Alashainasy.kz: http://alashainasy.kz/kazak_tarihy/n-nazarbaev-kazaktyin-tarihy--tendessz-tarih-59244/ adresinden alındı
- Andican, A. (1996). *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Ayağan B. Ğ., Ş. M. (2013). *Kazakistan Tarihi, XX. Yüzyılın Başından Bugüne (9. Sınıf Tarih ders kitabı)*. Almatı: Atamura.
- Baykara, T. (1996). *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*. İzmir.
- Bekmahanova, N. (1985). *İstoriya Kazahskoy SSR 7-8 Klass*. Almatı.

T. Korkmaz. Kazakistan'da Düünden Bugüne Tarih Eğitimi.

- Bekmahanova, N. (1991). *İstoriya Kazahskoy SSR 8-9 Klass*. Almatı: Rauan.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Danilov A.A., A. F. (2009). *Osveşenie Obşey İstorii Rossi i Narodov Postsovetskikh Stran v Şkolnih Uçebnikah İstorii Novih Nezavizimih Gosudarstv*. Moskva.
- Daniyarova A. E. (2009). *Oçerki Po Drevneyşey, Drevney i Srednevekovoy İstorii Kasahıstana*. Karaganda.
- Doğan, O. (2015). Küçük Cüz (Orda) Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusya'nın Tabiiyetine Girmesinin Rus Belgelerine Göre Değerlendirilmesi. *Orta Asya ve Kafkasya Tarihi, XVI. Türk Tarih Kongresi* (s. 229-255). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Haberler.com. (2013, Mayıs 15). *Haberler*. Ocak 10, 2017 tarihinde Haberler.com: <http://www.haberler.com/tarihi-yeniden-yazacak-4634911-haberi/> adresinden alındı
- Hakim, M. (2016). Kazakistan'da Sovyet Tarih Anlayışından Milli Tarih Anlayışına Geçiş Sürecinde Ermuhan Bekmahanoğlu'nun Rolü. *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri* (s. 129-133). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.
- Hayit, B. (1987). *Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*. İstanbul.
- Hayit, B. (2004). *Türkistan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İstoriya Kazahskoy SSR*. (1943). Almatı.
- Joldasbayev, S. (2010). *Kazakistan Tarihi, Hrestomatiya (10. Sınıf Ders Kitabı)*. Almatı.
- Joldasbayev, S. (2012). *Orta Asırlar Kazakistan Tarihi (7. Sınıf ders kitabı)*. Almatı: Atamura.
- Kabuldinov Ziyabek, K. A. (2012). *Kazakistan Tarihi, XVIII. Yüzyıldan 1914 yılına kadar. (8. Sınıf Tarih Ders kitabı)*. Almata: Atamura.
- Kapar, M. A. (2016). Sovyetler Birliği Dönemi Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihinin Öğretimi. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 239-252.
- Kara, G. (2016). Ermuhan Bekmahanovun Eserlerindeki Kazakistan Tarihinin Önemli Konuları. *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri* (s. 103-116). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.
- Kazak SSR Tarihi. VII-VIII Klas*. (1980). Almatı.
- Kozıbayev M. K., Ç. A. (2013). *Eskiden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*. İstanbul: Selenge.
- Nazarbayev N. (1999). *Tarihin Akışında*. Almatı.
- Niyazi, M. (2012). *Türk Tarih Felsefesi*. İstanbul: Ötüken.
- Özbaran, S. (1992). *Tarih ve Öğretimi*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Özdağ, M. (2001). *Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği Üzerine*. Ankara: ASAM.
- Sadıkov Tokmuhammed, E. T. (2011). *Eskiçağ Kazakistan Tarihi (6. sınıf ders kitabı)*. Almatı: Atamura.
- Sersekeev, B. (2011). *Antik Kazakistan Tarihi Öğretim Yöntemleri (6. Sınıf Öğretmenlerine)*. Almatı: Atamura.
- Süleymanov, O. (1970). Jeti Sudın Köne Jazbaları. *Kazak Edebiyatı tarihhaber.net*. (2015, Ağustos 25). *tarihhaber.net*. Ocak 12, 2017 tarihinde Tarih Haber: <http://www.tarihhaber.net/turk-dunyasi-ortak-tarih-kitabi-yayimlandi/> adresinden alındı
- turkkon.com. (2015, Eylül). *Konseyi, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği*. Ocak 10, 2017 tarihinde turkkon.com: <http://www.turkkon.org/tr-TR/turk-kenesi-egitim-bakanlari-4-toplantisi-5-eylul-2015-tarihinde-astana%60da-gerceklestirildi/3/54/54/1875>
- VII-VIII Klass Kazakistan SSR Tarihi*. (1970). Almata.
- Zueva, L. İ. (No: 12- 1, 2016). Metodiceskie Ukazaniya dlya provedeniya Seminarskih Zanyatiy po disipline "Metodologiya İstorii". *Mejdunarodnyy Jurnal Eksperimentalnogo Obrasovaniya* , 107-109.

**ФИЛОГЕНЕТИЧЕСКИЕ ИСТОКИ ДИНАМИЧЕСКИХ
ПРОЦЕССОВ В КУЛЬТУРЕ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ**
PHYLOGENETICAL SOURCES OF DYNAMICS
PROCESSES IN THE CULTURE OF KAZAKH STEPPES

К. БЕГАЛИНОВА*
Б. КОКУМБАЕВА**

Резюме

В статье речь идет о специфике степной казахской культуры, о ее филогенетических истоках. Раскрываются основные ее бытийные стороны, связанные с предметами материального производства, религией, искусством. Показываются пространственно-временные особенности освоения степи и подвергаются анализу дошедшие до наших дней предметы культа, традиции, обычаи.

Ключевые слова: Степь, кочевой социум, космокультура, тенгрианство, тюркская лексика, мировоззрение кочевников.

Summary

The article deals with the specificity of the steppe Kazakh culture, its phylogenetic origins. It reveals its basic existential aspects, connected with the objects of material production, religion, art. The spatio-temporal features of the development of the steppe are shown and the subjects of the cult, traditions and customs that have survived to this day are analyzed.

Keywords: Steppe, nomadic society, cosmoculture, Tengrianism, Turkic vocabulary, nomadic worldview.

Степь (иситеп – от древнетюркского языка іс істеп – делать дело, осваивать) – международный архаизм, характеризующий безбрежные пространства Евразии, простирающиеся с запада на восток, от Черного моря до Амура, и с севера на юг, от Алтая до предгорий Тянь-Шаня. Эквивалентом определению «Степь» является аутентичная дефиниция «Сары Арка». Сары – желтый, образное название Солнца, которое для всех древних народов являлось глубоко почитаемым божеством. Арка - буквально: спина. У казахов есть

---

*Доктор философских наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылайхана, Алматы-Казахстан.

Doktorof Philosophia, professor, Almaty-Kazakhstan. E-mail: kalima910@mail.ru

**Доктор философских наук, профессор, Павлодарский государственный педагогический университет, Павлодар-Казахстан.

Doktorof Philosophia, professor, Pavlodar-Kazakhstan, E-mail: baglan54@mail.ru

удивительное по смыслу и значению выражение «арка сүйеу», «аркасы бар». В обыденном значении оно означает «иметь поддержку, опору». Другой смысл «вечная опора и поддержка человека и сейчас и всегда - это Жарык Дуние - Мир-Свет (означает одновременно и Жизнь, и Мироздание, чувствование-понимание неотторжимости Жизни и Мира: вот это и есть вечная «арка сүйеу», данная каждому человеку на уровне глубокого внутреннего чувствования знания). Оно живет в человеке всегда и не приходится сомневаться ни в мощи, ни в вечности этой опоры [1, 24–25].

Таким образом, словосочетание Сары Арка сохраняет свою исходную духовную первооснову. «Теснейшим образом связанное с соответствующими тюркскими лексемами, оно восходит к общей протооснове единогопраязыка» [2, 121–122]. Этот исходный метаязык, сохранившийся во многих топонимах Великой Степи, экстраполирован в индоевропейской языковой семье в слово «шар» (солнце, круг - геометрическая символика космического явления). В современном значении – Сары Арка связывается с территорией Казахстана, однако, древнее происхождение и исключительная распространенность слова свидетельствуют о его мировом значении.

Іс істеп – новая природная зона, которую начал осваивать человек. Задача по ее освоению потребовала изобретений, предназначенных именно для этого ареала. Прежде всего, это – конь, отчего происходит собирательный термин «конные кочевники», выход которых на историческую арену стал переломным для человечества потому, что до сих пор земледельческие оазисы Востока и Запада были разобщены. Благодаря верному другу – коню – евразийские кочевники выступили важным связующим звеном между ними и «несли миссию сплочения и предотвращения самоизоляции» [3, 13]. Интегрирующее значение конного способа сохранялось вплоть до XVI–XVII вв., поскольку транзитная торговля по великому Шелковому Пути, основная часть которого проходила по величественным просторам Казахстана, осуществлялась посредством этого вида транспорта. Конь как транспортное средство получил широкое распространение во всем Старом Свете и продолжал сохранять свое ведущее положение даже после появления автомобиля.

Заселение іс істеп началось с выдающегося произведения разума – колеса, телеги, брички. У брички появляется крыша – навес. «Получилась кибитка – удобный домик на колесах. Утепили кибитку войлоком, получилась избушка, в ней стало тепло и зимой. Когда

несколько избушек собиралось на ночлег, их выстраивали кругом. Вырастал настоящий городок на колесах. За считанные минуты вырастал он в степи. А это и крепость, и местожительство» [4, 89]. Войлок также стал строительным материалом, имевшим многофункциональное назначение и сочетавший утилитарные свойства с эстетическими качествами. Он сохранял тепло зимой и одновременно давал прохладу летом в жару. Из войлока изготавливались различные изделия: епанча- бурка для всадников, ковры, валенки.

Таким образом, название «Иситеп» указывает на созидательно-преобразовательный характер деятельности, присущий населенникам степи. Она носила разумный и вместе с тем одухотворенный характер, ибо Көк түрк – сыны Неба ощущали хрупкость экосистемы и относились к миру как живому организму.

Таинство мироздания, бесконечность пространства и времени, ощущаемые с особой остротой, когда человек остается наедине со степью, сформировали мировоззрение евразийских кочевников, выраженное в следующем анызе: «Человек должен двигаться, потому что солнце, месяц, звезды, животные, рыбы – все движется, только земля и мертвые остаются на месте!» [1, 119]. Этот аныз, при его конструктивной простоте и лаконичности объемлет большое содержание, раскрывает космичность мышления кочевников *Is itep*, охватывающих внутренним взором бесконечный Универсум как процесс, рассматривающих последовательную эволюцию как источник жизни.

Стабильность кочевого социума, в котором духовно-ценностные аспекты значат в жизни людей гораздо больше, чем экономические реалии (М. Орынбеков), способствовал восприятию анызов как особой реальности, в которой проходила жизнь кочевников. Вместе с тем, они дают целостное знание о культуре степи, характеризующееся причудливым переплетением адаптивной культуры с земледельческой, сочетанием разных культурных традиций, обусловленных особенностями природно-климатических условий. Внутренняя цельность, взаимосвязанность огромного географического пространства нашла отражение в принципе жузов, различавшихся как по социально-экономическим специализациям, так и культурной историей. «Жуз» международное слово; оно имеет много значений и переводится как лицо, сто (100), сустав, звено, поколение в финском, эстонском языках. На языке коми означает народ, публика, люди; в таджикском – выпуск, часть, доля.

Расширенная ононимичность слова хранит в себе космологическое понимание новой десятки – человека [5, 73].

У казахов оно обозначает региональное родо-племенное деление на Үлкен (большой), Орта (средний) и Кіші (младший) жузы, каждый из которых содержит свои культурные особенности. Здесь личное – социальное – космическое смыкаются в единое целое, образуя в слитности/ нераздельности мир человека и мир бытия как одухотворенный Универсум. И в этой геоантропокосмической онтологии личная жизнь каждого человека (индивида) как часть микрокосмоса вплетается в непрерывную нить Космической Жизни, образуя макрокосмос – *Сердце Великой Степи*.

Аңыз так гласит об этом: «Хан Алаш перед смертью поделил Казакхию между своими тремя сыновьями и при этом изрек: «Үлкен жүзге құрық беріп, малға қой» – Старшему предоставляется возможность умножать поголовье скота (т.е. обеспечение экономической, материальной основы общества). «Орта жүзге қалам беріп заңға қой» – Среднему поручается торжество закона во имя мира и согласия в Степи». «Кіші жүзге найза беріп жауға қой» – Младший же должен в совершенстве владеть воинским умением, ибо его цель – защищать землю от внешних врагов». В заключении, Алаш хан наказал сыновьям всегда быть вместе, так как только единство, при котором Старший будет создавать материальную основу жизни, Средний – заботиться о благе всего народа, а Младший – отражать нападения иноземцев, обеспечит полноценное функционирование всего народа.

Охарактеризованная выше специализация жузов коснулась всех сторон жизнедеятельности степняков. Она оказала воздействие и на своеобразие культуры, сформировала «лицо» (жуз) каждого региона. Общность духовной культуры состоит в том, что она генерирует, то есть создается и передается усилиями всего народа. «Здесь каждый последующий шаг делается сообща, что не дает возможности профессионалам (элите) оторваться от массы и порождает очень важное качество, которое смело можно назвать подлинной демократичностью», – пишет Б.И. Каракулов [3, 198–199]. Отсюда, поразительная контактность с широчайшими слоями слушателей, устойчивая сила воздействия, жизненность культуры и искусства, сохранившего значение до наших дней. Это, во-вторых, сакральная культура, раскрывающая возвышенную духовность человека, устанавливающая незримые духовные связи между человеком и миром. Этим объясняется высокая социально-формирующая, а не

развлекательная и не развлекающая (для свободного времяпрепровождения) миссия кюев и жыр, эн и айтыса, бата и шежіре.

Огромную роль в функционировании культуры сыграла неутомимая деятельность духовной элиты «сегіз кырлы, бір сырлы». К ним относятся бақсы, жырау, жырші, күйші, ақын, сал, сері, әнші, несущие в своем генофонде одну тайну (*сыр*) – тайну Мироздания, Космоса, Вселенной, в котором есть мир этот (земной), и мир небесный (аруактар дуніесі). Это Сокровенное Знание унаследовано от первого проповедника тенгрианского духовного учения Қорқұт Ата Әулие и великого мыслителя и ученого эпохи арабо – исламского халифата аль-Фараби, выросших на берегу реки *Сыр-Дарья*, «которую казахи воспринимают как центр своего Мироздания, конструируя свою многомерную модель мира, исходя из этой точки казахской земли» [6,40].

Таким образом, сегіз кырлы являлись подлинной духовной элитой Сары Арка, формировавшими, наряду с ханами, биями, батырами, ментальное поле этой священной земли.

Находясь в силу географического местоположения в эпицентре исторических событий евразийского континента, Сары Арка не только сумела сохранить преемственное развитие уникального достояния, но и обеспечить ему на рубеже XIX–XX вв. воистину золотой век. Парадоксально, но факт: высочайшие достижения в области духовной культуры состоялись в тяжелейшие для Казахстана и этноса периоды. И именно в этот исторический период, когда на долю народа выпали огромные потрясения и лишения, окончательно оформилась и достигла своего расцвета народно-профессиональная культура, высочайшие достижения которой связаны с именами Біржана, Ахана, Сегізсері, Асета, Жаяу Мусы, Естая, Жарылгапберді, Мухита, Майры, Курмангазы, Даулеткерей, Казангапа, Таттимбета, Ыхласа и многих других.

Степная культура – универсальное и, вместе с тем, уникальное достояние человечества, что прослеживается, прежде всего, на примере социально-экономических условий, характеризующихся гибким сочетанием адаптивного существования и производящей формы хозяйствования. Традиция коадаптивного существования в хрупкой экосистеме закладывается уже в первокультуре охотников, о чем свидетельствуют книги ученых и писателей. Ведущая роль отводилась так называемой облавной, т.е. массовой охоте, бытовавшей здесь до XVIII столетия. В ней принимали участие не только мужчины,

а все члены рода – подростки, девушки, женщины, старики. Облавная охота проходила один - два раза в год и длилась месяц и более. В течение нескольких дней на огромной территории сжималось живое кольцо, откуда никакому животному не выбраться. Затем все как один «закричат в голос, ударят в барабаны, загрохочут бубнами, колотя медными колотушками изо всей силы, шум поднимется невообразимый, и с этим шумом они начнут продвигаться вперед, к центру круга» [7, 147]. По мере того, как кольцо все больше и больше сужается, все больше и больше народа вытесняется из строя. В первую очередь покидает строй детвора. Потом выходят из него старики. Следом за ними оставляют строй девушки, затем – юноши. Однако те, кто вышел из круга, не расходятся, кто куда. Выстроившись в новый ряд, они образуют еще один круг. Это мера предосторожности.

Право первым начинать охоту удостоивается вождь племени. В определенный момент этой грандиозной охоты аксакалы – старейшины – подавали знак остановиться. Оставшуюся часть животных отпускали, причем именно старики знали точно, сколько зверя нужно оставить в живых и отпустить на волю, чтобы в следующей массовой охоте также была добыча. Воля старших выполнялась неукоснительно.

Немало обнаружено и «вещественных» доказательств в виде «картинных галерей» под открытым небом – наскальных рисунков, оставленных древними. Выполняя обряды охотничьей магии, живописцы эпохи палеолита оставили на стенах пещер сотни и тысячи многоцветных рисунков. На них представлены изображения горных козлов, оленей, людей, а то и целые сюжеты – сцены охоты на диких зверей. Удивительно, что краски, нанесенные в седой древности, не утратили своей свежести и поныне [8].

Однозначно отсылает к культуре охотников аңыз о первой охоте великого Хисага-Тенгри, во время которой животные решили спастись от грозного хана вплавь. «Через реку Или они переплывали в таком порядке: первой в воду вошла мышь, за нею – бык, тигр, заяц, дракон (или рыба), змея, лошадь, овца, обезьяна, курица, собака, а последним поплыл кабан». Так и зафиксировано в тенгрианском календаре культуры. Порядок их выхода на другой берег дал порядок названий годов. Миф об охоте как творении времени, роль реки как границы Среднего и Нижнего, своего и чужого миров в мифологии известна. «Пересекая Реку, границу Жизни и Смерти, животные выходят из нее не биологическими существами, а динамически пульсирующим

энергетическим потоком земного Времени, которому они передают свою сущность Живого, а отдельным его пульсациям (годам) – свои индивидуальные качества» [9, 23].

Эти сущностные основы культурогенеза и антропогенеза нашли свое логическое продолжение в кочевом хозяйственно-культурном типе, как наиболее соответствовавшем условиям степной среды. Здесь, в сердце Великой Степи кочевое скотоводство продержалось вплоть до XX века.

Основным признаком кочевой культуры, отличающим ее от аграрного мира в целом, является наличие средства передвижения, то есть коня. Без лошадей немислима номадическая культура, поскольку конь служил не только материальным основанием общества. Определение «ат» содержит сакральную первооснову; в образно-духовном мире народов Ис істеп он является ведущей константой, связанной с культом верха (духовного начала). К «ат» восходит словообразовательный ряд ат – ата – атабек (воспитатель), аталы (имеющий славных предков), атакты (выдающийся), атамекен (священная земля предков). Эти определения, в которых глубоко отражены ментальные особенности степной культуры, вплотную подводят к кочевниковедению как научной проблематике. Дело в том, что по отношению к культуре в целом довлеет цивилизационно-социумный подход. Так, мировые религии освещаются онтически, в контексте конкретной историко-географической реальности (христианство как наследие Западной Европы, ислам как явление Востока). Между тем, выход за пределы социумно-цивилизационного измерения позволяет: 1) осветить магистральную линию культурного развития человечества; 2) понять культуру в исторической перспективе. Пример сказанного: кочевниковедение, которое значимо не только в региональном масштабе (как явление степи), но в контексте культурного целого.

Следует отметить, что кочевники стимулировали развитие культуры древних греков и китайцев. Действительно, в истории культуры известно немало фактов взаимовлияния, взаимодействия между тремя культурными очагами. Вместе с тем, суть проблемы кроется, на наш взгляд, в том, что эти этносы и государства выполняли различные функциональные задачи. Иными словами, древние греки и китайцы, а в их лице весь земледельческий мир и номады Ис істеп выполняли стратегически разные роли. Задача первых – созидать новое

– культуру цивилизационной эпохи. И они блестяще реализовали ее. К безусловным достижениям геокультуры относятся философия, наука, искусство, культура в целом тому подтверждение. Задача вторых – охранительные тенденции, заключающиеся в сохранении первоисточного единства, что подтверждает и этноним ранних кочевников сак, сақтау (беречь, сохранять).

Культурфилософский анализ результатов казахстанского гуманитарного знания с данными современной мировой науки приводит к выводу о том, что первосмысл, первоисток есть сфера духовного бытия. Фактичность духовности подтверждается, прежде всего, эмпирически-исторически. Культурные блага, то есть предметы материальной культуры, только начинают создаваться и приобретаются архаическим человеком в ходе жизненной практики. Причем, что очень важно, отношение к ним с самого начала человеческой истории не утилитарно. Во-вторых, в филогенетическом родстве наиболее древних по происхождению (миф, религия, нравственность, искусство) культурных форм прослеживается духовное начало, представлявшее с самого начала духовно-практическую целостность. Это не значит, что игнорируется или отрицается значение материальной культурной сферы. Во-первых, целостный взгляд элиминирует деление культуры на духовную и материальную; во-вторых, предметы материального производства интерпретируются как явления культуры, обладающие культурным значением, то есть важные не только для комфортного существования человека, но с точки зрения культуронесущего содержания.

Убедительный пример сказанного – культура Казахстана, в которой, благодаря кочевому хозяйственно-культурному типу, социум по всем основным параметрам оказался родственен архаике, вследствие чего приоритет духа как исходно-вечного начала жизни имеет эквивалентную, то есть живую, биотическую природу. Она представляет собой классически совершенную систему и содержит такую духовную концентрацию, какую цивилизованным обществам, поглощенным материальными потребностями, просто невозможно представить. При этом дух не возвышается над жизнью, не есть что-то надстроенное над обыденной реальностью. Триада «дух – жизнь – культура» представляют неделимое целое. В качестве примера можно обратиться к религии: исторически сложилось так, что в философии и науке понятие культура содержит секулярный смысл. Даже – религия функционирует здесь не столько в своей непосредственно-сакральной

сущности, сколько в государственно-идеологической ипостаси, не столько как всеобщее, сколько как особенное (христианское, мусульманское). Подобная экстраполяция справедлива по отношению к оседло-земледельческим цивилизациям. В культуре Великой Степи, как показывает пример казахстанской традиций, содержание духовного бытия составляет единство жизни и культуры.

Таким образом, земледельцы выполняли культурную программу настоящего, а, именно, культуры цивилизации; кочевники работали во имя будущего – космокультуры. В крупном масштабе и те, и другие шли (и идут) к одной великой цели: к вечному духу. Но шли разными путями. Земледельцы через преодоление, борьбу с материально-вещественным планом Универсума. Кочевники – через последовательное сохранение в душе духовно-энергетического плана. Вот так, путем страданий, сомнений, тревог, разочарований, вечных поисков и, казалось бы, консервации, неподвижности происходит становление новой эры – Космокультуры. И это – космический процесс, ибо это – синтез возможности и действительности как условие для дальнейшей духовной эволюции. Вряд ли на уровне сферы сознания она отчетливо осознавалась и рефлексировалась; осуществление ее происходило на уровне архетипов. Ясное понимание ее было присуще, возможно только избранным – посвященным, то есть духовной элите *Is іstep*. К ним, наряду с вышеуказанными «*сегіз кырлы, бір сырлы*», относятся *ақ сүйек*. Это – кожа или ходжи, которые являлись «прямыми потомками тех арабских миссионеров, которые «не мечом и огнем», а мирным путем несли ценности мусульманской религии в среду евразийских кочевников. Это опасное и многотрудное дело требовало не только духовной убежденности в его правоте, мужества и отваги. Оно требовало также любви и уважения к тем, кому предстояло признать проповедуемые ценности. Доказательством истинной любви и уважения должна была стать ассимиляция. Ассимилированные потомки арабских миссионеров и называются ходжами» [10].

ЛИТЕРАТУРА

1. Нурланова К. *Человек и мир: казахская национальная идея*. – Алматы: Каржы-Каражат, 1994, с.24-25.
2. Курляндский В. В. *Послания древних жрецов*. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 384 с. (Тайны, находки, сенсации), с. 121-122.
3. *Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством*. – Алматы: Гылым, 1993 – 264 с. – с.13.

К. Бегалинова, Б. Кокумбаева. Филогенетические истоки динамических

---

4. Аджи М. *Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой Степи.* – М.: Международный Благотворительный фонд «Святой Георгий», 1999 – 176 с. – с. 89.
5. Каракозова Ж. К., Хасанов М.Ш. *Космос казахской культуры.* Алматы: Евразия, 1993 – 79 с.
6. Аязбекова С. Ш. *Картина мира этноса: Коркут ата и философия музыки казахов.* – Алматы, 1999, с.40.
7. Магауин М. *Вешние снега: исторический роман*, кн.1. Пер. с казахского языка А. Курчаткина. – Алма-Ата: Жалын, 1985. – 592 с. – с.147.
8. Медоев А. Г. *Гравюры на скалах: (Сары-Арка, Мангышлак).* – ч.1. – Алма-Ата: Жалын, 1979. – 175 с.; Сейдимбеков А. *Поющие купола. Этюды о красоте* (Перевод с казахского языка Кажобековой). – Алма-Ата: Жалын, 1985, Максимова А. Г., Ермолаева А. С., Марьяшева А. Н. *Наскальные изображения урочища Тамгалы.* – Алма-Ата: Онер, 1985.
9. Аманов Б. Ж., Мухамбетова А. И. *Казахская традиционная музыка и XX век.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 544 с.
10. Толебайулы М. Х. *Казак и монгол.* // Новое поколение. 15 июня 2001.

ТҮРКІСТАНДЫҚ ҒҰЛАМА – ӘЛ-ИТҚАНИ
TURKESTANER SCIENTIST – AL-ITQANI

Шамшәдин КЕРІМ*

Түйіндеме

Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби әт-Түркістани (1286 – 1357) қазақ жерінен шыққан аса көрнекті шариғаттанушы, фиқһшы, дін ғұламаларының арасында топжарғаны. Артына қалдырған ұлан-ғайыр құнды мұрасының дені жоғалмай, әсіресе араб қайнаркөздерінде сақталған ғұлама еңбектері заманымызға дейін жеткен. Бірақ олардың аз бөлігінен өзге көпшілігі әлі жарық көрмеген. Мақалада ғалым ғұмыр кешкен XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың бірінші жарымындағы тарихи-саяси, әлеуметтік жағдайларға шолу жасалды. Діни білім, оқу, шариғи ілімдердің дамуы турасында баяндалады, сондай-ақ әл-Итқани өміріне қатысты тың қайнаркөздер мен құнды деректерді қолдана отырып, ғұламаның ғұмырнамасын жасауға талпыныс жасалады, бізге беймәлім деректер ұсынылады.

Кілт сөздер: фиқһ, шариғаттанушы, Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби әт-Түркістани.

Summary

Qauamad-din al-Itqani al-Farabi from Turkestan (1286 – 1357) the most prominent of Shari'ah, fiqh and religion scientific creativity of the origin of Kazakh land. The great heritage left behind does not disappear, especially Arabic sources reserved scientific creativity, have reached our era. But most of them are still not seen. The article reviews the historical-political, social conditions of the late 13th century and the first half of the 14th century when the scientist lived. Religious education, education, and the development of Sharia teachings, as well as using sources and valuable data on al-Itqani's life, an attempt to create a scientific biography, recommended unknown about the data us.

Keywords: fiqh, religion scientific, Qauamad-din al-Itqani al-Farabi from Turkestan.

Әл-Итқанидің өмірдеректері

Әл-Итқани ғұмыр кешкен XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың бірінші жартысында Қазақстан мен Орта Азияда Шыңғыс ханның ұрпақтары билік құрды. Бұл дәуір Аббаситтер халифатының құлдырап, құлаған уақытына сәйкес келеді. Аталмыш кезең ислам тарихындағы ең ауыр мезгілдердің бірі болды.

Бес ғасырға созылған Аббаситтер халифатында ислам өркениеті гүлдене дамып, шарықтау шегіне жеткен-ді. Алайда Хулагу бастаған

---

*филология ғылымдарының докторы, профессор, Нұр-Мұбарак университетінің проректоры. Алматы-Қазақстан.
Doctor of Philology, professor, Vice Rector of Nur-Mubarak University. Almaty-Kazakhstan.

Ш. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

моңғол әскерінің қасапты шабуылынан кейін ғасырлар бойы жалғасқан осы өркениеттің алға басуы тежелді. 657/1258 жылы моңғолдар халифат астанасы Бағдадқа кіріп, халықты аяусыз қанға бояды [4,17/361]. Сол қасап қырғында қаза тапқандардың арасында Халифа әл-Мустағсим Билләһ та бар еді. Хулағу содан кейін Шамға қарай бет алады, ислам қалалары бірінен соң бірі жеңіліс таба берді. Халаб (Алеппо), Дамаск, Бағлабек қалалары моңғол күшіне төтеп бере алмады. Басқыншылар жаулап алған мекендердің халқын қатігездікпен қырып-жойып, шаһарларды тағылықпен ойрандады.

Жаудың бағыты батысқа жылжып, Мысыр жеріне де таяды. Дегенмен, қайсарлы да қайратты Құтыздың қолбасшылығымен мұсылман әскері 658/1260 жылы Айн Жалут деп аталатын үлкен кескілескен жойқын шайқаста моңғол күшіне қатты соққы берді [5, 23/200-201]. Осылайша мәмлүктер Мысырдың тәуелсіздігін қорғап қалумен қатар Ефрат өзеніне дейінгі кең алқап Шам өлкесін қайта қолына алды.

Мұсылмандар елінің шығыс бөлігі – Ирак, Хорасан, Хорезм, Мауараннаһар жерлері моңғол билігінің табанында қала берсе, орталық және батыс бөлік Шам, Хиджаз, Мысыр жерлері Мәмлүктердің қарамағына өтті. Екі арадағы соғыс жалғасты.

Әл-Итқани 685/1286 жылы Фараб (Отырар) жанында Итқанда (Иқан) дүниеге келді. Сол кездегі моңғол билігін қолында ұстаған Арғун¹ қан төгуге құмар, жауыз билеуші болатын. Өзіне көмекші уәзір етіп діні яһуди біреуді тағайындап, ол еврей халқының дәрежесін көтеріп, мұсылмандарды қудалауға көмектесті. Ақырында билеушіге уланған ас беріліп, содан көз жұмады, келесі билеуші інісі Гайхату таққа отырды.

1256-1353 жылдар аралығында Илхандар атымен белгілі болған Хулағу мен оның ұрпақтарының қол астындағы империяға Орта Азия, Иран, Әзербайжан, Грузия, Армения, селжуктұқтық Румның үлкен бөлігі Кіші Азия бағынды.

Моңғол қол астындағы саяси хал-ахуал көпке дейін ушығып, Ислам дінін қабылдаған Ғазан Арғунұлы билеуші кезеңіне дейін жалғасты. Оның билігі тұсында халық топ-тобымен ислам дінін қабылдап, өмірлік жолына айналдырды. Ибн Кәсир бұл жайлы былай дейді: «Моңғол билеушісі Ғазан ибн Арғун ибн Абға ибн Төле ибн

---

1. Арғун Абақа ұлы – 683/1284 – 690/1291 жылдар аралығындағы моңғолдардың Ирак пен Хорасандағы ханы.

Шыңғыс хан Әмірші Нуруздың себебімен исламды қабылдап, моңғолдардың көп бөлігі исламға кірді. Исламды қабылдаған күні қуаныштан алтын, күміс, інжу-маржандарды халыққа оңды-солды шашты. Махмұд есімін таңдады. Исламды түсініп, мешіттерге барып, уағыз-насихат тыңдап, халықпен бірге намаз өткізді, шіркеулерді бұзып, басқа діндегілерге салық (джизя) салды. Бағдад және басқа қалаларда зұлымдықты жойып, әділдікті орнатты. Барлық мақтау Аллаға лайық!» [4, 13/340].

Ғазан билігі кезінде мәмлүктер мен моңғолдар бірнеше қанды майданда кездесті. Ең әйгілісі Химс пен Сәламия қалаларының арасындағы Уәди әл-Хазандар деп аталатын жерде болды. Бұл ұрыста моңғолдар айқын басымдылық танытты. Насыр Мұхаммед ибн Қалауын сұлтан бастаған мұсылман әскері жеңіліске ұшарады. Дегенмен сұлтан Наср қайта күш жинап, кеткен қателікті түзетті. Марж-ус-суфар соғысында қарымта қайтарды.

Ғазан хан тақта отырған уақыт – моңғол тарихының алтын кезеңдерінің бірі. Бұл кезде ғылым-білім дамып, халық сүннетке бет бұрды. Әл-Итқанидың ақыл тоқтатып, есейген, білімге аяқ басқан шағы – осы мезгіл.

703/1304-716/1316 жылдар аралығында Мұхаммед Хұдабанда Ұлжайту Арғунұлы билік құрған кезінде бүлік көбейіп, халықтың басына біткен сор болды. Одан кейін Әбу Саид Ала ад-дүние уа дин, Баһадүр Ұлжайтуұлы әкесінің орнын басқанда жасы кіші болғанмен, үлкендердің ісін атқарып, сүннетті қайта жаңғыртуға көңіл бөлді. Халықтың ықылас-ілтипатына бөленді. Халық аманшылықта өмір сүріп, жамандық пен бүліктер басылды. Тіпті айталық оның билік құрған бір жылы қажылыққа баратын мұсылмандардың саны үш есеге дейін өскен. Сол жылы әл-Итқани да қажылық ғибадатын орындады.

736/1335 жылы Әбу Саид өлген соң моңғолдардың ішкі таластары күшейіп, әлсірегені соншалық бұдан кейін қайта еңсесін көтере алмады. Ақыр соңында Әмір Темір олардың есебінен өз билігін күшейтіп, жер аумағын кеңейтті. Орта ғасырларда Қазақстанның оңтүстігіндегі шаһарлар мен қалалар саяси, экономикалық, сауда тұрғысынан аса маңызды қызметтер атқарумен бірге ғылым, білімнің, ислам дінінің насихатталып, орнығуына, шариғи ілімдер мен араб тілінің таралып, өрістеуінде өлшеусіз ықпалын тигізген орталықтарға айналды. XIII ғасырдың басында қаһарлы моңғолдардың шапқынына ең алдымен ұшыраған осы өркениет ошақтары қиратылып, ойрандалса, ал әл-Итқани шыр етіп жарық дүниеге келген шақта осы кенттер ауыр

Ш. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

соққыдан есін жиып, оңалып, еңселерін тіктей бастаған еді. Қауам ад-дин алғашында Сыр бойында, Орта Азия аймағындағы ұстаздарынан тәлім алса, есейгеннен кейінгі ғұмырын атажұртынан жырақта Шам мен Хиджаз аймағы, Мысыр елінде, мәмлүктердің дәурені жүріп тұрған өңірлерде өткізді. Моңғолдардың жойқын шабуылдарына төтеп беріп, елде тәртіп орнатқан мәмлүктердің халық арасында мерей-беделі өсті.

1250-1382 жылдар аралығында бахри мәмлүктер билік тізгінін ұстады, бұлар негізінен қыпшақ тайпасынан шыққандықтан орта ғасырлық араб деректерінде бұл кезеңді «Даулат атрак», яғни «Түріктер мемлекеті» деп атайды. Мәмлүктер мемлекетінің даңқын асқақтатқан қайраткер – 1260-1277 жылдар аралығында тақта отырған Заһир Бейбарыс еді. Өзінің абыройын көтеріп, билігін нығайту үшін Аббас әулетінің әміршілерінің бірінен ант қабылдайды.

Бейбарыс өлімінен соң саяси билік тағы да әлсіреді, ол Мансур Қалаунға дейін жалғасты. Ол 1279-1290 жылдар аралығында ел басқарды. Ел аумағында бірнеше бүліктер, ішкі-сыртқы толқулар, алауыздықтар орын алды, бірақ ол барлық шиеленісті сәттерде қырағы саясатымен, даналықпен жол тапты. Моңғолдар мен кресшілерге тойтарыс берді.

Халил ибн Мансур билігінде 1290 жылы Акка шайқасынан соң кресшілер елден шығарылып, тазаланды. Бірақ көп ұзамай оған қарсыластары қастандық ұйымдастырып өлтірді. Мәмлүктер мемлекетінде ішкі тартыстар қайта басталды. Осындай қиындық кезеңде Насыр Мұхаммед ибн Қалаун үшінші рет билікке келіп, билік тізгінін қолына алып, жаңа реформалар жүргізіп, елдің саяси жағдайы жақсарып, жаңа деңгейге көтерілді, қалыпты жағдайға келді. Бұл жолы Мұхаммед 31 жыл тақта отырды.

Мысыр мен Шам гүлденіп білім ордасына, ғұламалар мен білім іздеген шәкірттердің ыстық мекеніне айналды. Олардың ішінде ғалым әл-Итқани бар еді. Ғалым 721/1321 жылы қажылық парызын өтеген соң Мысырға аяқ басты.

Қырық жыл бойы Насыр ұрпақтары Мысырды биледі. Одан кейін 20 жыл ішінде ұлдарының сегізі билікке келсе, қалған 20 жыл ішінде төрт немересі басқарды.

Бұл елдегі жағдайдың тұрақсыздығын, тәртіпсіздіктің белең алғанын көрсетеді. Мұндай келеңсіздіктер саяси, әлеуметтік, экономикалық саланы түгел қамтыды.

Насыр Мұхаммедтің ұлдары тұсында үлкен әміршілердің ықпалы күшейе бастады. Әрбір сұлтанның артында бірнеше әмірші тұрды. Сол кезде жұлдызы жанғандардың бірі – әмір Сарғатмуш ан-Насири еді, ол кейін өз атын иеленген Сарғатмуш медресесін салдырған. Аталған медреседе ханафи мәзһабын оқыту негізге алынды. Медресенің оқу жағын басқару әл-Итқаниге жүктелген.

Бұл ғасыр саяси толқуларға, бүлікке тола болды. 718/1318 жылы Сирия жерінде Түркия мен Иракпен шекаралас ауданда орналасқан әл-Джазирада және Түркияның оңтүстік шығысындағы Диярбакрде өте қатты құрғақшылық орын алды. Адамдар өлекселерді азық етуге, балаларды сатуға дейін мәжбүрленді. Аштықтан біраз халық қырылды. Бағдад халқы да аштықты бастан кешірді [6,4/48-49].

719/1319 жылы рамазан айында Дамаскіде үлкен сел жүріп, айва отырғызуға арналған жердің бәрін шайып кетті. Захаби бұл құбылысты былай деп сипаттайды: «Бұл селдің суынан асқан лас су көрмедім, бір ратлда (өлшем бірлік) шамамен үш уқия (өлшем бірлік) топырақ бар. Барада өзенінің балықтары тұншығып өліп, су бетіне қалқып шықты. Оны адамдар жинап алды. Дегенмен, сол жылда жауын аз болды. Тіпті Замалка каналы кеуіп кетті» [6, 4/52].

720/1320 жылы Египетте ауру-сырқау көбейді. Ауру адамы жоқ үй қалмады. Дәрі-дәрмек, азық-түлік бағасы аспандап өсті. Бір жылдан соң өте көп бүлік орын алды. Каир қаласында бірнеше рет өрт қойылып, кейбір жерлерде өрт бірнеше күнге жалғасты. Ибн Тулун мешіті мен жанындағы ғимараттар толығымен өрттен құлады. Өрт қойған христиан дінін ұстанатын қылмыскерлер қолға түсіріліп, өлтірілді, сонан соң өртелді. Осының салдарынан біраз христиан шіркеулері қиратылды. Қалғандары тоналып, талан-таражға салынды. Бірнеше күн бойы Каирде көшеге шыққан христиандар қатты соққыға жығылып, таяқ жеп жүрді [7, 2/301].

724/1324 жылы Шамда бағалар шарықтап өсті. Бір қанар бидай екі жүз дирхемнен артық бағаға сатылды. Сұлтанның бұйрығымен Мысырдан бидай әкелінген соң, жүз жиырма дирхемге түсті. Баға осы деңгейде бірнеше ай тұрақтап, кейін баға қатты төмендеп кетті. Сұлтанның пәрменімен елге сырттан кіретін астық тауарларға салық алынып тасталынды [8,4/203].

725/1325 жылы Джуамадал ула айында Бағдадта су тасқынынан көп адам қазаға ұшырады. Су Бағдадтың қорғандарына дейін жетті. Халық Алла Тағалаға жалынып, жалбарынды, тасқын бес күннен кейін басылды [6, 4/71].

III. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

Осындай зобалаң оқиғалар ортасында елде бүлік көбейді. Халық аздап діннен алыстай бастады. Билеушілердің арасында жағдайды жақсартуға талпынғандар да болды. 724/1324 жылы сұлтан елдегі тәртіпті күшейтіп, ойын-сауық орындарын жапты, зинақорлардың соңына түсіп, біразын қамады. 744/1343 жылы сұлтанның орынбасары Каирде қатаң билік жүргізді. Арақ-шарапты төккізді, харам нәрселердің бәрін тыйды, қылмыскерлерді қатаң жазалады. Арақ өндіретін орындарды қиратып, мешіттер салды. «Кімде-кім арақ ішкен адамды немесе қолында арақ құйылған құты ұстаған адамды алып келсе, үстіндегі бағалы заттары, киімдері ұстап алып келген адамға беріледі» деген заң шығарды. Көптеген адамдар, тіпті биліктегілердің өзі біраз қылмыстардан тыйылды [7, 2/302-309].

Ауыртпалықтар халықтың көпшілігін құрайтын қарапайым егіншілер, қолөнершілер, қызметшілер т.б. өмірін одан әрі қиындата түсті. Өлекселерді жеуге мәжбүрледі. Аштан қырылған халықтың денелерін бір қабірге үйіп көмді, қайыршылық тарады, алдау-арбау, ұрлық-қарлық, кісі өлтіру көбейді [6, 3/384].

Жоқшылық пен таршылық жан алқымнан алған осындай уақытта ғұламаларға артылған жауапкершілік өте ауыр еді. Олар адамдарды сабырлыққа шақырып, дінді дұрыс ұстануға, күнәлардан бас тартуға уағыздады. Қиын кездерде халықты жақсылыққа үндеп, үміт үзбей, басшыларға, сұлтандарға насихат, ақыл-кеңес айтып, бұндай бәле-жәлелер жамағат арасында Аллаға тәубе етіп, дін күшейгенде ғана жойылады деген сенімді оятуда ғұламалардың атқарған қызметтері маңызды болды.

Бір жағынан жау жағадан алып, бір жағынан ішкі тартыстан әлсіреген ислам елдері құлдырау уақытын еңсеріп, бірте-бірте қайта ес жинап, өз қалпына келу кезеңін бастан кешірді. Бұл дәуірде үлкен таудай талапты ғалымдар ислам мұрасын сақтап қалу, дамытып, өрісіп кеңейту үшін күш-қуатын жұмсады. Халықтан оқшауланып, білім үшін табан тоздырып айлық сапарлар шекті, қиындықтан тайсалмады. Білім іздеу мақсатында қоныс аударып, туған мекендерінен алыстап кетті. Әл-Итқани есі кіргеннен бастап, ақырғы демі үзілгенше тынымсыз ізденіс үстіндегі шынайы еңбекқор болды, оқытушылықпен қатар қаламын тастамай сарыла еңбектер жазып, ғылыми шығармашылықпен шұғылданды.

Әл-Итқани ғұмыр кешкен дәуірде ислам ілімдері кең, тармақтала дамып, түрлі мектептер қанатын жая түсті, жазылған еңбектер

молайып, ғұламалар шоғыры ерекше жарқырай көрінді. Сұлтандар да ғылымды қадірлеп, оның талантты өкілдерін жақын тартты, жылы қабақ танытты. Ғалымдарды билік тарапы да құрметтеп, оларға үнемі демеушілік көрсетіп, қолдап, қошеметтеп отырды.

Осы кезеңде сұлтандар, әмірлер мен байлар медреселер тұрғызуда бәсекеге түскендей сауапты, ізгі істер атқару жолында да жарысты. Бұл оқу орындарында ғұламалар жай дәрістер жүргізіп қоймай, өз білім-ғылымын шыңдауға да, басқаларға үйретуге де кең мүмкіндіктер ашылды. Медреселер жүргізілетін мәзһаб пен ілім саласына қарай бөлінді. Айтылмыш оқу орындарының кейбіреулерінде тек бір мәзһаб жүйесінде ілім үйретілсе, енді біреулерінде ханафи, шафиғи, мәлики, ханбали, төрт мәзһабы қатар оқытылған, сондай-ақ ханафи мен шафиғи мәзһабы тең игерілетін оқу орындары да дүниеге келді. Бұдан тыс хадис ілімі мен медицинаға маманданған оқу орындары да болды. Мысалы ханафи мәзһабы негізінде білім берілген медреселердің бірқатары мыналар:

Әл-Иқбалия ас-суғра (Шам);

Әл-Муаззамия;

Әл-Жауһария (Дамаск);

Әл-Хатуния әл-баррания (Дамаск);

Әл-Хатуния әл-жауания;

Әл-Қимазия (Дамаск);

Әл-Муқаддимия әл-жауания (Дамаск);

Әл-Қассаия;

Ар-Райхания;

Әз-Занжария (Дамаск);

Әл-Умадия;

Машһад имам Әби Ханифа (Бағдад, имам Әбу Ханифаның қабірі басында);

Ас-Сарғатмуш (Каир);

Жами әл-Маридини (Каир).

Ал сұлтан Бейбарыс негізін салған Каирдегі әз-Заһирия медресесінде ханафи және шафиғи мәзһабы, аш-Шайхуния медресесінде төрт мәзһаб қатар оқытылды. Бұл оқу орындары айтулы ғалымдар қызмет еткен ғылым ошақтарына айналды. Осы көрсетілген медреселердің бірқатарында әл-Итқани де сабақ беріп, оқытушылық қызмет атқарған. Дәлірек айтсақ, Бағдадта Машһад имам Әби Ханифа (имам Әбу Ханифаның қабірі басындағы), Дамаскіде Дар ул-хадис әз-Зәһирия (әз-Зәһирия хадистер үйі), әл-Кунжийя, ас-Садикия

Ш. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

медсеселерінде, Каирдегі Жами әл-Маридини мешітінде, сондай-ақ Сарғатмуш медресесінде дәріс берген.

Аталмыш дәуірде ғалымдардың арасында, түрлі мәзһаб иелерінің арасында ғылыми еркін пікірталастар жүріп жататын, алуан көзқарастар өрбитін мұндай ілім сайыстары мешіттерде, медреселерде, сұлтандар мен әмірлердің сарайларында өтіп, оларға мемлекет басындағылар да, ғұламалар да қатысып отыратын.

Зерттеуші Ә.Муминовтің пайымдауынша, мәуереннаһрлік факиһтардың Таяу Шығыс елдеріне қоныс аудару себебін сол елдердегі түрік-моңғол текті билеушілердің сүнниттік ұстанымды күшейту бағытындағы саясатының биік деңгейдегі білікті мамандарға сұранысты тудырумен байланыстырады, бұл сұраныс Мәуереннаһрдан жаңа ғылыми күштердің келуі арқылы қанағаттандырылды, ал мәуереннаһрлік ханафиттер бұл жағдайда Таяу Шығыста өз мектептерінің дәстүрлерін белсенді түрде таратып насихаттауға мүмкіндік алды деп түйіндейді [1, 30-31].

Түркияда жарыққа шыққан көп томды «Ислам энциклопедиясындағы» «Итқани» атты мақаласында Ахмед Акгүндүз ғұламаның өзінің, әкесінің, атасының аттарының «Әмір» сипатында келетіндігіне назар аударған. Шынында оқымыстының өз аты – Әмір Кәтиб, әкесінің есімі – Әмір Умар, атасының есімі – Әмір Ғази [2, 464]. Ә.Муминов оқымыстыға «Әмір Кәтиб» есімі көркем түрде жазудың шебері болғандығы үшін берілгендігін алға тартқан [3,110].

Қауам ад-диннің өз сөзіне қарағанда 685/1286 жылы Итқанда сенбі түні, шаууал айының 19-ында туылған. Бұғанасы қатпай жатып-ақ білім алуға ден қойған. Жастайын-ақ Мәуереннаһр шейхтарынан білім алуды бастаған. Ол «ат-Табиінде» өзінің Ферғана, Бұхара ғұламаларынан білім алғаны, Нишапурда ас-Сығнақиден Фахр ул-Исламның «Усулын» оқығандығын жазады [9,1/117]. «710/1310 жылы Бұхарада жастық шағымызда ұлттың және діннің шамы, Исламның және мұсылмандардың нұры, шейх, имам Әбу Таһир Мұхаммед бин Абдурашид ас-Сижауанидидің «Фарайд» атты кітабын өлең жолдарымен түсіндірген едік» – дейді.

Жалал ад-дин ас-Суюти (849/1445-911/1505) әл-Итқанидің «өз елінде жүргенде-ақ (ғылыммен) шұғылданғанын, қабілетті болғандығын» атап көрсетеді [10, 1/459].

Ол «әл-Лубәб фи әл-илм әл-хисаб» атты кітабын Фарямуд қаласында хижра бойынша 714 жылдың сафар айында аяқтаған.

Ә.Муминовтің зерттеулеріне қарағанда 715/1315 жылы Хамаданда Әбу Зайд әд-Дабусидің (428/1037 ж.қ.б.) «Тақиум ад-адилла» кітабын көшіруді аяқтайды [3,110]. Бағдадта фиктан дәріс береді.

716/1316 жылы берекелі бараат түні Хижаз сапарында Хузстанның ең үлкен қаласы Тустарда он жылдан астам уақыттан бері жазып жүрген «ат-Табиин» кітабының соңғы нүктесін қояды.

717 жылдың 9 шағбанында (1316 жылдың 27 қазанында) Бағдадта болып Әбу Ханифаға арнаған қасидасын жазған.

Бұл қасиданы қолжазба бойынша арабша мәтінмен бірге оның қазақша мағыналық аудармасын алғаш рет ұсынып отырмыз:

«Ибн әл-Әмид Қауам ад-дин Әмір Кәтиб әл-Итқани (Алла оны және оның әке-шешесін рахымына бөлесін) бұл оның Бағдад қаласына кіргеннен кейінгі 3 түні еді, яғни шағбан айының 9 күніне сәйкес келді. Бұл оның 717/1316 жылы имам Ағзам Әбу Ханифаға (Алла оған разы болсын) арнаған мақтауы:

«Уә, Нұғманның кесенесі! Әлі де гүлденіп тұрсың көркейіп! Өзіңді сағынып, зиярат етуге келіп тұрмын.

Алыста өзіңді көруді ынтыға күттім, ал жүрегім тәнімнен бұрын өзіңе келген еді.

Сен әлі де нұрға бөленіп, қасиетті де мерейлісің, әлі де сенен береке мен жақсылық жұпары есіп тұр.

Сен Бағдадта болмағанда, оның халқы мұндай үлкен шарапатқа (дәрежеге) ие болмас еді.

Сенің келуің аз уақыт болса да, Батыс пен Шығыс елдерін өркендетті.

Нұғман өз иджитһадымен көрініп, әулие, ғалымдарды қайран қалдырды.

Дүниені тәрк еткен, бұрын өткен барлық имамдардың имамы, ұлылардың ұлысы болдың.

Алланың пәк шарифатына жәрдем беруде әлі де шыншылсың,

Мұхаммедтің (с.а.у) дінін насихаттауда әлі де сенімдісің.

Сен қиындыққа төтеп беруде ерекше сабырлысың, беріксің, ал жақсылыққа тап болғанда сондай байсалдысың, кеңісің және шүкіршілсің.

Ізгі жанға жұмсақтық танытасың және жақсылық жасаушысың, ал қасарысқан тоңмойынға қатты қаһарлысың!»

III. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

قال الشاب الكبير ابن العميد قوام الدين امير كاتب الاتقاني غفر الله له و لو ائديه الليلة الثالثة
من دخوله بغداد و هي الليلة التاسعة من شعبان دام خير متشعب في مدح الإمام الأعظم ابي حنيفة
رضي الله عنه سنة سبع عشرة و سبعمئة

أيا مشهد النعمان لا زلت عامرا لقد جئتُ مشتاقا اليك و زائرا
و تشوف جسمي في الزيارة غائبا وقد كان قلبي قبل جسمي حاضرا
ولا زلت في نور و قدس و رفعة ولا زلت في يمن ولا زلت عاطرا
فلولاك في بغداد لم يحو أهلها من الشرف الأعلى و عُطِّلَ قاصرا
لا، إنها فاقت بلاد مشارق و بلدان غرب منذ حازتك نادرا
فأعظم بنعمان بدا باجتهاده على الأوليا العُبد الرُّهد باهرا
إماما على كل الأئمة سابقا هماما على جل الأجلة زاهرا
أميناً علي تبليغ دين محمد معيناً لشرع الله لا زال طاهرا
صبور علي الضراً صلِّبا و ذاكرا وقورا لدى السراً سما و شاكرا
مَجيدا مُجيدا للمساعد ليذا حديدا شديدا للمعانَد قاهرا

Мадақ өлең арабтың бахр ат-тауиил өлшемімен жазылған.

Ғұлама 718 жылдың шағбан айында (1318 жылдың қыркүйек – қазан айлары шамасында) Әбу л-Қасим әз-Замахшаридің (538/1144 ж.қ.б.) «ал-Кашшаф» кітабын автордың өз қолымен жазған нұсқасынан көшіріп шыққан. 720/1320 жылы Дамаскіге келеді, шаһарда дәрістер жүргізеді, пікір таластарға түседі, сөйтіп оның ғалымдық қабілеті жарқырай көрінеді [11, 1/493]. 721/1321 жылы рамазан айының басында қажылық жасайды [4,18/209]. Сонан соң 721/1321 жылы муххарам айының ортасында (1321 жылдың қаңтарында) Мысырға келеді. Осында одан «әл-Һидаяға» шарх жазуын сұраған. Әл-Итқанидің өзі бұл еңбегін 721/1321 жылдың раббиул ахира айының басында Каирде бастағанын еске алады. Ол Мысырда көп тұрмайды, 721/1321 жылдың рамазан айында Дамаскіге қайта оралады. Әмір Кәтиб Бағдадқа қарай жол тартады, ханафилік әл-Хатуния (медресесінде) тоқтайды [4, 18/209]. Ол 722 жылы Иракқа табан тірейді. Осында қадилыққа тағайындалады. Имам Әбу Ханифа мазарының басында (медреседе) сабақ береді. 722 жылдың рабии-аууал айында (1322 жылдың наурызының аяғында) Бағдадта әл-Хадж Мұстафаның қызы Хадиджамен үйленуін атап өткен [3,110]. «Баят ул-баянды» тастамай, көлемді туындының бір бөлігі Иракта, Аранда, көпшілік тарауларын жазуды Бағдадта жалғастырған.

Хайр ад-дин аз-Зиркли «ал-Алам» атты атақты еңбегінде Әмір Кәтиб туралы қысқа мәлімет келтіре келіп, оқымыстының өз қолымен көшірілген еңбегінің түпнұсқасының бір бетінің суретін берген. Содан оқымыстының осы бір еңбегін Бағдад қаласында 739/1339 жылы

әмірдің қамауында отырып жазғанын білеміз. Осы беттегі мәтінің қазақшасы:

«Бұл кітапты автор Қауам әл-Фараби әл-Итқани есімімен аталған әл-Фақир ила Алла (Алланың мейіріміне мұқтаж) Әмір Кәтиб ибн Әмір Омар әл-Амид 739 жылы зул-қағда айының 25-нде Бағдад қаласының шығыс бөлігінде қолға алды. (Сол уақытта) оны кейбір әмірлер қамауда ұстаған еді. Алла Тағала барлық мұсылмандардан бүлікті алыс қылғай. Ин ша Алла.

Кітапты авторы Қауам әл-Фараби әл-Итқани есімімен аталатын әл-Абд әд-Дағиф (әлсіз құл, кішіпейіл, қарапайымдылық ниетімен айтылған) Әбу Ханифа Әмір Кәтиб ибн Әмір Омар әл-Амид 755 жылы зул-хиджа айының соңында (Алла қорғауына алған) Каир қаласында, әл-Мәлік ән-Насыр ибн әл-Мәлік әл-Мансұр билігі кезінде жазды. Барлық мадақ Аллаға лайық, Алланың игілігі мен сәлемі Мұхаммедке және оның күллі отбасына болсын!» [12,14].

Осы мәтіннен оқымыстыны әмірлердің бірі қамауда ұстағанын, сол бас бостандығы шектелген кездің өзінде де ғалым еңбектерін жазуды жалғастыра бергендігін білеміз. Бірақ ғалым не үшін тұтқындалды, қамауда қанша отырды, ол туралы әзірге басқа ешқандай дерек жоқ. Хайр ад-дин аз-Зиркли де бұл оқымыстының қай кітабының қолжазбасынан алынғандығын, қай жерде сақталғандығын анық көрсетпеген. Біздің ойымызша, ғалымның сол кезде жазып жүрген туындысы «Баят ул-баян», ал 755 жылы зул-хиджа айының соңында (Алла қорғауына алған) Каир қаласында, әл-Мәлік ән-Насыр ибн ән-Насыр ибн әл-Мәлік әл-Мансұр билік тізгінін ұстаған кезде сол шығармасын тағы көшіріп шыққан деп шамалаймыз.

Ғұлама 747 жылдың ражап айының оныншы жұлдызында /1346 жылдың 27 қазанында Дамаскі қаласына екінші мәрте қайта келеді. «Ан-нужум аз-заһирада» «оның Дамаскіде фатуа шығарып, дәріс беріп, (ғылыммен) шұғылданғаны» туралы айтылады [13,758]. Оқымыстының Дамаскіде аз-Заһаби қайтыс болғаннан кейін «Дар әл-хадис әз-Заһирияда» (Заһирия хадис үйінде) (оқытушылыққа) тағайындалған әрі «әл-Күнжийя» (медресесінде) дәріс берген [10,1/460].

Әл-Итқани өзінің «*Рисала фи рафа ил-иад индә р-руку уә индә рафа ир раас минһу фис-салат уа адаму жауазиһи*» («Намазда рукуғта және одан басты көтергендеқолды көтеру және оған рұқсат етілмейтіндігі туралы трактатында» осы туындысын жазуға себеп

болған оқиғаны, жазылған уақытын былайша баяндап береді:

«Пайғамбарлар (а.с.) аяғы тиген құтты мекен, ізгі-жақсылардың жері болған Шам өлкесіне (Алла Тағала бұл жерді берекелі етсін) 747 жылдың ражап айында оныншы жұлдызында келіп, Дамаск қаласына аяқ бастым. Аталған жылдың рамазан айының 27-түнінде мұсылмандардың әміршісі, әміршілердің билеушісі Сайф ад-динмен жолықтым. Онда (сарайында) ақшам намазын оқыдық, сол кезде имам руқуға барар кезде, руқуған тұрған кезде екі қолын көтерді. Мен намазымды қайта оқып болған соң имамға: «Сен мәлики мәзһабын ұстанасың ба, әлде шафиғисың ба?» дедім». Ол әл-Мұзаффар Сайф ад-дин Әмір ал-муминин Хажимен 747 жылдың 27 рамаданында /1347 жылдың 11 қаңтарында кездескен.

Осылайша әйгілі ғылыми талас-тартыс, айтыс басталды. Әл-Итқани мен жергілікті ғалымдар, имамдар арасындағы пікірталас *«Рисала фи рафа ил- иад индә р-руку уә индә рафа ир-раас минһу фис-салат уа адаму жауазиһи»* («Намазда руқуғта және одан басты көтергенде қолды көтеру және оған рұқсат етілмейтіндігі туралы трактатының») жазылуына себепкер болды. Әл-Итқанидің бұл еңбегі 747 жылы шәууәл айының 17 күні жазылып біткен. 750/1349 жылы ражап айының бірінші онкүндігінде Ала ад-дин Әбу л-Хасан Әли ас-Сиуаси әл-Малтидің сауалдарына жауап ретінде *«ар-Рисала әл-әләя»* (Жоғарғы (деңгейдегі) трактаты) жазылған.

751/1350 жылы сафар айының сегізінде сенбі күні Дамаскіден шыққан. Демек ол Дамаскіде үш жыл алты ай жиырма сегіз күн тұрған. Осы кезде сабақ берумен қатар шығармаларын жазуды жалғастырған. «Баят ул-баянды» 747/1346 жылы зұлқағда айының 17-інде, бейсенбіде, Азардің (наурыздың) бірінші күні Дамаскіде аяқталған. Автордың өз сөзіне қарағанда, осы туындысын тәмәмдауға 26 жыл 7 ай 17 күнін сарп еткен.

Ғұлама Дамаскіден Мысырға 751 жылы дүйсенбі күні раббил алауалдың екісінде келген.

Қауам ад-диннің өз сөзіне қарағанда, «Манзумат ад-дурар» хижра бойынша 711 жылы, яғни 1311 жылы Бұхарада жазылып, қырық жылдан соң Сайф ад-дин Сарғатмуш бин Абдулла әл-Хитаайи әл-Малакий ән-Насрийге Каирде тарту етілген. Демек қылшылдаған 25 жасында жазылған қолжазбаға автор кейін Каирде тұрған кезінде қайта оралып, көшіргенін айқындаймыз. Оның кейінгі Мысырда тұрақтауы әмір Сарғатмуш есімімен тығыз байланысты. Әмір ғұламаны құрметтеп, дәріптеп Мысырға шақырады. Ол әл-Маридини

мешітінде дәріс беруді бастайды.

Әмір Сайф ад-дин ан-Наср Сарғатмуш – сұлтан ан-Наср Мұхаммед бин Қалауынның мәмлүктерінің бірі, оны 737-738 жылдар шамасында үлкен ақшаға сатып алған, кейінірек жамдара етіп тағайындайды, бұл – сұлтанның айнасын көтеріп жүретін, оның киінуіне жауапты қызмет. Мұзаффар Хажи бин Мұхаммед ибн Қалауын тақта отырған кезде жұлдызы жарқырай түсті, Таблхана әмірі мансабына дейін өсті. Таблхана бектері – сұлтанның қарамағындағы бейбіт кездегі қырық салт атты мәмлүктер, олар іс қараушылар, бақылау қызметтерін атқаратын. 751/1352 жылы раис наубат мансабына тағайындалды, бұл – мәмлүктерді басқаратын мансап. Оған үлкен билік беріліп, ас-Салих мемлекетінде ықпалды тұлғаға айналды, ол Әмір шейхтен кейінгі мемлекет істерінде өзінше шешім қабылдайтын. Сұлтан Хасан Мысырдың патшалығына қайта оралған соң, Сарғатмушқа деген пікір өзгерді, оның беделі мен мемлекет істерінде өзі шешім қабылдауынан қауіптенгендіктен 759/1358 жылы 20 рамазанда қамауға алынып, Александриядағы түрмеге отырғызады, екі айдан соң 759/1359 жылы Зу хижжа айында түрмеде дүниеден өткен, сүйегі өзі салдырған Сарғатмуш медресесіне әкелініп қойылған. Тарихшы әл-Мақризи (1364-1442ж.ж.) Сарғатмуш туралы былай деп жазған: «оның кескіні көрікті, дене бітімі келісті еді, Құран оқитын, фикһта Әбу Ханифа мәзһабында болды, өз мәзһабына көзсіз берілген еді, араб еместерді жақын тартып, оларға мырзалық танытып, ерекше құрмет көрсететін» десе [14, 2/264], ибн Тагриберди (874/1470 жылы қ.б.): «Сарғатмуштың мемлекетте үлкен орны болды, көрнекті еді, ғылымға атсалысты, фикһ пен араб тілі (ілімін) (талқылап) оқыды, ғұламаларды, тамаша ғаламдарды жақсы көріп, олармен бірге көп отыратын» деп жазды [13, 10/328]. Әл-Итқанидің Сарғатмушқа арналған мадақ сөздерінен әмірдің Мысырға келгенде қамқор, пана болғандығы анық айтылады: «Мәртебелі әмірші, өз заманында теңдессіз, Лейстей қорғаушы болған, нөсерлеп жауып аққан жаңбырға, суы ала айран теңізге ұқсаған, туған жері – әл-Ханбали, ұстаған діни көзқарасы жағынан – әл-Ханафи, тұрған жері жағынан мысырлық, каирлік, лайықты атақтарға ие болған Сайф ад-дин Сарғатмуш бин Абдуллаһ әл-Хитаайи әл-Малакий ән-Насрий, Алла ол басқарған мемлекеттің ғұмырын ұзақ, кемшіліктерден аулақ қылсын!.. Біз таныған Сарғатмуш мырзаның алдында өзімізді кіші санаймыз. Алла оның өмірін ұзақ етіп, тура жолдан тайдырмасын! Ол болмағанда,

Ш. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

оның мейірімі болмағанда Мысырға келгенде күніміз не болар еді!

Соның арқасы! Соның арқасы! Соның арқасы! Соның арқасы! Соның арқасы!»

Әл-Итқанидің Сарғатмушқа арналған мадақ сөздерінен Мысырға аяқ басқан оқымыстының жағдайы жақсы болмағандығын, сондай қиын кезде әмірдің оған сүйеніш, тірек болғандығын анық байқаймыз.

757/1355 жылдың жумада әл-аууал айының 9-ы, сәрсенбі күні медресенің ашылуы күні оған ұзын шапанын (рида) иығына жауып, астына әдемі қашыр мінгізген, осы жолы әмірге мадақ бәйіттерін арнаған. Дәріс беруді 757/1355 жылы жумадал-ула айында бастайды. Бұл есте қаларлық күн болды. Әмір Сарғатмуш шейх әл-Итқанидің үйіне келеді де медресеге келуге шақырады. Атқа мінген соң, жүгенінен жетектеп өзінің нөкерлерімен бірге медресеге дейін келеді.

Осы күні әл-Итқани Сарғатмушты мақтап өлең шығарады.

Әл-Итқани айтуынша Сарғатмуш оған бұл өлең жолдарына сыйлық ретінде он мың дирхам берген. Шыққан кезінде күміспен қапталған ері бар қашырға мінгізеді. Бұл келтірілген мысалдар әл-Итқанидің үлкен дәрежесін, биік аброй-мәртебесін айқындайды. Оқымысты көп ұзамай Мысырдың атақты ғалымына айналады.

Осы кезде ғалым қартайып қалған еді. Бұған «ад-Дурар әл-камина фи ағайани л-миъати ас-саминада» келтірілген төмендегі жолдар айғақ болады: «ол Дамаскіден кетіп 751 жылы Мысыр еліне жетеді. Сол кезде оған Сарғатмуш сый-сияпат, құрмет көрсетіп, өзі салдыртқан медресеге шейх қылып қояды. Бұл жайында ол әмірді мақтап қасида шығарады, бұл оқиға 757 жылдың джумада әл-ула айында болған. Оның (медресе) құрылысының 756 жылдың рамазан айында басталғандығы айтылады. Әмірдің келуіне арнап таңға жуық таңдалған күні сабақ жүргізді, оның дәрісіне Сарғатмуш зор ынтамен қатысты [11,1/493]. Сарғатмуш салдырған медреседе дәрістер Әбу Ханифа мәзнабы бойынша ғана жүргізілді. Әл-Итқани осы медресеге фикһ пәніне ұстаздықты атқарумен қатар хадис бойынша сабақтарды реттеп отырған.

Ғұлама хижра жыл санауы бойынша сенбі күні шаууәл айының он бірінші жұлдызында шамамен 73 жасқа толғанда 758/1357 жылы Каирде көз жұмды. Атақты жылнамашы, тарихшы Жамал ад-дин Әбу-л Махасин бин Тагриберди (874/1470 ж.қ.б.) жазуынша оқымыстының жаназасы есте қаларлықтай өткен, қазаға қайғырушылар көп болған

[15, 3/103], ол Каирдің сыртындағы сахарада жерленген [13, 10/325], ал ас-Саламның «эл-Уәфиятында» Қуббат ун-настрге жақын жерге жерленгені айтылған [16, 65].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аширбек Муминов. Роль и место Ханафитских улама в жизни городов Центрального Мавараннахра (I–VII / VIII–XIII в.в.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ташкент – 2003.
2. Türkiye diyanet vakfi Islam ansiklopedisi, cilt 23, Istanbul, 2001.
3. Аширбек Муминов. Присирдарьинские ханафиты в VI-VIII / XII-XIV веках // Исламтану және араб филологиясы мәселелері. Алматы, 2008.

4. البداية والنهاية
المؤلف: أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (المتوفى: 774هـ)
تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي
الناشر: دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان
الطبعة: 1418هـ - 1997م
5. سير أعلام النبلاء
محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي
مؤسسة الرسالة
سنة النشر: 1422هـ / 2001م
6. العبر في خبر من غبر
المؤلف: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (المتوفى: 748هـ)
الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت
سنة النشر: 1405 — 1985
7. حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة
المؤلف: عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (المتوفى: 911هـ)
الناشر: دار إحياء الكتب العربية - عيسى البابي الحلبي وشركاه - مصر
الطبعة: الأولى 1387هـ - 1967
8. مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان
المؤلف: أبو محمد عفيف الدين عبد الله بن أسعد بن علي بن سليمان اليافعي (المتوفى: 768هـ)
الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان الطبعة:
الأولى، 1417هـ - 1997م
9. التبيين. تأليف قوام الدين أمير كاتب بن أمير عمر غازي الفارابي الإتقاني الحنفي المتوفى سنة 758هـ (وهو شرح له على المنتخب في أصول المذهب لحسام الدين (الإخسيكي) تحقيق ودراسة د. صابر نصرمصطفى عثمان 1420، 1999م. الجزء الأول
10. بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة
المؤلف: عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (المتوفى: 911هـ)
المحقق: محمد أبو الفضل إبراهيم
الناشر: المكتبة العصرية - لبنان / صيدا
سنة النشر: 1384 – 1964
11. الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة
المؤلف: أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (المتوفى: 852هـ)
المحقق: مراقبة / محمد عبد المعيد ضان
الناشر: مجلس دائرة المعارف العثمانية - صيدر اباد/ الهند
الطبعة: الثانية، 1392هـ / 1972م

III. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани.

12. الأعلام ، قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين ، تأليف : خير الدين الزركلي ، دار العلم للملايين 1085 - بيروت – لبنان الجزء الثاني
13. النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة
المؤلف: يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، أبو المحاسن، جمال الدين (المتوفى: 874هـ) سنة النشر: 1383 - 1963 الناشر: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، دار الكتب، مصر
14. المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار
المؤلف: أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقرئ (المتوفى: 845هـ)
الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة: الأولى، 1418هـ عدد الأجزاء: 4
15. عنوان الكتاب: المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي
المؤلف: يوسف بن تغري بردي الأتابكي جمال الدين أبو المحاسن الناشر: الهيئة المصرية العامة للكتاب سنة النشر: 1984
16. الشامل في شرح أصول البردوي، القاضي أبي حنيفة أمير كاتب بن أمير عمر العميد الفارابي الإيتقاني 685-758هـ . من باب بيان أقسام السنة حتى آخر باب الطعن يلحق الحديث من قبل غير راويه. دراسة وتحقيقاً رسالة مقدمة لنيل درجة الدكتوراه. إعداد: سعيد بن جمعان العمري.
هـ- الجزء الأول). المملكة العربية السعودية وزارة التعليم العالي جامعة الإمام محمد بن سعود 1423-1424 عام الإسلامية كلية الشريعة بالرياض قسم أصول الفقه

МАЗМУНЫ, CONTENTS

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Кыдыкбаева К.С. (Бишкек) Kudykbaeva K. S. (Bishkek)	Ч.Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык өңүттө иликтеп-үйрөнүү зарылдыгы жөнүндө Importance of Linguistic Research in Ch. Aitmatov's works	5-11
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Zhiyenbayev Y. (Türkistan)	Mağcan Cumabayev'in Şiirlerinde Milli Bilinç Meselesi National Identity in Magzhan Zhumabayev's Poetry	12-24
Gezgin F. (Izmir)	Makedonya Türkleri Yeni Türk Edebiyatı'nda Şiir Makedonian Turks and Poetry in the New Turkish Literature	25-58
Asker N. (Baku)	Destancılık Geleneği İçerisinde Aşık ve Kahraman Köroğlu Koroghlu as Ashug and Hero of the Epic Tradition	59-66
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ		
Сыздықов С. (Астана) Syzdykov S. (Astana)	Тарихи сабақтастық: Қарлық-қарахандардан – Қазақ хандығына Historical Continuity: From Karluq-Karahanids to the Kazakh Khanate	67-82
Сәтбай Д. (Қызылорда) Satbay D. (Kyzylorda)	Олжас Сүлейменов түркітанушылығының бастаулары Turkological Research of Olzhas Suleymenov	83-92
Korkmaz T. (Nevşehir)	Kazakistan'da Düünden Bugüne Tarih Eğitimi History Education in Kazakhstan: Past and Today	93-107
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ДІН		
Бегалинова К. (Алматы) Коқумбаева Б. (Павлодар) Begalina K. (Almaty) Kokumbaeva B. (Pavlodar)	Филогенетические истоки динамических процессов в культуре казахских степей Phylogenetical Sources of Dynamics Processes in the Culture of Kazakh Steppes	108-117
Керім Ш. (Алматы) Kerim Sh. (Almaty)	Түркістандық ғұлама – әл-Итқани Turkestaner Scientist – al-Itqani	118-133

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-16-78

Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж. Танауова
Көркемдеуші редактор А. Авжы
Ағылшын тілі редакторы А. Евлер

Басуға 23.06.2017 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 9,0.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.